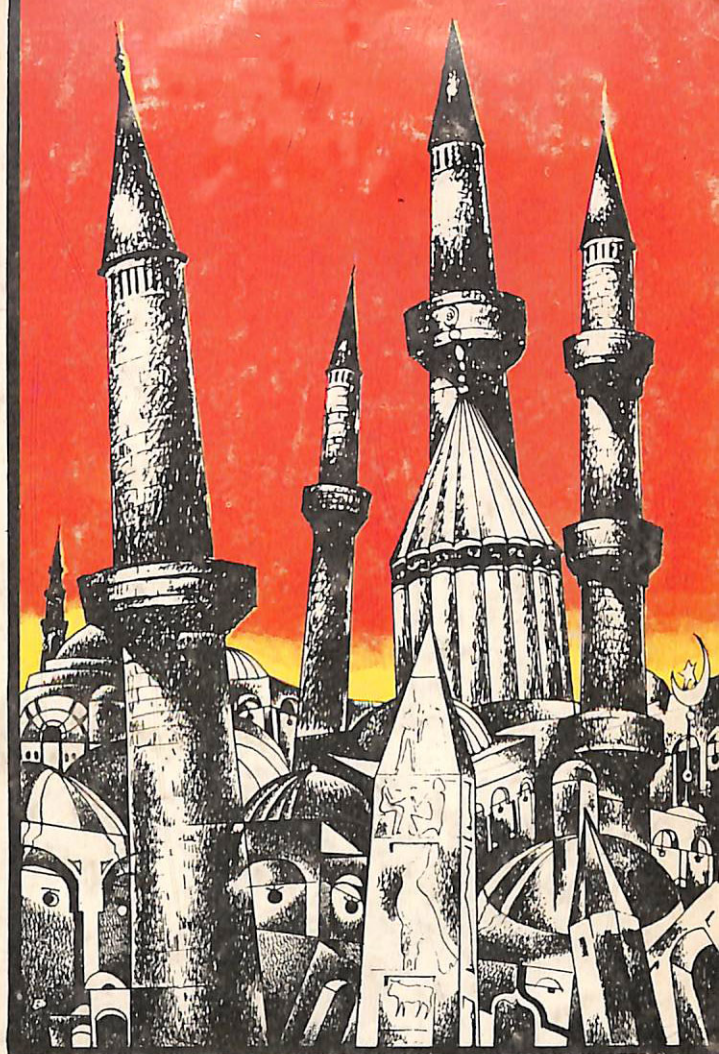

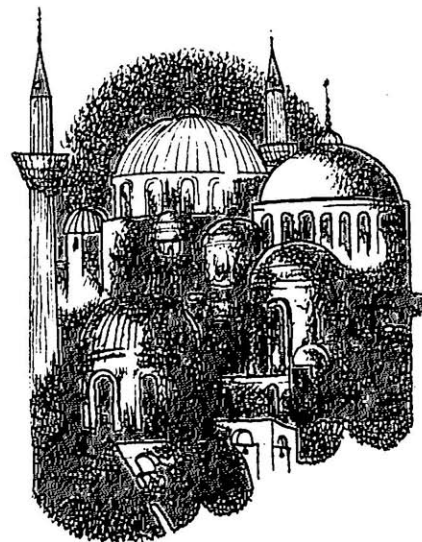
БИЗИМ ДИЈАР

Севинч Чокму

Севинг Чокум

БИЗИМ ДИҶАР

М. Ғ. Ахундов адына
Алматы Республикасы
КҮТӘХАНАСЫ

Чевирәни Әзизә Чәфәрзаде

Редактору Күләр Мехдијева

Нәшријатын директору Ә. Т. Әлиев.
Мәтәәнин директору Ш. М. ЧәфәровРәсәмә М. Мәмәдов
Бәдии редактору Ә. Мәмәдов.
Техники редактору Л. Гарәјева.
Корректорлары А. Гулијева, Р. Рүстәмова

ИБ №6011

Язылмага верилмиш 13.05.91. чапа имзаланмиш 10.10.92.
Кағыз форматы 84×108¹/₁₂ Офсет кағзы. Офсет үсулу илә.
Шәрти ч/в 12,18. Рәнкли шәрти ч/в 12,49. Учот нәшр п.
13,9. Тиражы 12.000. Сифариш № 6550. Гијмәти 60 рубл.Азәрбајҹан Республикасы Дәвләт мәтбуат комитәси.
«Кәнчлик» нәшријаты Бақы, Нүсү Нәчәјев күчәси, 4.
«Азәрбајҹан» нәшријатынын мәтбәәси, Бақы, Мәтбуат
проспекти, 529

Ч 63 Чокум Севинч.

Бизим дијар. Роман. Б.: «Кәнчлик» 1992.
224 сәһ.

Тарихи мөвзуда јазылмиш бу роман чағдаш түрк әдәбијатынын көркәмлі нүмәјәндәләриндән олан Севинч Чокумун ән дәрли әсәрләриндәндир. Романда Балкан мұһарибәләри әрәфәсиндән Түркијәнин республика с'дан олунмасына гәдәр бөјүк бир дөврдә өлкәдә баш верән ичтимап-сијаси һадисәләрә тохуну-лур, болгар, серб вә јунан ордуларынын тәзјигилә доғма јурдуну тәрк етмә-јә мәчбур олмуш Румели түркләринин башына кәлән фәтиһләрдән сөһбәт ачылып.

4703010000

Ч — 70—92

М 653.07.92

ISBN 5—8020—0817—2

X/түрк/

© conk yayinlari. Istanbul 1990.

© «Кәнчлик» 1992.

ӨН СӨЗ

Мән бу китабын мөәллифи Севинч Чокуму «Түрк әдәбијаты» дәркисиндә чыхан кичик һесајәләри илә чохдан таныјырам. О, Түрк ханымларына хас олан әдәб-әркан, нәзакәт, зәрифлик, бир сөзлө, өфәндилик бунларла јанашы, мөрдәнәлик, горхмазлыг вә кишилик кими сифәтләри илә... илк танышлығымыздан нәзәрини чөлб етмишди. Бу күн Азәрбајҹан охучуларына төгдим етдијимиз «Бизим дијар» романыны охудугум заман орадакы Күлсүм ана, Пәмбә кими гадын образларында мән мөәллифин өз характер сифәтләрини көрдүм вә бир даһа инандым ки, мөәллифин өз характери јаратдығы образлар да кечә биләр...

Өмрүндә бир дөфә дө олса Түркијәни көрмөјән, түрк характери илә таныш олмајан башга милләтинин һәр һансы бир нүмәјәндәси бу романы охујарса, түрк халғыны, онун өзүнә мөхсус сөһијәви сифәтләрини көрүб таныја биләр. Бу исә романчылыгдә әсас мәсәләдир. Чүнки елм нә гәдәр космополитдирсә, сөнәт вә әдәбијат бир о гәдәр миллидир. Милли олмајан сөнәт, есл сөнәт ола билмәз.

Мән белә һесаб едирәм ки, јазычы образларынын милли мәнсубијәтини билдирмөјә дө биләр. Дејәк ки, образына Әли, јахуд Иван адыны вермәсә дө, биз характер сифәтләриндән онун һансы милләтә мәнсуб олдуғуну билмәлијик. Әкәр билә билмириксә, демәк мөәллиф есл сөнәт әсәри јарада билмәмишдир. Бу мә'нада Севинч Чокумун «Бизим дијар» романы есл түрк характерләри јаратмасы бахымындан төгдирәләјигдир. Ону да дејим ки, романы охујан Азәрбајҹан охучусу әсәрин һәр сөһифәсиндә өз дөдә-бабасыны, онун мөрдәнилијини, өзмини вә вугарыны көрөчөк вә бир даһа өзүнүн түрклүјүнә инаначаг. «Бизим дијар» романы бу мә'нада да охучуларымыз үчүн чох гијмәтлидир.

Бәхтијар ВАҢАБЗАДӘ.

«Рыфатым, бу јерлөрдө сөни ким сахлаја билөр? Ковуру јүксөк дағларын кескин аязы кими титрөдөсөн көрөк. Баттал Газинин һөјатыны өјрөнөндөн бери өзүнү бир икид билмөкдөсөн. Забит олуб бу гөдөр гулдурун өһдөсиндөн көлөчөксөнми? Румелидөн османлынын ајагы чөкилдикче чөкилөчөк.»

Күлсүм ана белә сөйлөмөкдөјди. Бу сөс јери-көјү тутар кимијди. Дуалы хош сөз иди. Онун сөси ешидилмөдөн Устурумчада күн ишылдамазды. Чагыран, сөвөн, бирлөшдирөн бир сөс...

Өли бөј Рыфатын һәрби мөктөбә кирмәсини истәмирди. «Мән дүнјадан көч етсәм, бу торпагын, бу мүлкүн башында бири дура көрөк. Һәм дө оғлумуз дашгын, дөли бир оғландыр. Өмр алтында дурмаз, итаәт етмөји билмөз.» Ашылмаз бир узаглыг вар иди араларында. Кур сөси һөјөти, еви долдуранда Рыфат о саат өзүнү јыгышдырарды. Сибјан¹ мөктөбини башлајачагы күн евдөн гачмышды. Һөјөтдө бир гарагач варды, онун архасында кизлөнмишди. Анасы јуха јайырды, хочалар² үчүн самса көндөрөчөкди. Кочо күлүрдү, «Фалаггаја салачаглар сөни» дејирди.

Арадан чыхдыгыны көрүнчө, евдөкиләрин төләшландыгы көрүндү. Дајәси Нуријә ханым јелдирмәсини чијнинә атыб сага-сола јүүјүрдү. Сонра Кочо атланды. Атыны о јан-бу јана сүрдү, көлиб Рыфаты тапды. Ири өллөрини узадыб дилә тутду ону: «Гачмагдан нө фајда вар, өдө, — деди — о гоча, сарыглы хочалардан дөрс алачагсан. Бир парта үзөриндө отуруб өлифба өјрөнөчөксөн. Өли бөјин оғлусан. Сөнө зопа вурулмаз. Һөлө бу мөктөби битириб рүштијјө кедөчөксөн. Вахт слә тез кечөчөк ки».

Дөнүшүндө анасы голундан чөкиб: «Безөкли јанныгыны чијнинә кечир — деди, — хочаларын, төлөбөлөрин көлмөсинә аз галыб. Илаһи келамлар сөйлөнөчөк. Мүрөккөб јаламајан кишидөн адам олармы? Дүз јола кедөсөн, адам оласан». Белә деди вө аглады. Пөмбө бачысы да Асијә бачысы да агладылар.

Хосров хоча һеч дө горхулу адам дејилди. Күлүмсөр, севки вө аңлајашлы бахан, чијинләри чөкүк, бөјаз топ саггаллы бир адамды.

1 — ушар

2 үөллимлөр

Инди Рыфатын бир јыгын аркадашы вар иди. Мөктөбдөн чыханда деличөсинә гача билир, булаг башына чумуб јолдашларына су фышгырда билирди. Бөјүк евдө аңчаг кичик бачысы Көримө, бир дө мөһтөр Кочо илә зарафатлаша билирди. Бө'зөн Кочоја һирсләнирди. Бу делиганлынын бөјдөн фөрги јох иди. Иллаһ да аты миниб өтрафына јухарыдан бахыб долананда. Рыфат: «Догрусу евдө Кочо гөдөр гүјметим јохдур» дејө дүшүнүрдү. Бир күн: «Ана, ана, мән нө заман Вардар бөјларына ат сүрөчөјөм?» дејө сордугда, анасы: «Төкбашына јола дүшөчөјин заманлар да көлөчөк. Бу кафирө һөсөд апармагын нөјө көрөк», демишди.

Ара-сыра Һашым дајы көлөрдү. Бах онда ев башгалашарды. Санки бирикөн севкилөр о күн дашар, бир бајрам севинчи, бајрам һазырлығы башларды. Күлсүм ананын јанаглары алланарды. Охловла јайдыгы јухалары башынын үстүндө дөндөриб јухајана чырпар, јажшыча јайыб ачар, инчөлөрдү. Күлсүм ана кими јуха јајана јохду. Өрө кедөн гызын Күлсүм анадан бө'зи шејлөр өјрөнмөси лазым иди. Јохса мө'рифөтинә шүбһә едөрдилөр. Һашым дајынын сон көлишиндөки чошгунлуг Өли бөјин көлдији дујулунчаја гөдөр сүрдү. Һашым дајы илә Өли бөјин арасында күскүнлүјө бөзсөр сојуглуг варды. Һөмишө фикир мүбаһисәси дүшөрдү араларында. Өкөр Һашым дајы ичмиш олурдуса, онун јашылла мави арасында дејишөн көзләриндө түһаф гыгылчымлар јаныб-сөнүрдү. Истөр-истөмөз мәсәлөлөр бир учундан тутулуб ортаја чөкилирди.

— Ислаһат лазымдыр, еништө¹, һөр шеј дејишир, јалныз биз дејишмирик.

— Бизә «хөстә адам» дејирлөр, Һашым бөј. Биз дө дејишмирик. Сарсылмыш, көклөри јериндөн ојнамыш ағачымызын.

— Елөсә, јени бир ағач өкөк. Елөсә, мөшрутө олмалыды.

— Сөн нө сөјлөјирсөн, а Һашым өфөнди?

Дајынын үзү гызарды, чүнки «бөј»лији кери алынмышды.

— Сөн нө сөјлөјирсөн? Чохлары Султанымыз һаггында ағзына көлөни деди. Арамыза икитирөлик дүшдү. Бир мөчлис ачамагла ишлөр дүзөлөчөкми? Алөм гарышааг. Балдыры чылпаг забит белә сијасәтө гошулуб.

— Падшаһын хөтасы учундан о забитин балдыры чылпагдыр, өфөндим.

1 језнө

— Ислаһата бах... Нә олсун ахы? Болгарын истәдији биздән аҗрылмагды. Сәјәниздә галан торпаглары да вериб дагыдарыг, елә дејилми, өфәндим?

— Илләрди ки, төпик алтындајыг. Башымыз чийинләримизин арасына чөкиб отурмушуг. Һүрријет сөзү нөдән гулагымыза јабанчы кәлир? Билірәм ки, Намиг Камалын ше'рләри дә бу евә кирмәз.

— Мән бу мөмлөкәти Мидһәт пашадан да, Намиг Камалдан да јахшы таныјрам, оғлум. Әлимиздә маузерлә гулдур гован биз идик, онлар дејилди!

— Лакин сиз һеч зиндана кирмәдиниз, еништә.

Сөсләр јүксәлиб диварлары ашмаға башлајанда Күлсүм ханым кәлирди. Үзүнтүлү көркөмлә сөзүн арасына кирирди. Јумшалтма јолларыны арајырды.

— Рыфат, оғлум, нә дурмусан? Кет, Султан Сәлим әнчириндән јыг кәтир. Бағын үзүмләриндән дә...

Сонра Әли бөјә дөндү:

— Бағчада сүфрә һазырлатдым. Шәрбәтләри чохдан гујуја саллајыблар. Бујурун, өфәндим. Гардашым узун јолдан кәлмишди. Јәгин ки ачыб, бөкләтмәјәк.

Бу инчә, солгун үзлү адам, бу ше'рләр охујан, севкисини кизләтмәјән дајы Рыфата бир тахта ғылынч дүзәлтмишди.

Ушағын она бағлылығы артмышды. Истәјирди ки, Һашым дајы бурада галсын. Вә һүрријәти аңлатсын...

Евин курултусу ара вермишди. Күлсүм ханымның кедишијлә пилләкән ғычыртылары, о ениб-чыхмалар, о түркүләр ешидилмәз олур, бир чох араба узаглашыб кедир, гонагларә мөхсус бинанын гапалы-килидди оталлары, јарымгаранлыг дөһлизләри үркүдүчү бир сөссизлијә көмүлүрдү. Нуријә ханым ағрылы ајагларыны узадыб бир күнчә бүзүшүб галырды. Әкәр Кәримә ојаг олурдуса, онунла данышырды. Бу күн һамама кедилишди. Рыфат тахта ғылынчыны тахыб бағчаја чыхды. Үстү сачағлы бөјүк ғыпынын далында Әмәр дурмушду.

— Кәлими? — дејә сорду Әмәр.

Кәл.

Рыфат ғылынчыны чыхарды, гоншу ушағын јахынлашмасыны бөкләди. Сонра онун көзләриндәки һејранлығы севинерәк охуду:

— Бөјәндиими?

Әмәр башыны саллады.

— Ким јонду буну?

— Һашым дајым. Мән өскәри мөктәбә кәдәндә өсл ғылынч тахачағам. Парыл-парыл. Бафталы кәјимим олачағ. Ғыр ат үстүндә көзөчөјәм.

— Демәли өскәри мөктәбә кәдәчөксән?

— Һә. Мәнә јарашан өскәрликдир. Анам деди.

— Мән дә мә'мур олачам, бахарсан. Һәким оларам, јахуд сөдрәзәм дә ола биләрмијәм, нечә билирсән?

Рыфат ғылынчының учуну она доғру чевирди:

— Јаваш, адә, арнауд! — деди — Сәдарәт сөнәми галмышдыр?

Әмәрин үзү көлкәләнди, бөјүнуну јана өјди.

— Мәни нијә алчағ көрүрсән? Һаымыз мүсәлманыг. Ајрылығы - гејрилији сөнин үчүн ким үдурду, Рыфат?

Рыфат ғылынчы илә ушағы итәледи.

— Сус һәлә — деди — һөддини бил. Сәдарәтә көз дикмәк сөндән габағ мәнә дүшәр. Бу сөнин бачарачағын иш дејил. Дикәлиб, ловғаланыб долашырсыз орталыгда. Сизә рүтбә вердик, бөјлик вердик, инди бизә јухарыдан бахырсыз.

О анда ардында бир курулту ешитди. Дөнүб бахды. Атасы иди кәлән:

— Адә, Рыфат, гоншу ушағы илә савашырсан, нәди?

Горхујла дөндү. Башыны галдырмадан:

— Јох, бөј баба, — деди — она һөддини билдирирәм.

— Иши сәдарәтә гөдәр чыхардын демәк? Бөј-бухунуна бах. Бу ушағ сөнин аркадашын, гардашын дејилмидир?

— Аркадашымдыр. Лакин гардашым дејилдир, өфәндим.

Әли бөјин кур гашлары галхды, баш бармағыны еңли гуршағындан ајырыб, тахта ғылынчы һирслә чөкиб алды. Ики учундан тутуб дизинә дајады.

Рыфат көзләрини јумду. Сонра чатырды ешитди, Һашым дајының бармағлары ғырылырмыш кими бир үзүнтү долду үрәјинә. Көзләрини ачды. Әмәрин дә үзкүн олдуғуну көрдү. О анда нөдән ејни дүјгуну бөлүшмүшдүләр — билмәди.

Атасы илә јан-јана пилләкәнләри чыхдыгча Әмәрин јашла долуб бошалмајан көзләри, Һашым дајының бармағлары көзләринин өнүндән кетмирди. Бошлугда јеријир кимијди. Сандыгханалардан биринә итәләнди. Гапы курултујла гапандыгдан сонра, атасының сарсыдычы, титрәдән сөсини ешитди:

— Мадам ки, сијасәтә сохулдун, һөбс олмағы да өјрән!

Бир голуну гапыја дајады, башыны голунун алтында кизләтди, ағлады. Демәк инсан јери кәләндә данышмалыјмыш. Бу са-

ндыгларын, жүклөрүн жери көлөндө ачылмасы кими. Күн ишыгы көрөйүнчө дүшмөң бир отаг. Бир эиндан... Килидди сандыглар, килидди гагы. Атасынын кур сагалы, чатыг гашлары, дүмөлөри ачыг көйнөжинин жахасындан көрүнөн күнөшдөн жанмыш синеси көзлөрүнүн өнүндөн кетмирди. Бирден Эли бөй Абдулһемид олур. Һашым дајынын севмөдији бир һөкмдар... Бир жагын маршал, сөдрөзөм, гулдур вө Абдулһемид сандыгханада... Падшаһ дурмадан ишарет бармагыны силкөлөйр.

Узаглара кетмөк истөйрди. Сандыгханадакы о түнлүкдөн гуртарыб, гыр бир ата миниб узаглара кетмөк... Бу күн Үскүпө, сабаһ Сөланикө, о бири күн Һашым дајынын «Гоча Асија» адландырыгы о јерлөрө...

Јүклүүн бирини ачды. Лаванда өтри јаылды бајыра. Мөлөфөлөр, јорганлар, үзлөри тикмөли јастыглар гаранлыгдан сыјрылыб күн ишыгына чыхды. Һүрријет белө бир шеј олмалыдыр. Ајдынлыга говушмаг кими. Бес бачылары? Онлар азадыгын — Һүрријетин не олдугуну билирлөрми? Бө'зи кечөлөр күлүшмөлөрини ешидирди. Һүрријет күлүшлөрө бөңзөр бир шејдир. Һүрријет Пөнбө бачынын чеһиз сандыгларына чөкилмиш гушлар вө багчалар кимидир.

Елөдир. Эскөрин сијасетлө не иши ахы? Јө'ни өскөр дејилдикдө мөмлөкөтин везијетиндөн хөбөрсиз бирими дүшүнүлүр? Сијасет не олан шејдир ахы?...

Јорулду. Үзүнү пөнчөрөјө, Султан Сөлим өнчири будагларынын гападыгы пөнчөрөјө дајады.

Шаһимө ханым һамамы еркөндөн һазырлатмышды. Бу күн Күлсүм ханым вө гызларынын јујунмаг күнүдү. Көмөкчилөринө һөр заманкы кими: «еһтијатлы олун, гызлар назлыдыр. Јолу, арабаны көзлөјин аман. Үзүнүздөн күлүмсөмө өскик олмасын. Чевик олун, гывраг олун. Күлсүм ханымын өлилө јајылан гутаблар јејилөчөк, а бала! Самсалар јејилөчөк. Күлсүм ханым төптөзө пуллар сөпөлөјөчөк. Бу күн рөгтасө лазым дејил, јалныз чалыб-окујачаглар. Никар ханым, Мөһтаб ханым көлсинлөр. Деф вө тамб — кетирсинлөр. Күлабданлар, өтирлөр унудулмасын» демишди. Су ик гызыл тасларла төкүлүрдү. Ичөриден зөриф сөслөр, күлүшмөлөр ешидилди. Һамамчы гадын бајыр бөлмөдө сүфрө һазырлатдырырды. Кочонун көтирдији пахлава, гутаб синилөри бајыр гапынын өнүнө јыгылмышды. Икинчи бөлмөјө кечөркөн гадынлар Пөмбөни инчөдөн-инчөјө сүздүлөр. Әрлик гызлыра нечө бахылырса, елөчө. Долгундурму, сысгадырмы, нсчө халы вар,

өндамы нечөдир? Ајшө гыз јумшаг бир дөсмалла кичик Асијенин сачларыны гуруламага башлады. Көзлөр Пөмбөнин көзөллијинө санчылмышды. Гызын дөриси бөјаз мөрмөрө бөңзөйрди. Күлсүм ханым бөјүк дөшөјин үстүндө отуруб, көтирилөн ипөк вө мөхмөр боғчалары ачды. Фил дишиндөн дараглар, дөсмаллар, јемөнилөр, нахышлы көйнөклөр чыхартды. Гызларын узун, кур сачларыны дарамаг вахт алырды. Бу арада Күлсүм ханым үчүн гөһвө бишди. Орталыгы күл жагы гохусу сармышды. Күлсүм ханымнын кефи дурулду. Чубуг вө түтүн истөди, көтирдилөр. Гызлар јемөнилөрини башларына багладылар. Чичөк кими чыгалары алынларына дүшдү. Бу бөлмө даһа ишыгылды. Дамдакы пөнчөрөлөр күн ишыгыны ичөријө јаваш-јаваш јајырды. Гызыл таслар јенидөн боғчалара гојулду. Күлсүм ханымнын өнүндө боғча ачылды. Үстүнө көнарлары дөјмөли бөјүк бир сини гојулду. Гызларын вө чалгычы ханымларын да өнүнө синилөр, аллы-күллү нимчөлөр гојулду. Мөһтаб ханым каманына бир аккорд вуруб, күмүш чөрчивөли ајнада үзүнө бахан Пөмбөни көстөрдди:

— Күлсүм ханымага, Пөмбөнин көзөллији диллөрө дастан олду.

— деди. — Гисмөтлөр чыхды. Јөгин ки, јахында тојуну көрөрик.

Күлсүм ханым:

— Һөлө чеһизи битмөјиб. — деди — Пөмбө гызым он дөрдүнө кириб. Иш-күчүндөн, билијиндөн шикајөтим јохдур. Дајыларындан, аталарындан дөрс алыблар. Мөн дө мөшгул олдум. Кичик ијнө вө ипөк сап гызларымын бармагларындан гуртармаз. Пөмбө гызым «гоншу чатладан» да билир. Чөтин нахышдыр. Дөсмаллара күлөбөтин ишлөмөни дө өјрөнмишди. Кечөн јәј Пөмбө бибисинин јанында килим дө тохуду. Атды сандыгына. Бибиси вө халасы чох мө'рифөтлидилөр. Бүтүн серб вө јуан арвадлары онлардан иш өјрөнирлөр. Чорабларына, өнлүклөринө бизим тикмөлөрдөн иш-лөмишлөр. Мөн дө һөр бир иши аначыгымдан өјрөндим. Анамын ашы, јемөји Үскүпдө диллөрдө дастан иди. Дохсан үч һөрбиндө атам шөһид оландан сонра агламагдан анамын көзлөрине пөрдө енди. Көзү көрөндө тохудугу куржевалары, өртүклөри һөлө дө сахлајырам. Заваллы амам, Өмөр пашамыз үчүн кечө-күндүз дуа едөрдү. Москов онлары дүртмөлөмөздөн габаг биз бу гејримүсөлманларла ич-ичө јашардыг, бир-биримизө һеч бир дүшмөнчилијимиз олмамашды. Дөрсөдетдө Пера дејилөн төрөфдө чох өчнөби вар. Биз онлары ичөримизө алмышдыг. Онлары сүркүн етмөдик, говмадыг. Инди бу Балкан торпагы силкөлөнир һеј. Дохсан үчдө бө'зилөри көч елөди. Төкчө Паланкада беш јүздөн чох

адамьмыз төлөф олду. Биз чох ачы күнлөр көрдүк. А гызым, сөзү көр хардан хараја көтиририк.

Асије гырыг-гырыг күлдү.

— Күлөнөчөк күнлөрдир, гызым Асије, күл, күл. Сөн ачы күнлөрүн нө олдугуну билмэзсөн. Бучаг өлдөн кетди, Добруча кетди. Билмэзсөн. Пуллар, чанлар кетди.

Асије тутулуб, башыны өјди. Күлсүм ханым бир аз чиддијетлө:

— Гызым, ајнаја бахмагын јетмэзми? — деди Пөмбөје. Сонра гадынлара дөндү:

— Һө, јемөклөр келсин. Шөһимө ханым, гапыда адам вар?

— Вар, Күлсүм ханьмага.

— Онлара да јемөк верин. Севинсинлөр, шүкр етсинлөр.

— Үч-дөрд гадын синилөри көтирди. Бир нечөси дө байырдакылара јемөк апарды.

— Никар ханым, тамбуру диллөндирин, јаныглы олсун.

Никар ханым:

— Хејли вахтдыр ки, јаныглы түркүлөр истөрсиниз. Рөгс дө гебул етмирсиниз. Рөгтасөлөр байырда көзлөје-көзлөје галыблар.

— Ејлөсө, чагырын. — деди гадын.

— Чагырын келсинлөр.

Түркүлөр охунмага башлананда Пөмбө о назлы дурушуну төрк етди. Түркү сөјлөјөнлөрө гарышды. Бир ара галхыб ики рөгтасө гызла ојнады. Күлсүм ханым ипөк, күлөбетинли кисесини ачыб пул сөпөлөди.

— Ај Шөһимө ханым, бунлар кимин гызларыдыр?

— Јетимдирлөр бунлар, Күлсүм ана. Мүһачирдирлөр.

— Харадан көчүб көлиблөр?

Гызларын икиси дө бирдөн:

— Нишдөн. — дедилөр.

— Румели ичиндө ордан-ораја көчөнө мүһачирми дејөрлөр?

— Ниши серблөрө верөли бслө олуб, ханьмага.

— Елө олсун. — деди Күлсүм ана — догма торпагдан гопмаг асан дејил, бизө көлин. Јејин-ичин, кејинин, гызларым.

Гызларын үзү севинчлө ишыгланды. Сонра јаныглы, тө'сирли гызларө кечилди. Күлсүм ана дөрдлөндө. «Јүксөк-јүксөк төпөлөрө сөзмасынлар» дејилдикдө ичини чөкди.

Һамамдан чыхдыгда гадын јенидөн бөхшиш пајлады. Кочо арабаны көтирмишди. Архаларынча хејир-дуалар слөдилөр. Күлсүм ханьмын өлөнлөринө рөһмөт, дирилөринө угур үчүн...

Кече нөдөнсө Рыфатын кефи дурулмушду. Дөһлиздө анасы илө отурмушдулар. Буранын үч пөнчөрөси вар иди. Јајда пөнчөрө ачылдыгда күнөш ичөрије долурду. Куржева пөрдөлөр ачылыр, чичеклөрин өтри дујулурду. Отагын үч төрефинө дешөклөр серилмишди. Чох өшја јох иди. Гөшөнк өртүклөр, пөрдөлөр, килимлөр Бурса чатмалары, бөјүк бүрүнч мангал, дивар чечимлөри, бир нечө бұлур өшја вө шамдан гојулмуш тахчалар вө бөјүк дивар сааты... Бө'зөн Рыфат бу килимлөрдөки нахышлара, рөнклөрин ујумуна далар, о шашырдычы инчөликлөр ичиндө јох олдугуну санарды. Бө'зөн чечимдөки бир гуш ону алыб багчадан-багчаја учурур, бө'зөн јолу көһраба сарысы бир чөлө дүшүрдү. Бармагларыны чечимин үзөриндө көздириб узанырды Үскүпө, Дөрсөдөтө, Киритө, «Гоча Асијаја».

Бир дө дөһлизи севирди. Бура да килимлөр дөшөнмишди. Бу нахышларды отаглары долдуран. Јахынлара, јохсуллара көндөрилөн ун, булгур да белөчө нахышлы, багчыглы чуваллара долдурулурду.

Дөһлизлөрин мөһөччөрли сөкилөриндө Күлсүм ана ушагларына «Әнварүл-ашигин» охујарды.

«Һөгги-таала, Әзрајил Әлејһисалама бујурду: јерин дөрд төрефиндөн торпаг алды. Олур ки, бөниадөмин сурөтлөри вө лејүнлөри мүхтөлиф олду. Һөгг-таала өмр етди ки, ону палчыг едөлөр, ачы, ширин, дузлу су илө онлар дөхи палчыг етдилөр.»

Бө'зөн дө китабын бир бөлүмүнү өзү анладырды: — «Аллаһ аглы, иманы вө һөјаны көндөрдө. Чөбрајыл Әлејһисалам Адөмдөн: һансыны сечирсөн?» — дејө сорушду. Рыфат, оглум, сөн һөји сечөрдин? Рыфат дүшүнүб: «Аглы, ана.» — дејөрди. Күлсүм ана «Адөм дө елө етди.» — дејирди. Аглы сечди, чүнки агыл һарадаса, иман да орададыр. Һөја да агыл вө иманын олдугу јердөдир. Бунларын үчү бир-бириндөн ајрылмаз. Аглы олмајанын иманы да олмаз. Вө о, јанлыш јолда булунар. Јолуну азымыш сајылар.»

Ахшамлар анасы башына аг бир түрбөнд саларды. Әнтарисинин үстүндөн бир киргө кејөрди. Чохлары ујудугундан севин бир кушөсиндө дуа едөн сөссиз бир көлкөје чеврилөрди. Бө'зөн гысылмыш бир лампа ишыгы коллөдору далајыб кечөрди. Арадабир Кочо ојаныр, даш дөшөмөли һөјөтдө кезинирди. Сонра да өн алт гатда, мөтбөхин вө хидмөтчилөрин јерлөшдиклөри зирзөмидө бир гапы гычырдајараг гапаньрды.

Сабаһа јахын һөјөтдө мал сөслөри ешидилирди. Гышда, бөјүк јағмурларда вө фыртыналарда отагларын бөзөкли гапыларынын

сирли сессизликләри даһа да узанырды. Отаглар арасындакы бошлуглар Рыфат үчүн бир сыгыначаг олурду. Бу бөлмөләрә һесирләр сөрлимишди. Гонум-гоншудан көлән ушаглар рамазан кечеләриндә бура долардылар. Атасынын һесабылары көздән кечиртди отагларә һөлә-һөлә кирмәзди. Анчаг чагырыланда кедәрди. Орада Бурса мөхмәринә тутулмуш голтуглу күрсүләрдә отурмагы чох истәрди. Бир дө Акажу масанын јахынына кетмәји...

— Төк огулсан — деди Күлсүм ана, — атан сәни севмәзи? Јемөкдән сонра кәлсин, она дөјөкөләрим вар. — деди. — Атандыр севәр дө, дөјәр дө... Онун сөнә хош сөзләр сөјлөјөчөјинә өминәм. Һајды, өзүнү сыхма, кет...

Гонаглар кетдикдән сонра отагда түтүн гохусу галмышды. Әлләрини гарны үстүндә чатаглајыб, башыны өјөрөк көзләди.

— Көл көрөк — деди атасы.

Башыны јрдән ајырмајараг јериди. Көзләрини атасынын ајаглар-ындакы ајагтабылардан ајырмырды.

— Рза хочаја хөбәр көндөрдим, дөрсләринә бахачаг. Көрөк севинсән. Рза хоча јад дөјил, өзкөси дөјил. Һәм дө билијинә күвөнирәм. Ријазиијаты, һөндөсәни чох јахшы билир.

Рыфат көзләрини ајагтабылардан ајырды. Чүр'өтлөниб атасынын үзүндә бир севки, бир төбөссүм арајараг бахды.

— Ше'р дө билirmi, өфөндим?

— Ше'рми?

— Гөзәл вә гөсидә, өфөндим. Мүрөббә вә мүстөзадлар...

Әли бөј јана дөнүб бахышларыны пөнчөрөјә дикди. Сөсиндә сөртлик варды.

— Лаһөвлә. Күлсүм ханымага сөнә түркү вә маһны өјрөтмөдим?

— Әјрәтди. Онун да гөзәлләри вардыр. Мөнә охујуб.

Ата дөндү. Чашдыгы бөлли иди.

— Күлсүм ханым гөзәлми јазмышды?

— Бөли, өфөндим.

— Гөзәлләр нөдән данышыр?

— Баһардан. Бир аз да төсөввөф вар.

Әли бөј чашгыныгыны өрт-басдыр етмөјә чалышараг:

— Демөк белә чыхыр ки, ики гардашын ше'рә габилијәтләри вар. — деди.

Архада чатылмыш өлләри ачылды. Јүрүјүб, рефдән зогалы чилди олан бир китаб чыхартды. Сөһифәләрини ачыб, көз көздирди, сонра:

— Буну охујарсан, — деди — ше'рдир. Һәм дө өн көзәли.

Рыфат бирдән-бирә тамамилә башга Әли бөј булмушду гаршы-сында. Бирдән-бирә севилдијини анлајараг үрөји чырпынды. Отагдакы јабанчылыг гејб олду. О акажу масанын узагыгына сон гојулду. Үстүндеки беш һоғалы¹ јазы такымына², гөлөмдән вә мүрөккөб габыларына, иннаб гөлөм ағачына тохунмаса белә, горхмадан јахынлаша билмишди. Әлләри архасында олдуғу һалда масанын үстүнә бахырды. Атасы сәсини чыхармышды.

Јатачагын баш учундакы Әдирнә иши чөкмөчөләрин үстүндә дуран бүрүнч шамданларын шамыны јандырды. Парлаг чилди китабы сығаллады. Гапы ачылды, ичөријә бир баш узанды. Нуријә ханым иди. Рыфат ујумаздан өввөл беләчә тез-тез јохланарды. Гапы өртүлдү. Илк сөһифәни чсвирди. Ишыга јахынлашдырды. Вардар чајына бөзөјөн бир өбру... Ичиндә бир чох чинар јарпагы доланыр кими... Јахынлыгда бир бүлбүл аһәңкдар фасиләләрлә охујурду. Сонра јолдан бир араба кечди. Төкөрләрин гычыртылы сәси јаваш-јаваш гејб олду. Рыфат китабы гапајыб, көлишикөзәл бир јериндән ачды. Әјилиб сөһифәјә бахды, охуду...

«Би һуруфү сефтү лөфз ол падишаһ Мустафаја сөјләди би иштибаһ.»

* * *

Ғилми бөјлө Һашым дајынын арасындан су кечмирди. Бунунла белә Һашым дајы: «Ушаг бир аз аварадыр. Үстүнә чох дүшүлүб сөвлөсә, дүзәләрми, билмирәм.» дөјирди. Сөланикдә Јалыда јашајырлармыш. Евләри зөнкинди. Буну сөјлөјөн дө Пәмбөһин халасы иди: «Бунлар а-лја франгадыр. Көрүшмөлөримизин бириндә сөндән данышмышыг. Ондан сонра тез-тез сәни сорушурлар. Көлиб көрөк дөјирләр.»

О күн Нијаз ханымын бармагларындакы брилјант гашларын парылтысы, бојуну ачыгда бурахан күмүшү палтары, инчә вә агыр һөрөкәтләрлә гонущмасы, гонаг отагына бир јадлыг кәтирмишди. Јанынча кәтирдији ики ханым да тез-тез сөзә гарышан, дурмадан биликләрини орталыга төкөн адамларды. Нимөт халасы хөјичә шишман, садөдил, сөһими вә дөли-долу бир гадынды. Күлсүм ханым исә һәр шеји өлчүб-бичмөсилә парылтыларын, гөһгөһөләрин арасында агырлыгыны, варлыгыны дудура билирди. Пәмбөһин сачлары һөрүлүб төпөсиндә топланмышды. Халасы белә

1 мүрөккөбабы

2 јазы досты

истемишди. Күмүш синиде гөһвөлөри кетиренде орталыга чөкөн сөссизликдөн өзүнүн сөз сдилдијини аңлады. Мүтөсөрриф бөјин ханым ким билир о анда хансы гумашлардан палтар тикдириб Пөмбөјө кејдирди. Пөмбө белө дүшүнүрдү. Олсун ки, бу ипөк шалвары бөјөнмөмишдилөр.

Сөланик... Орадан Дөрсөдөтө гатар јолу вар... Орада дүканлар, кениш хијабанлар, парклар, орада дөниз гохусу вар. Кечөлөр јухусу гачыр. Неч көрмөдији Гилми бөји көзлөри өнүндө чанландырмага чалышыр.

Нијаз ханымын Пөмбөни бөјөндіји билиндикдөн сонра (Нимөт халанын ики төрөф арасында кедиб-көмөкдөн јорулмадыгы көрүнүрдү) Мүтөсөрриф Бүрһанөддин бөјлө Әли бөј көрүшдүлөр. Пөмбөнин језнөси Сөлим паша да зорла Устурумчаја кетирилди. Сон иллөрдө паша неч јерө чыхмырды. Пашаны свдөн чыхармаг... Нимөт хала үчүн өн чөтин вө јоручу олан иш бу иди.

О күн гапы тајларындан бириндө дешик ачмышды. Пөмбө илө Асијө итөлөшө-гапыша о дешикдөн отага көз гојурдулар. Бүрһанөддин бөј һүндүр сөјкөнөчөкли, голтуглу күрсүдө отурмушду. Бармагыны тез-тез күрсүнүн көнарына вурмагда иди. «Догрудан да а-лја франга» дејирди Асијө. «Көрөсөн оғлу нечөдир?»

Сөланикө өмөлли-башлы бир чөһизлө көндөрилмөли иди. Чөһизи тамамламаг үчүн сөвө нахышчы гызлар кетирилди. Әли бөјин гонаг отагы бајрамларда, рамазанларда олдугу кими долуб-дашырды. Јорулмаг ширин бир јухуја дөһмүшдү. Галалардан көлөн хидмөтчилөрин сө'ји илө бина башдан-баша төмизлөнді. Пөнчөрөлөр силинди, дөшөмөлөр јујулду. Бүрүнчлөр парылдадылды, пөрдөлөр, өртүклөр јујулду, килимлер, халылар чырпылды. Бүллүр вө шүшө өшјанын төмизлији илө Күлсүм ананын өзү мөшгул олду. Сөһөрлөр бунлара өнчир мүрөббөси, ики бармаг галанлыгында гајмаг багламыш сүд, зөриф финчанлара сүзүлмүш гөһвө, пендир дө көндөрилди. Бағчада чолма-чочуг боллашмышды. Говрулан дүјүнүн өтри бағчаны башына көтүрмүшдү. Радовичсдөн көлөн Сачиде биби нахышчыларын бағчада, күн ишыгында чалышмасыны истрөјрди. Ишин кејфијјети ајдынлыгдан асылды дејирди. Бағчаја һөсирлөр сөрилди. Әлван јемөнилөр, шаллар, ишлөмөли өртүклөр тикиш үстүнө өјилди. Нимөт халанын ачыг-сачыг данышмасы Пөмбөнин хошуна келирди. «Һајды, көл чөһизлөрө бахаг.» демишди. Пиллөкөни чыхдыгча бир јандан данышыр, бир јандан төрлөјөн алныны ипөк дөсмалла гурулајырды.

— Огланы көрдүм. Франсызчаны ана дили кими билир. Нечө олса орда охујур ахы. Чох инчө бир ушагдыр. Гөшөнк көзлөри вар.

Сандыглар ачылдыгда:

— Нөј киди күнлөр — деди халасы — биз бу гөдөр чөһиз дүзөлтмөмишдик. Мүһарибө белимизи бүкмүшдү. Мөн паша өфөндијө өрө кедөндө атам һөлө саг иди. Анан талесиз үчүн өллөшөн олмады.

— Анам нө гөдөр сандыг чөһиз кетирдијини сөјлөјир.

— Елөдир, амма бунлар бош шејлөрді, гызым.

Һөм данышыр, һөм дө сандыг ичиндөкиләри бармаглары илө охшајыб, бир-бир чыхарырды. Дөсмаллар, боғчалар, дөшөк агылары, килимлер, шалварлар, чөпкөнлөр јастыг үзлөри, чөшидли горбалар, кисөлөр, сөдөф габлар, күмүш таслар, күлөбөтин ишлөмөли Гур'ан габлары, намазлыглар, чораблар, көһраба, өгиг, нөчөфи төсбөһлөр, мөхмөрлөр, атласлар, дөшөмөликлөр, чанфөслөр, тохунма, тикмө күлөбөтинли өшјалар, гумашлар, сары вө күмүшү күлөбөтин ишлөмөлөр ортаја сөрилди. Күл, лаванда вө мүшк гохусу бир-биринө гарышды. Чөһизлөрин өн үстүнө дүшөн бир Лаһор шалы гыврым-гыврым ачылыб, јаз булуду кими төкүлдү.

Бу һазырлыглар арасында Радовиче чифтлијинө ¹ дө тез-тез кејдирдилөр. Пөмбө Сачиде бибисинин јашадыгы бу ичи, бајыры аг еви чох бөјөнирди. Серблө Арнавуд бурда бир-биринө гарышмышды. Серб гадынлары аралыгда сөрбөст доланырдылар. Чохунун боју узун олурду. Учадан данышырдылар, көлкөликлөрдө гөһгөһө чөкиб, өз диллөриндө шөргилөр сөјлөјирдилөр. Орада һүндүр ағачлар вар иди. Ахар сујун сөси ешидилди.

О сабаһ, сөринкөн арабалара долүшүб јола чыхдылар. Јол узун олдугу үчүн кечө дүшөндө евлөрдө гонаг галырдылар. Гардан кечсөлөр: «Күлсүм ханым вө гызлары буралардан кечдилөр, сујумузу, ајранымызы ичдилөр, тикөмизи даддылар» дејилирди. Белө өјүнүрдүлөр. Әли бөјин атасы нечө унудуларды? Абдулла бөј азым көрпү салдырмыш, булаг чөкдирмишди? Азым јохсул севиндирмишди? Абдулла бөјин өлүмүндөн сонра бу јерлөрө бир кимсөсизлик, күскүнлүк чөкдүјүнү сөјлөрді биби. Мөдрөсөлөр, чамилөр ² онун јохлугу илө бир сүкута гөрг олмуш кими иди. Биби

¹ ферма, төсөррүфат

² мәсчид

дејирди: «Анчаг бизим Чөмил бөјин чалдыгы удун дынгылтысы дуулмагдадыр инди». Пөмбө Чөмил језнөнин севимли варлыгыны белөчө хатырлајырды. Күлүшүрдүлөр.

Чифтлије чатанда гызлар килас агачынын дибинө атылдылар. Јашлылар сөрин отаглара, дөһлизлөрө чөкилдилөр. Сачиде бибинин көлининин гујуја салладыб сојутдугу шөрбөтлөрдөн ичдилөр.

Кичик Көримөјө гырмызы чанфөсдөн бир палтар кејиндирмишдилөр. Асије илө бирликдө тез-тез өллөрини килас сөбөтлөринө салырдылар. Киласлар јахшы јетишмишди. Гырмызы-гара рөнкдө идилөр. Пөмбө, Көримөнин гулагына үчсаплагы килас тахмышды. Күлүр, өјлөнир, севинир... Неч бир үзүнтүсү јох иди. Бөјүклөрин дөрд-сөриндөн хөбөрсизди. Белөчө орталыг ајдынкөн... Күллөр ачмышкөн... Бөчөклөр, гарышгалар торпаг үстүндө көзиркөн... Намы јахшы, шад... Көресөн Нилми бөј нечө бир инсандыр? Бурада, јанында олса, дејөк ки, Пөмбөнин алнына дүшөн сачы нечө галдырар? Дујур, јалнызча дујур вө хөјал едир...

Бирдөн өтөки дүзөнлик серб гыз вө огланлары илө долду. Тулум вө зурна сөси ешидилди. Пөмбө ајага галхды. Гызларын түл өртүклөринө, тикмөли өнлүклөринө, күлүшөрөк сөрбөстчө дөлиганлыларла өл тутушмаларына нејран-нејран бахды. Ајшө гыз онун јанына көлди:

— Коло ојнајачаглар, — деди, — һөлө бу дөлиганлыларын парыл-парыл парлајан кејимлөринө бахын. Нечө дө јарашыр...

Инди чијинлөрини өсдириб ојнајырдылар. Елө бил бу обалар, чөмөңлөр, баглар-багчалар онларын чошгунлугу илө долмушду. Елөчө көнч, гајгысыз вө шөңдилөр. Аз сонра ора-бура дагылышыб динчөлмөјө башладылар. Пөмбө бир гызла огланын ачыгча севишмесинө чашыб галмышды. Ајшө гыз да. О төрөфдө арабаја ат гошан Кочо вө Рыфат да дуруб онлары сејр едирдилөр. Ајшө Пөмбөни дүртмөлөди:

Шөраб ичирлөр, — деди.

Сонра дөлиганлылардан бири гусли чалмага башлады. Јаныглы бир түркү иди. Бир-биринө јахын отуран көнчлөр башларыны өјмиш, дујгуланмыш кими көрүнүрдүлөр. Огланлардан бири көлиб Пөмбөјө јахын бир агачын дибиндө отурду. Нүзүлү бир дурушу вар иди. Сарышын башыны галдырыб Пөмбөјө бахды. Ондан сонра даһа көзлөрини ајрмады. Пөмбө дујду буну. Өзүнү мөшгул көстөрдү. Көримөнин гулагындан киласлары чыхарды. Көримө чыгарды. Пөмбө јенилөрини тахды. Ихтијарсыз дөлиганлыја бахды.

О күлүмсөјирди. «Нөдди нөдир Әли бөјин гызына бир сербли јан бахсын...» дејө дүшүндү.

Бир гөдөр сонра көнчлөр дикөлиб јаваш-јаваш мејдана доғру јеридилөр. Гызлар гу гушу кими сүзүрдүлөр. Ајшө деди:

— О оглан бураја көлир. Көресөн нө дүшүнүр?

Дөлиганлы неч чөкинмөдөн јахынлашды. Пөмбөнин өлиндөн тутуб мејдана чөкмөјө башлады

— Аман — деди Ајшө гыз, — кичик ханым, һара? Аглынызмы чашыб? Дөнүн.

Пөмбө гарышысалынмаз бир дујгунун тө'сиринө дүшмүшдү. Билирди ки, огланын истөјинө ујмасы евдөкилөри јериндөн ојнадачаг. Билирди. Фөгөт бу кедиш, јај истисиндөн үзүлүб Вардарын дөли суларына атылмаг гөдөр фөрөһлөндиричијди. Көзөл чичөји гохламаг кими бир шејди. Белө бир дујгу није дө суч олсун? Нөм дө Пөмбөнин о бири гызлардан фөрги нөдир? «Мөним мејдана чыхмамагымын сөбөби нөдир? Көзөллијим није кизли галсын? Сачымын чыгалары нөдөн сөрбөстчө алныма дүшмөсин? Нө үчүн тикмөли чөпкөнимлө, топугдан бүзүлү ал шалварымла орталыгда фырланмајым?» Белө дүшүндү. Амма инанч ајрылыгы үрөјини өзди:

— Бу рөгси билмирөм мөн — деди — бизим ојунларымыз башгадыр.

— Бизим арамызда өјрөнөрсөн, көзөл ханым. — деди оглан.

Сөзү рөдд едө билмөди. Нөм дө оглан түркчө дүрүст данышырды. Пөмбө бир селө дүшмүш кими иди. Өзүнү ојнајанларын арасында көрдү: «Бурада пис нө вар ахы?» дүшүнүрдү. Башыны дик тутмушду. Күлүрдү дө. «Намы өл-өлө тутушуб. Нө вар бунда?»

Бу хөбөр аралыга тез јаылды. Тезчө чифтлик свинө чатды. Күлсүм ханым, Сачидө биби јелдирмөлөрини чијинлөринө атыб гапыдан чыхдылар:

«Аман — дедилөр. — Олмајасы бир иш олду. Еј-вај» Ајшө гыз Күлсүм ханымын өнүнө чыхды:

— Амандыр, Күлсүм ханымага, көнчдир, чаһилдир. Ортада, кокур ичиндө утандырма гызы. Јахшымы, Күлсүм ханымым? Көнчлијинө багышла.

— Еј-вај — деди Күлсүм ана. — Рум елинин бөјлөри гејри-мүсөлмана јумшаг үз көстөриб. Румелидө атла үркүдүб бу кавурчуғлары јолларын гырагларына сөпөлөмишлөр, төкбирлөрлө галалар алмыш, төкбирлөрө бу торпага кирмишлөр. Үзүнө хош бахылмыш кокурун диклөниб анамызы, атамызы гырдыгы күнлөрдөн чохму кечир? Дохсан үчдө бизи сүркүн етдији,

чамилеримизи, көндлөримизи жандырдыгы дүнөнди. Обаларда, жайларда салланыб көзөн, маһнылар сөйлөжөн Румели гызы өз дининдөн олмажанын элини тутмаз. Онун рөгсине ајаг уйдурмаз. Онун шөргиси илө чошмаз. Билдijимиз будур. Эли бөј ајага галхсын. Пөмбө гызымын ады диллөрө дүшдү, сј-ваһ. Мөн өлөјдим, каш!

— Өфөндим, Күлсүм анам, бөјзаделөр ханымы, фатехлөр нөвөси Күлсүм анам. Ковура сусајан жалныз бир Пөмбө гызмы? Бах, аталарымызын, бабаларымызын алдандыгыны дејирсөн. Өзүн сөйлөјирсөн. А өфөндим, бу гөдөр чөһиз хазырланмышкөн Пөмбө гыз «һө» демишкөн, һәр ики айла разылыг көстөрмишкөн, амандыр сусалым, өфөндим. Сөс чыхартмајаг. Гызын бојуну бүкмөјөк. Эли бөји ајага галдырмајаг. Ај ханымым, бу ел гызыдыр ки, бунчачыг күнаһыны анасы ортаја төксүн?

Күлсүм ханымын өһвалы гарышды. Сачидө биби вө башга гадынлар јүјүрүб көддилөр. Билөклөрини, јанаглаарыны овдулар. Ири јелпазөлөр көтириб сөринлөтдилөр. Сакитлик көтирөн девалар ичиртдилөр. Сонра биби ханым мејдана көндөрилди. Пөмбө јерине дөнүб килас јејирди. Елө бил һеч бир шеј олмамашды... Сөссизчө башыны өјмиш, шалы сачларындан сүрүшмүшдү.

Биби гызын јанына чөкдү. Элини онун дизине гојду:

— А гызым, нејнөмисөн? — сорушду.

Пөмбө јәј истисиндө гопарылыб бүзүшмүш чанлы чичөк кими бојун бүкдү, рөнки учду, севинчи сөндү:

— Нејнөмишөм, биби?

— Орталыга чыхыб, бучыгазларла ојнамысан

Пөмбө бир шеј демөјиб башыны өјди.

— Онларын иши башгадыр, динлөри, адөтлөри башгадыр. Бу күн бурада ојнарыз, сабаһ дүшмөнчөсине бахдыгыны көрөрсөн. Анан фөјрад етди. Елө билдик ки, көј чөкдү, јер жарылды. Дуруб ананын јанына кет, көнлүнү ал. Өзүнү багышлат.

* * *

Күлсүм ханым башына бир сарыг багламышды. Төсбөһ чевирирди. Нечө күн иди ки, һеч көс јанына кирө билмирди. Һамыдан сојумушду. Сөси-нөфөси көсилмишди. Радовичедөн көлөни белө иди. Ајшө гыз Пөмбөни овундурурду:

— Инди дејил — дејирди — вахт кечсин, ханымым јумшалсын, онда кедөрсөн јанына. Инди сөнө јад кими бахыр. Гој ара кечсин, кечсин ки, аналыг дүјгусу гымылдансын.

Пөмбө: «Елө бил арамыза дивар һөрүлүб» — дејө дүшүнүрдү: «Анам күскүн олуб, кедиб о дивары јыхым».

Пөмбө пөңчөрөдөн көрдү: анасы гујудан су чөкирди. Чумуб пиллөкөни снди. Багчаја чыхды. Јанына чатынча өјилиб ипдөн тутду. Анасы дирөнди.

— Бу иш мөнө дүшөр — деди гыз.

Күлсүм ана ипи бурахмады.

— Һавахтачан сүрөчөк бу далгынылыг? О күндөн бөри өлүмүмү истөјирөм. Дејирөм кедиб өзүмү Вардара атым. Ана, бир сөз де.

Гадын гујунун дөринликлөрине бахырды.

— Нө замандыр ки, су дашыјырсан, одун гырырсан. Кочоја, Рөчөб өфөндије агыз ачмајырсан. Бунлар сөһин көрөчөјин ишлөрдими? Атам Сөланикдөн дөнөндө сөһи белө көрсө, нө дүшүнөр? Бу одуна балта вурмагдасан. Өр күчү истөјөн ишдир. Гој Кочо етсин, Рөчөб етсин.

Гадын элини силкөлөди:

— Гарышма, гарышма. ишимө. Чых кет отагына.

Пөмбө исрар етмөди. Үрөји бөрк-бөрк дөјүндү.

Кече јухусу гачыб дөһлизө чыханда анасынын алчаг сөслө «илаһи» сөјлөдijини сшитди.

«Јар үрөјим, јар. Көр ки, нөлөр вар. Бу халг ичиндө бизө күлөн вар».

Инчө, үркөк пөришанлыгыны ачыг көстөрөн бир сөс иди бу.

«Бу јол узагдыр, мөнзили чохдур. Кечиди јохдур, сөрин сулар вар».

Багышланмаг истөјөн, сучлу, өзкин бир сөс иди...

Пөмбө бармаглаарынын учунда јеријиб чөкилди. Отагына киричө Асијөни ојатды:

— Галх бачым, амамыз чиллө чөкир, диванө олуб, өзүндөн кечиб, «илаһи» сөјлөмөкдөдир.

Асијө шам ишыгында узанан көлкөлөр ичиндө бачысына горху илө бахды. Пөмбө јатагын бир учуна отурду: «Бу нө заман бөјүјөчөк... » дејө дүшүндү. «Једди јашлы ушагдыр һөлө. Дөрд анладылачаг чагда дејил».

Радовичедөн бу кечөје гөдөр агламагыны сагламышды. О сучлулуг дүјгусу агламага гојмурду.

— Није аглајырсан, Пөмбө бачым? Нө замандыр ки, көзүнүн нуруну төкүб нахышлар тикирсөн, инчө ишлөр көрүрсөн. Аглама, көзүнүн ишыгыны сөндүрмө, бачым.

— Анам күсүб. Бу мөнө агыр көлир, бачычан.

— Билирсән ки, анамын күсмөји узун сүрүр. Сабаһ сөһөр кедерик. Дејерәм ки, Пәмбәмө бир күлөр үз көстөрсин.

— Бир шеј демө, Асијө. Кизли бир хөстөлик чөкөн кими, јоргун-јоргун гаранлыг кушөлөрдө отурур. кедиб одун дограјыр, агыр ишлөр көрүр. Мөни үзөн будур. Ешитдим ки, төкјөје кедир, чүмөлөри орада галыр. Инди мөндөн даһа да узаглашыб. Неч билмирәм һара кедим.

— Нуријө анамыз «һара күн гаралыб галмаз» дејөр. Һајды, јат динчини ал. Сабаһ сөһөр нахыш тикөчөксөн. Тез ојанмалыјыг.

Пәмбө көдөрлө күлүмсөди, сонра шамлары сөндүрдү.

— Бу не јухудур? — деди Нимөт хала — көлин кедөчөк гыз да бу гөдөр јатар?

— Ах хала, бу чөһиз тикмөлөр битмөјөчөк? Битиб гуртармајачаг?

— Ај гыз, һөвөсли олмалысан, бу күнлөр бајрам күнлөри кимидир. Безмөк олармы?

— Гој јатым, хала. Јухум көлир.

— Олмаз — деди гадын — һамы сөһин үчүн чалышыр, ишлөјир. Белө јатмаг јахшы олмаз.

Галхды. Сонралар «көшкө јатајды мөһим гызым, аһ, мөн чагырдым, өлөјим» — демишди. Анасы она һөсрөтини ичиндө боға билмөдөн бахмышды. Пешманлыгла бахмышды. Севинчи бура гөдөрмиш. Елө бил о бөјүк сөвө сығмырды. Нөј саға-сола вурнухурду.

Курулту ешидилөндө илк јүјүрөн Ајшө гыз олду. Сонра Асијө, Нимөт хала вө Күлсүм ана јүјүрдүлөр. Ајшө пиллөкөһин дибинө сөрилмиш Пәмбөһин о солгун үзүнү ики өли арасына алмышды. Күлсүм ана варыб, диз үстө чөкдү. Гызын нөбзини динлөди:

— Шүкүр, — деди.

Узун кирпичлөр титрөди. Гыз көзлөһини ачыб бахды.

— Күл јарпагы кими назик гызым, ипөк, атлас ичиндө бөјүмүш гызым, не олду сөнө? Агрын-ачын нөдөндир, де мөнө. Чарө тапым. Јохса чыхыб о гарлы дағын башындан туллајым өзүмү.

— Ајағым аграјыр, ана, — деди Пәмбө. — Агрысы үрөјимө ишлөјир.

Бу сөзүн үстүндө Күлсүм ана дејүнмөје башлады:

— Он беш ил үстүндө титрөјиб, угрунда аглымы итирөчөк олдуғум. Туна кими чырпынтылы сујун инди дурулдуму, вај гызым. Биндаллылар кејиниб, чанфөслөрө бүрүнүб багда јеллөчөкдө јеллөндијин дүнөн иди ки. Аг өллөһинө хына јахылмасына аз галмышды. Ел ичинө бурахмаға гыјмадығым. Мөһим белим

бүкүлсүн, ајағым гырылсын. Нечө күн иди ки, ичимин сызылтысы бу имиш демөк, јалвармам-јахармам бу имиш. Јемөдијим-ичмөдијим буна көрөјмиш.

Гызын өмбасында сыныг олдуғу ајдынлашды. Хөбөр Устурумчаја јайылды. Бир сыныгчы гадын көтирилди. Сөһаникдөн дөнөн Әли бөј гадынлары солгун, биткин көрүнчө сөбөб сорушду. Дөшөкдө јатан гызы көстөрдилөр. Әли бөјин чијинлөри салланды, Күлсүм ханым онун дурушуну гочаман бир ағачын сарсылыб јыхылмасына бөһзөтди.

Әли бәй бу күнләрде жумшаг, истиганлы бир адам олмушду. Күлсүм ханымын вә Рыфатын истәјинә гаршы чыхмады. Рыфат һәрби мәктәбә көндериләчәкди: «әнкәл олсам ичиндәки һәвәси нә илә сөндүрәчәк? Гој кетсин бабалары кими о да өскөр олсун» дејә дүшүнүрдү.

О јаз Рыфат нечә дө Рза хоцаја алышмышды... Кәләндә бир пәнчәрәнин дибиндә отуардылар. Хоца дөрсдән сонра өз ушаглыгындан данышар, ја да Рыфатын күлчәји бир шеј данышарды. Беләликлә дө ушаг безиб сыхылмазды. Бә'зән дө онун кичик, кәлкәли свинә кәдәрди. Зынгыровлу багча гапысындан кириңчә тојугларын сага-сола гачышмалары, Әдвигә ханымын ону үрәкдән, чошгунча гаршыламасы, ач олуб-олмадыгыны сорушмагы, көпүклү ајранлар кәтирмәји, кичик Зејнебин арабир дөрс кечилән отага кирмәк истәмәси, гојмајанда ағламасы, сонра да чәкилиб бир күшәдә отурмалары, бүтүн бунлар хошуна кәлирди. Бир күн кәлиб сүфрә үстүнә чыхды. Јерә сәрилмиш сүфрә үстүндә гырмызы бибәрли тарһана шорбасы ичилди. Рыфат ач дејилди, амма онларын шорбаны иштаһла гашығламалары, арада бир дајаныб шүкүр едәр бир көрүнүшә бүрүнмәләри, ушага тохлуғуну унутдурмушду. Әкәр сүфрә пахлавалар, гузу гызартмалары илә долу олса бу гәдәр иштаһ дујмазды. Рза хоца:

— Кәл, огул, сән дө отур. — демишди.

О заман чәкиниб јанаша билмәмишди. Ондан сонра Әдвигә ханым чағырды:

— Биз јејәк, сән бахасан, олармы һеч, Рыфат? — деди. — Бурачыгаза кәл, сән дө бир касачыг ич.

Јер ачдылар отурду. Әдвигә хала она бир тахта гашыг верди. Сонра да бухары галхан шорбаны гаршысына гојду. Зејнеб: «мән дө Рыфатын касасындан ичәчәјәм» — дејиб дурду. Гары-гоца дејишдиләр. Гыз ағлады. Сонунда Әдвигә ханым:

— Бәрабәрчә јејин, оглум — деди — мән сәнинчүн јеңә төкәрәм. Гыздыр да, көрүрсән, нејләјәк? Биз бир габдан ичәрик, амма сән гонағымызсан. Һәм дө Күлсүм ханымымызын оглусан, онун үчүн дө ајры каса гојмушам. Гызын бу истәји сәни севмәсиндәндир.

Зејнеб күлүрдү. Сары сачларына күнәш дүшмүшдү. Гајчы дөјмәмиш сачларынын лүләли учлары ипәк кими, көпүк кими овуча сығарды.

Имтаһанда газандыгы угурдан дујдуғу илк севинч сонра үрәјиндә бир үзүнтү јаратды. Ән чох Рза хоцадан, кичик Зејнебдән, ана кими меһрибан Әдвигә халадан ајрылмағ она ағыр кәлирди. Әли бәй, Күлсүм ханым һәр күн өјүд верирдиләр. Пәмбә гүссәләниб ағлајырды. Асигә кәлкәли күшәләрә чәкилиб далгынлашырды.

О сабаһ Әли бәйлә Рыфат Монастыр шәһәрине доғру јол алдыгда Күлсүм ана пәнчәрә өнүндә фикрә галыб дајанмышды. Һашым бәјин кәлдијини хәбәр вердикдә фәрәһләнди: «елә-белә һәсрәт чәкәчәјик, бири кәдәр, бири кәләр» дејә сөйләнди. Һашым дајы:

— Балам, бу нә һалдыр? — деди — һамыныз јаслы олмусунуз, нәдир?

— Хош кәлдин, мүәллим бәй, — деди Күлсүм ханым — киши сәси олмајанда белә сәссизлик чәкүр. Һамымыз бојнумузу бүкүрүк. Рыфаты бу күн јола салдыг.

Аллаһ арзусуна говушдурсун. Монастыра һамымызын јолу дүшүр. Һәм дө орадакы јахын адамларымыз ушага көз-гулаг оларлар. Әнвәримиз дө Рүштијјәдә охујур. Гәрибсәмәз Рыфат.

Бунлары дедикдән сонра дајанды. Ики гашынын арасыны бармағлары илә сыхды. Күлсүм ханым сорушду:

— Нә олду, гардашчыгазым?

— Ким билир? — деди Һашым — өски күнләр јадыма дүшдү.

— Һәлә үрәјиндәкиләри дө, сахлама. Әввәлләр мән дејәрдим, сән динләрдин. Де көрәк, бәјүк бир е'дади мүәллимисән, де инди дө мән динләјим.

— Нә дејим, бачы чан, дөрдми сөйләјим? Румели гајнамағдадыр. Башымызы ики әлиминин арасына алыб дүшүнүрүк. Һеч бир шеј едә билирик. Әлимин-голумуз бағланмышдыр, Күлсүм бачым.

— Бәсдир, бунча гүссәләнмә. — деди гадын. — јашын аз гала отуза чатыб, көнлүн истәјини тапмадын. Дәрдин чоһалыр, көнлүнү сыхыр. Үскүпдән, күл бағчаларындан күлләр кими бир гыз алым сәнә. Үзүнүн рәнки солур, гардашчыгазым. Даһа нә көзләјирсән. Бах, бир меним гызым Пәмбә ахыб-чошан булагын дурулмасы кимидир. Өзүмүзү гара дүшүнчәләрә вермәјәк, огул. Јазымыз беләдир. Дөрд ахтаран, дөрд тапар. Нијаз ханым гыза бир мәктуб јазды, ишини битмиш билди. Кәлиб көрүм, шәфа диләјим — демәди. Гызым нечә ајдыр ки ағыр дөшәкдә јатыб галыб. Нејнејәк, Аллаһын вердијинә гатланаг. Дедијим кими, Румелидә торпаг белә

күсүб. Ёжилөнин дады белө жохдур. Гонаг көлөни лајигинчө гаршылыја билмөрөм. Амма онлар јенө дө мөмнун кедирлөр. Мөним чанымда һөмишө нараһатлыг вар. Бучыгаза да бир шеј верө билсөјдим — дејирөм. Пулу сажмагдан усанардыг биз. Һөм дө пулу сөпөлөјөнин сажмагы нејө көрөкдир? Амма инди дар замандајыг, огул.

Һашым бөј:

— Eh, — деди — инди ки, дөрдлөрө гатланырыг, онда бу нишан мәселөсинө тохунум.

— Тохун көрөк.

— Оглан Парисдөдир. Мөнө бир мөктуб көндөриб. Вахт истөјир.

— Ај Һашым, сөзлөриндөн гачдылармы, кизлөтмө мөндөн.

— Гачмады... Һилминин ораларда башы гарышыб.

Күлсүм ханым бир гөдөр дүшүнүб дурду. Сонра:

— Онлара бу ишдөн ваз кечдијимизи тез сөјлөјөк. Гызымыз отузунда дејил, он бешиндөдир. Һөм дө о, һөким дипломуну өлиңө алсын, сонра чыхсын гаршымыза. Адам кими чыхсын. Дејөчөклөрим будур — деди.

Сөһөри күн Һашым бөј Кочо илө бирликдө Устурумча саһилине кетди. Саһилө јахын бир јөрдө аг рөнкли, балконлу, кичик бир ев варды. Балконлардан бириндө китара чалыныр, јунанча шөргилөр сөјлөнирди. Һашым бөј сорушду:

— Киминдир бу ев, Кочо?

— Јоргонун көшкүдүр — деди Кочо — ики гызы вар. Дөлиганлылар көлир, топлашыр, өјлөнирлөр. Бунлар Теселјаны аландан сонра даһа да чошдулар, Һашым бөј. Кечө-күндүз рақы ичирлөр. Бунларын чох бөјүк баглары, багчалары вардыр.

— Әли бөјимиз бу Јоргону таныјырмы?

— Танымазмы? Бө'зөн Әли бөј буралара көлиб силаһдан иншанкаһа атыр, бө'зөн Јоргонун бизим төрөфлөрө јолу дүшүр. О да силаһ бошалдыр. Белөчө зарафатлашырлар.

Узун јолун көнарыјла гара кејимли, агыр јеришли, архасында јүк олан бир гадын көлмөкдө иди. Јахынлашыңча јашлылығы бөлли олду.

— Бу арвад бу јүклө күнүн алтында һара кедир көрөсөн?

— Јөгин ки көшкө үзүм, мејвө дашыјыр.

— Көшкдө нөкөр жохдур? Ешшөк, гатыр жохдур?

— Вардыр, бөјим, Лакин Јорго гадынла гатырын фөргини билмөз.

Кочонун белө данышмасы Һашым бөји чашдырмышды.

— Нө вахтдан Әли бөјин јанында гуллуғдасан? Теселјаја кетмөк көңлүндөн кечмөјибми һеч? Бәлкө сөн дө кедөсөн...

Кочо бич-бич күлүмсөди:

— Бу гапыја алышмышым, өфөндим. Догрусу бөј кими јашајырам. Кефим истөјөндө баш алыб кедирөм. Кетмө дејөн олмур. Килсөмө дө кедирөм. Сонра чамаата гарышыб өјлөнирөм. Әли бөј чөрөјими болча вериб, хөтримө дејмир. Јунанларын ичиндө мөним белим бүкүлөр, бөјим.

Һашым бөј дуруб дүшүндү. Бу сөзлөр она јарынмаг үчүндүмү? Јунанларын чоху белө дејирдилөр. Чоху да, бах һөмин бу балконда китара чаланлар кими гајгысыз көрүнүрдүлөр. Кочонун дүшүнчөлөринө нүфуз етмөк истөди:

— Кочо, сөндөн јахшы сијасөтчи оларды.

— Није, өфөндим? Јалан дејирөмсө кор олум. Бизимкилөр сәјөнизде јүксөк мөвгө тутмушлар. Јохса јунан милләти хорла багырмагдан башга нө билир? Һөјкөл јонмагда да бачарыглары вар. Сонра театр јарадыб дүнјаны өзлөринө һөјран гојмушлар. Бир заманлар болгарлар белө өзлөрини јунан сәјимшлар. Амма һөр шеј кечмишдө олуб. О күнлөр кечмишдир.

Сусду, јунанча охунан маһныја гулаг верди:

— Ah өфөндим, балача Асије бө'зи бө'зи маһнылар охујур. Нечө түркүлөрдир... Һөм јангылы, һөм ојнаг түркүлөр. Далар, динлөрөм, өфөндим.

Сонра Һашым бөјлө арасында өмөлө көлөн јахынлашмадан мөмнун һалда балкондакыларын сөјлөдиклөри шөргижө гошулду.

* * *

Мөктубу јенидөн ачыб охуду: «Нөһајет Парисдөјөм. Парисин көсәфөтли, гаранлыг бир отагында. Бурда һөр шеј тамам башга чүрдү. Һөр шејдөн өнчө инсанлар азад, Сена чајы азад, күчөлөр азаддыр... Ичим-ичимө сыгмыр. Ше'р, Ејфел гүллөси, мадемуазел Сигнорет... Бу мөним ев саһибөмдир. Гөһвөалтыны өзү көтирир. Јумурта, жамбон¹ вө сүд. Саатларча гөзөт вө журнал охујурам. Парисли олмага чалышырам. Сыдгы бөјлө, достумуз Пијерлө көрүшүрөм. Пијер чох хошакалим бир адамдыр. Бизим франсызча данышмамыза һөјран галдыгыны сөјлөди. Каш буралара көлөјдин. Көлөјдин... Амма сөнин ораларда чалышмагың бизим үчүн лазымдыр. О еллөри сиз јыгыб топларсыңыз. Һө, бир дө Богос

1 ветчина

адлы бир ермөни достумуз вар. Шөргдө ислахатлар едилмөмөсиндөн шикајетчидир. Сент Жермендө долашыб ше'р охујуруг.

Эзиз мүтөөсирим, бир сөзү јеринө јетирмөдим. Пөмбө ханымын гөза кечирмөси мөни чох үздү. Ораја кедө билмөдим. Парисе дөnmөк мөчбуријјетиндө идим. Нејлөје билерөм? Бир аз кечсин. Нөм дө Пөмбө ханым јакшылашсын. Она бурадан көзөл ачыгчалар көндөрмөк истөјирөм. Гөдөр бизи харалара сүрүклөјөчөк, ким билир?

Өзүмө бир шапка алдым. Бө'зөн дүшүнүрөм көрсөн кечикдијимө көрө гынамырсан ки мөни.»

Мөктубу тозлу масанын үстүнө атды. «Парисли олмага чалышырам»

Чавад бөјин көлдији хөбөр верилинчө бүтүн бу жамбонлары, мадемуазеллери, шапкалары, булварлары силиб башындан атды. Јахалыгыны дүзөлтди, чөлд пиллөкөнлөри енди. Чавад о инчө көрүнүшү илө, фөсин алтындакы ушаг үзү илө бахырды... Сөбирсиз, ичи-ичинө сыгмајан бир халы вар иди. Нашым бөји көрүнчө үзү ишыгланды... Нашым бөј аркадашына севкисини ачыгча билдирөн көзлөрлө бахды, гучаглашдылар. Сонра бөјүк гонаг отагына кирдилөр...

— Паша өфөндимиз харададыр? — деди Чавад бөј — бачыныз ханым өфөнди харададыр?

— Пашамыз истираһөт едир. Нимөт бачым да тикиш тикир. Киши јашландыгча ушагдан фөрги олмур. Језнөм дө елөдир. Она гулаг асан бириси лазымдыр. Бачым бир јандан тикиш тикир, бир јандан башы илө пашаны төсдиглөјир, бир јандан да ким билир нөлөр дүшүнүр? Көлмөјини бир аздан хөбөр верөрик.

Гөһвалөр сифариш верилиб, сигаретлар јандырылдыгдан сонра нашым бөј деди:

— Дөрсөдөтдө нө алөмдир?

— О ичимиздө бир јарадыр — деди Чавад бөј — башымызы ојан бу јана чевирө билмирик. Инди бураја көлмөјим нөмин јараны дөшмөк үчүндүр. Мөмлөкөти гуртармаг үчүндүр.

«Жамбон, сүд, Ејфел, шапка...»

— Нө Икимизми?

— Икимиз, үчүмүз, бешимиз. Элимиз-голумуз баглы чүрүјөчөјикми... Иш көрмөк көрөкди. Көндли перишан, орду перишан, алимлөр перишан... Нөр шеј перишандыр, гардашым. Дејөк ки, мөшрутө јени ачмыш бир күл кими иди. Неч гохланмадан солду. Нөр јени гөнчөни гопардыб атмагдајыг. Эли Шөфөти бөје

ачымагдан о јана кетмирик. Ајагымызы бөрк-бөрк јерө басыб сөзүмүз деје билмөлијик.

Нашым бөј бу инчө, ушаг үзлү адамын горхусузлуғу бөлли олан бөјүк, гара көзлөринө севки илө бахды.

— Парисдөки аркадашларымызын бизим дүшүнчөлөримизө шөрик ола билөчөјини көзлөје билерикми? О ушаглара күвөнчими күнбөкүн итирирөм. Онларда фикир дејилөн шеј, о гүдрөт вармыдыр, гардашым? Эсл партлајыш Јени Османлылар Чөмијјетиндө олуб. Јанар даг о заман пүскүрмүшдүр. Инди биз чилөјиб кечөн јагыш кимијик.

Чавад бөј деди:

— Парисдөкилөри көнара атмајаг. Насызлыг елөмө. Инкишаф үчүн гөрблије дө мөнтачыг. «Мөдөнијјет» анлајышыны онлардан өјрөнмөдикми? Бө гөзөтлөр? Бөс театр? Јохса мөмлөкөтин халы халга нечө анладылар?

Нашым бөј Эли бөјин сөзлөрини хатырлады: «дөвлөт, ковура борчлу бир дөвлөтдир. Амма бу борчун өввөли вар. Төкчө Обдүлһөмидө јүклөмөк сөһв олар. Бөлкө бу һүрријјет дедијиниз шеј, ковурун бизи бүсбүтүн мөһв етмөси үчүн араланыш гапыны ардыначан ачмагдыр? Нүрријјет... Көндлөримизи јыхыб јандырмагда олан болгара, сербө верилөчөк нөјимиз вар? Онун да ады нүрријјетмидир?»

— Арамызда икитирөлик чыхмајачагына, бөлүк-бөлүк олмајачагымыза керчөкдөн инанырсанмы? — деди Нашым. — Бир тиканлы күлү тутуб күлүнө һөјран оларыг... Сөнө бир шеј сөјлөјим Чавад... Болгарла гардаш ола билөчөјимизө инанмырам. Гөрибө бир гымылты вар ичимдө. Түрклүјүмү неч бслө дөриндөн һисс етмөмишдим. Өзүмүзө дөнөк, өзүмүзү таныјаг дејирөм. Нүрријјет һөр шејдөн өввөл өзүмүзү танымагла башлајыр.

— Елө исө бу дүшүнчөлөрини ичиндө сахлама, анлат, милләти топла, гардашым.

Бајырда күнүн рөнки мавилөшир, ахшама дөнүрдү. Бир аздан газ лампалары јаначагды. Хијабан, саһилдөки мејханалар долачаг, сулара донуг ишыглар дүшөчөкди. Бирдөн ушагыгыны дүшүндү. Евин ичинө чөкөн јалнызлыгы... Мөһрөм, алышдыгы бир сөсин бир даһа о сөв кирмөјөчөјини билмөк иди бу. Сонра Эли бөј, Сөлим паша атасынын өлүмү илө сөссизлөшөн дүнјасына дејишик көрүшлөрлө кирмөје чалышырды. Језнөлөринө алышмышды. Алышмышды, амма онларын варлыглары гаранлыг бир отага анчаг согтун бир ишыг сала билирди. Јалныз бу гөдөр. Намиг Камалын

ше'рлерини илк дөфә Сәлим пашадан өйрәнмишди. Ярымгаранлыг отагларда охуярдылар бу ше'рлери. Сәлим паша багланмыш гөзетлөрдөн, Зија пашанын, Намиг Камалын Авропада чыхар-тдыглары гөзетлөрдөн, Кирит мөсөлөсиндөн, Маһмуд Нөдим пашадан сөз ачарды. Өн чох Рөшид пашаја һејран иди: «Елө бир дөвлөт адамы бир даһа көлмөз» дејерди. Шамдана төрөф узанды:

— Ахшам олуб, — деди. — Гаранлыгда богулуруг. Һајды, кедиб пашаны көрөк. Сонра да өлиндөн гуртара билсөк рыхтма¹ гачарыг.

— Өнчө мөнө сөјлөмөлисөн. Румелини ајага галдырмага һазырсанмы? Бу јараны багламага һазырсанмы?

Һашым бөј күлүмсөди. Шамданы масанын үстүнө гојду. Көзләри-ни аловлардан ајырмадан:

— Һазырам, — деди.

Аралыда отлајан гојунлар она Христонун отагындакы бир рәсми хатырлатды. Синфин, гаранлыг коридорларын сыхынтысыны јалһыз Пәтер Христонун отагындакы чај саһилинде отлајан гојунлары, түтөк чалан бир чобаны чанландыран табло ачырды. Христонун ону бага-багчаја, су көнарына, көндлөрө көндөрмөсинө нечө дө севинерди. Төзө отларын, көкликотунун, шам ағачларынын өтрини ичинө чөкөрди. Бахышлары көјдеки булудлара зилһөнәрди. Күн ишыгында, гырмызы кирөмитли евлөри, булаглары доја-доја сејр едөрди. Бө'зөн кизличө Надја ананын јанына кедерди. Христо Михайлин ораја кетмөсинө ачыгланарды. Надја ана мүсөлманлары сеvirди. Пәтер бслө дејерди. Ора кедөндө дүшүнчөлөри гарма-гарышыг олурду...

Чөмөнлијө јүјүрө-јүјүрө кетди. Отлар көврөкдир. Сары чичөклөр, папатијалар өзилдикчө јабаны өтир сачырдылар. Көјдө топ-топ олмуш булудлара бахды. Сонра Надја ананын бирмөртөбөли даш евинин гапысыны дејду... Бир аз көзләди. Ајаг сөси ешитди. Гапы истөксиз, бир аз да шүбһө илө араланды. Аралыгда јашлы гадынын пөришан сачлары, кирпиксиз исләг көзләри көрүндү.

— Кимсөн?

— Надја ана, көрмүрсәнми? Мөнөм, Михаил.

— Һансы Михаил? Бу даш диварлар арасында унудулмуш вө өлүмүнү көзләјөн Надјанын гапысыны Һансы Михаил чалды? Билө билөрмијөм? Бу дагларын думаны мөним дө көзләримө енди. Күн олур ки, сагаммы, дејилөмми, билмирөм.

— Ики күн өнчө сөнө дејмишдим, ана. Кефини сорушмушдум. Мөнө алма багышламышдын. Јетим Михайләм мөн.

Гоча гадын гөрарсызча бахды, ушагын үзүнү сечмөјө чалышды.

— Јетим Михаил, сөнмисөн?

— Мөнөм.

Гадынын сөсиндө агламага бөзөр бир титрөјиш дујулду.

— Көл ичөри.

Ушаг үсуллуча онун ардынча сөвө кирди. Ичөри сиркөлөнмиш шөраб ији верирди. Инди Надја ана сөвө көлөн мүсафири гонаг етмөк үчүн чашгын, төлашлы, чөкинхөн бир адама бөзөјирди.

¹ саһил күчөси

Пөнчөрөнин өнүндөки гырмызы мөхмөр өртүклү искөмлөни¹ көстөрдү:

— Отур, Михаил.

Ушаг искөмлөдө отурмагы жадыргамышды. Бу онун үчүн Сарај искөмлөсү кими бир шејди. Отурду. Ёисли диварлара көз көздирди. Надја ана очагын жанындакы дешөкчөнин үстүндө отурду. Јохсулугу вө гочалыгы зөиф-зөиф ичеријө бојланан күн ишыгындан чох узаг дүшмүшдү.

— Михаил, раһиб Христо ахмаг харададыр?

— Эфөндим базара кетди, Надја ана.

— Христо вө Петрев мүөллим сөнин бураја кәлмөјини истәмөзлөр вө мөни сарсаг һесаб едирлөр. Елө дејилими?

Михаил: «Бу Надја анаја лап чашыб галмышам — дејө ичиндө дүшүндү. — Көрөркөн көрмөз, дујаркөн дујмаз олур. Догрудан да түкөнир. Ағлынын кәлиб-кетмөкдө олдугуну аңлајырам».

— Христо Аллаһын свини гулдурларын сыгыначагына чевириб, — деди гадын — өлбөттө мөним сөзүмү гөриблијө салачаг вө мөни ағылдан кетмишин бири сајачагсан.

Михаил арабир көзлөринин өнүндө чанланан атлыданмы дејөјди, ја папатија топлајан о пөмбө үзлү гадыннанмы?

— Надја ана, раһиб Христо атамын сојлу бир адам олмадыгыны сөйлөди. Дејир ки, атам јохсул имиш. Дејир ки, ону мүсөлманлар өлдүрмүшдүр. Петрев дө буну сөйлөјир. Мөн бүтүн бунлара инанмырам, чүнки бө'зөн бир хөјал... Бир атлы кәлиб кечир көзүмүн өнүндөн... Ипөк көјнөкли, ајдын үзлү бириси... Тез дө тоза-думана гарышыб јох олур. Дејирөм бөлкө бу атлы мөним атамдыр?

— Атан зөнкин бир бөј иди. Һөм дө чох үрөкли иди. Гулдурлара бојун өјмөзди. Анан исө көзөллөр-көзөли иди. Занбага бөңзөрдү. Тө'сирли маһнылар охујарды. Бир күн сүрүклөјиб апардылар ону. Атаны да өлдүрдүлөр, Михаил.

— Кимлөр, ана?

— Кимлөрми? Буну сөйлөмөјө дилим көлмөз. Лакин билмөлисөн, Михаил, билмөлисөн. Малынызы јагма едөнлөр, сөни јетим гојанлар биздөн иди. Надја ана күнө, ишыга, јашыллыга нечө севинсин? Ахы бир заманлар мөним гапымда да зорбалар дајанмышдылар. Бах, сөнин отурдугун о искөмлө о күн нөдөнсө унудулду. Бө'зөн

онун кизли-кизли дөрд чөкдијини дүшүнүрөм. Көзөл, дүмдүз, амма јап-јалныз.

Михаил:

— Нечө олур, Надја ана? — дејө багырды. — Бир болгар өз милләтиндөн олан бирисини нечө өлдүрө билөр? Петрев јаланмы сөйлөјир? Ахы, о, мүөллимдир. О көрөк доғру данышсын.

Надја ана бирдөн гөзөблөнди: сөси јыртычы бир пишијин сөсинө дөндү:

— Демөк мөним сөзлөримө инанмадын? Бир дө бу гапыны дејмө, Михаил. Кет, Христоја хидмөт елө. Очагларын гурумуну төмизлө. Көпөк кими гапы дибиндө отур. Кет, Михаил. Әјрөнмөк истө-диклөрини Петревдөн өјрөн. Сабаһ, о бири күн сөн дө өзүндөн өввөлкиләри сарсаг вө биликсиз сај.

Михаил бура көлөркөн дујдугу чөсарөти јенидөн дујду. Гапыја доғру кедиркөн, дөнүб бахды. Надја ана умулмаз бир күчлө јериндөн галхмыш, санки өлиндөн алыначаг кими вө јахуд Михаили говдугуну гөтилөшдирөн көрүнүш вө телашла ојмалы, мөхмөр искөмлөни башга отага апарырды. Инди Петревин кәскин, мави көзлөри ушагын гаршысында чанланмыш кими иди. «Вивраждени-јенин» тарихини билмөдија заман Петревин онун јанагына вурдугу јумругун көјнөртисини јенидөн дујду. Ичиндө өримөја бөңзөр бир утанч вар иди. Бир аз Надјанын гөзөби илө Петревин јумругу арасында дурухду. Сонра Вазовун ше'риндөн бир көлмө гопу гулагларында уғулдады: Избавјение, избавјение... Атасынын өлүмү јанында бу көлмө кет-кедө бөјүјүб дујдугу ачыны өрт-басдыр едирди. Гуртулуш... Вө онун угрунда һөр шеј.

Кимсө сөслөнди. Јанда Педер Христонун дөсмалла үзүнү гуруладыгыны көрдү. Этөклөринин дибиндө долу бир сөбөт вар иди. Михаил бир шакирд сифөти алыб о јана јүјүрдү.

— Михаил, јенө Надјанын јанына кетмишдин?

— Бөли, эфөндим. Ахы дејирсиниз ки, јашлы вө дүшкүн бир адамын көнлүнү алмаг савабдыр... Бунун үчүн кетдим. Ерин сөбөти мөн апарым.

— Багчылар, багчачылар чагырдылар. Кәлсин Педер эфөндимиз јетимлөрө, төлөбөлөрө јемиш, јумурта апарсын дедилөр. Чох һөрмөт көрдүм.

Педерин гара чүббөсинин этөклөри хөфиф рузикардан далгаланырды. Үзү күнөшдөн, бөлкө дө бир чифтликдө једији бол јемөклө ичдији шөрабдан гызармышды. Михаил белө дүшүнүрдү. Христо деди:

¹ стул, кетил

— Балкан аязы архада галды, даһа јај көлир. Мејвө бол олачаг.

Михаил гышы дүшүндү. Догрусу монастырын даш диварлары арасында исинмөк четин иди. Јалпыз адам чохаланда орталыг бир аз илыгланырды. Бир раһибин отагы чатыр-чатыр јанан одунларла јакшыча гызынмыш олурду. Михаил ора кирөркөн о саат јумшальб очагын дибинде ујумаг истөрди. Јатаг отагында чаны гызмаз, ујујуб јата билмөздү. Јатагын ичинде дөнүб дурадды. О бири ушаглар да елө. Инди Христон севдијини дүшүнүрдү. Үст башы түстү ији верөн, јаг гохујан Педер өфөнди дагтасы, гуршагы вө бојундакы хачы илө она ахтардыгы атасы кими јакын көрүнүрдү. Сөбети тутуб галдырды... Агыр иди. Билдирмөди.

— Өфөндим, сиздөн бир шеј сорушмаг истөјирөм.

— Соруш көрөк, Михаил.

— Јенө о атлыны көрдүм, өзиз Педер.

— Јухудамы, Михаил?

— Ким билир, өфөндим, јуху кими бир шејди. Сиз буну јуху сајын. Өјилиб елө бил мөни көтүрмөк истөјирди. Өллөрими узатдым. О саат дөнүб кетди. О мөним атаммыш. Сојлу адаммыш. Зөнкин имиш. Белине гызыл көмөр баглармыш. Узун сачлары рузикардан јеллөнирди, өфөндим. Көзлөрини улдузлара бөзөдирдим, өфөндим.

— Билирсөн, Михаил, сиз јохсул идинииз. Анан бу гапыја монастырымыза тез-тез көлөрдү. Она чөрөк верөрдик. Атанын мејидини дө мөн тапмышдым. Гарасу саһилиндө.

— Өфөндим, Надја ана деди ки...

— Надја ана, Надја ана. Нечө дөфө сөјлөдим ки онун сөзүнө инанма.

Монастыр чөмөниклөриндө өјилиб-галхан, күлүмсөјөн гадынын хөјалы гејб олду. Папатијалардан жапылмыш тачы башындан дүшдү.

* * *

Сычаг, боғучу бир рузикар өсирди. Булудлар түндлөшмиш тө үрө көлкө салыб кедирдилөр. Инди Михаил даш пиллөлөр үстүндө отуруб Надја ананын сөјлөдиклөрини дүшүнүрдү: «Христо Аллаһын евини гулдурларын сыгыначагына чевириб. » Бураја ибадет олмајан күнлөрдө дө көлөнлөр олурду. Монастырын өз габыгына чөкилиб галдыгыны сөјлөмөк олмазды. Кечөлөр тез-тез даш диварлара чарпылыб сөс чыхаран ајаг сөслөри бинанын ичине јајылырды. Јуху ичиндө дө бу сөслөр ешидилирди. Бејүк фыртыналарда ағачларын угултусу вө гычыртысы ешидилер, јатагханадакы ушагларын чоху јорғанын алтында кизлөнирди. Јағмурлар чохалыб бузлар чатырдадыгда Гарасунун чагылтысы

бурадан да ешидилерди. Инди јагышдан габагкы шимшөк парылтылары демир бармаглыгы пенчөрөни ишыгландырырды. Галхды, балышынын јанындакы шамы јандырды. Илја јатдыгы јердөн сөслөнди:

— Јатмамысан, Михаил?

— Јатмамышам.

— Ғара кедирсөн?

Чаваб вермөди. Илја деди:

— Мөни көзлө. Мөн дө көлирөм.

Чилө отагларынын бағлы гапыларынын өнүндөн кечдилөр. Коридорларда кизли, гаранлыг кушөлөр онлар јеридикчө хөфифчө ишыгланырды. Диварлардакы өзизлөрин шөкиллөри көлкө вө ишыг ојуну ичиндө каһ көрүнүр, каһ гејб олурду.

— Горхурсанмы, Илја?

— Јох. Фикирлөширөм.

— Јагыш жагачаг.

— Ғара кедирик, Михаил?

— Билмирөм.

Көј курултусу сыхлашды. Јагышын сүр'өтлө јағдыгыны дујдулар. Михаил деди:

— Саваш мејданларында да белө сөслөр олур.

Христонун отагынын јанындакы китабхананын гапысы өнүндө дурдулар. Ичөридеки сөслөрө гулаг вердилөр. Данышанлар Христо илө Петрев иди.

— Јагыш башлады, — дејирди Христо. — Фөгөт нал сөслөри ешидирөм. Дејесөн гонагымыз көлир...

Михаил вө Илја орадакы бир чилө отагына гачдылар. Үрөклөри куп-куп дөјүнүрдү. Чох кечмөдөн Петревин вө раһибин сөһбөтлөрини давам етдире-етдирө коридора чыхдыгларынын аңладылар.

— Көлөн вар. — деди Илја. — Танынан вө көзлөнөн бириси.

Аз сонра Христонун јумшаг вө һөрөткар сөсини ешитдилөр:

— Никаран галдыг. Фикирлөшдик ки, јагышда көлөјиниз четин олар. Бујурун, өфөндим. Шөраб, мејвө һазырды. Бујурун.

Михаил дөзмөјиб аралыг гапыдан башыны узатды. Көлөн адамын чижинлөри исланмышды. Коридору јагышын сөринлији сармышды. Башыны ичөри чөкди. Гапынын гапанмасыны көзлөди.

— Кедиб динлөјөк. Көрөк көлөн кымдир, — деди Михаил.

— Өлө кечсөк?

— Христо бизи сеvir. Јарамазлыгымыза көз јумар. Билмирсөн?

Ајагларынын учунда китабхана гапысынын өнүнө келдилер. Гулагларыны гапыја дајадылар.

— Ојанышын јолу артыг ачылды. Дәрсеадетде икән, о көзөл Богаза бахыб, буралар бизим олмалы дејирдим. Балкан дагларыны ашыб буралара көлөк дејирдим. Бу хөјал керчөклөшмөк үзрөдир. Четинлијини нөзөрө алмышыг. Амма јалныз түрклөрлө дејил, һәм де бизим фикримизи гөбул етмөјөн болгарларла, серб вө јунан гачаглары илө де чарпышмаг мөчбурундајыг. Јадымадыр, бир нечө ил өнчө аилөм мухтаријјет истөјирди. Мөнсө, бүтүн Балканлары вө бүтүн Дәрсеадети истөјирөм. Русија бизө јардыма һазырдыр. Бу давада гөлөбө газанмаг үчүн һәр шеј нөзөрө алынмалыдыр. Халгы синдирмөк вө горхутмагла јолун јарысындан чоху кечилир. Мүөллимлөр вө раһиблөр ушагларымызы истөдјимиз шөкилдө јетишдирмөк үчүн даһа чох гејрөт көстөрмөлидирлөр.

Кур сөслө данышырды. Илја сорушду:

— Кимдир бу?

Михаил ишарөт бармагыны додагларына гојду. Инди Христо данышырды:

— Бурада мүсөлманлардан һөрмөт көрүрөм. Амма еләлөри де вар ки, көзлөри гапалы дејил. Онлар монастыра шүбһө илө бахмагдадырлар. Һәр ан бир басгына уграја билөрөк. Силаһлары кизли јердө сахлајарыг. Кечө пайлајарыг. Јенө де еһтијатлы олмаг лазымды.

О кур сөсли адам деди:

— Түрклөрин көзү ачыланачан биз де истөдјимизө чатарыг, өзиз Христо. Мөним билдјим будур ки, түрклөр бир-бирләри илө кечинө билмирлөр. Јабанчыны исө даима хош көрүрлөр.

Сөссизлик олду. Михаил о сырада шөраб ичилдијини, мејвө јејилдијини дүшүндү. Сонра сүкуту Петрев позду:

— Бир аз даһа керчөкчи олаг, лејтенант. Ојанмыш, саваша кирмиш бир милләтик. Лакин Османлы һөлө ајаг үстөдир. Үстөлик Авропа дөвлөтлөри бизө јардым етсөлөр дө, мөнфөөтлөринин сарсылдыгыны һисс етдиклөри ан бизи јох едө билөрлөр. Онлара да күвөнмөмөлијик.

— Кимлөрө? — деди лејтенант, — мәсөлөн кимлөрө?

— Мәсөлөн руса, Инкилтөрөјө, јахуд Франсаја.

— Гоча Ферденандын сөзү, истөји конарамы атылачар? Јох, буну етмөзлөр. Онун бир анда тарихин ахыныны дејишдирө билөчөк бир күчү вар. Белө күчлү инсанлар бир милләти јарада билөрлөр. Дүнјаја һаким оларлар. Игнатјев Маһмуд Нөдим пашаны гыд-

ыгламасајды, бу күн һөлө дө јухуда идик. Ферденанд Вардар сују кими дөнизө говушачагдыр, достум. Амма биз өјилиб башымызы гума сохмага чалышсар вө Османлыны «Ајаг үсгүндө» һесаб етсөк, Авропанын бизө күвөнчи нечө ола билөр? Јалныз Роберт Коллежин ачылмасы белө бөјүк бир јардым, бөјүк бир наилијјет дејилдирми?

— Амма гаршымызда Русија вө о бири бөјүк дөвлөтлөр дурачаглар, елө дејилми, лејтенант? Бизө пул вө силаһ көндөрөн, чохлаымызын Одессада төһсилени битирмөсинө јардым едөн, бизө үсјанкарлыгы өјрөдөн Русијаја өзүмүзү һөмишө борчлу сајачајыг. Буна көрө дө онун гаршысында башымыз дик дурмајачаг.

— Мүөллим Петрев, сиз славјансыныз. Мөн белө билирөм. Јохса јанылырам? Бу бир славјан ојанышыдыр. Елө буна көрө дө Русија бизө көмөк елөјир.

— Доғрудур, амма мөн һеч кимө бојун өјө билмөрөм.

— Бојун өјмирик, Петрев. Елө бизим бүтүн давамыз да бундан өтрүдүр.

Христонун барышдырычы сөси араја кирди.

— Бир аз да шөраб ичөрмисиниз? Белө билирөм ки, балканларда азадлыг һөрөкатыны кенишлөндирмөк һамымызын арзусудур. Бир дүшүнүн, иллөрлө бундан өнчө, бу јолу нечө бир сүр'өтлө көлмишик. Кечмишдө мөктөблөримиздө дөрслөр јунанча охудулурду. Ушагларымыз дүнөнөчөн түркчө данышырдылар. Раковскинин чалышмаларыны хатырлајаг. Нө бөјүк адам иди. Филибели Керов да елө... О јашда һөлө дө чырпыныр. Вө биз һијлөкөр падшаһын варлыгына рөгмөн мөктөблөримизи ачдыг, гөзөтлөримизи нөшр етдик. О бизим истөјимизи билир. Буна көрө дө ислаһата һеч бир вахт разылыг вермөди.

Илја:

— Нө дедиклөрини анлајырсан? — деди јавашча.

— Чохуну. — деди Михаил.

— Анлатсана.

— Бурада јох.

Кетдилөр.

— Мүсөлманлары һеч севмирлөр — деди Михаил. — вө һөрбө гөрар верирлөр.

— Мүсөлманлары өлбөттө севмөрик. Бир христиан бир мүсөлманы һеч бир заман севмөмөлидир.

— Нө үчүн, Илја? Мүгөддөс Иса ахы һамынын гардаш олмасыны истөјир.

— Буну Христо өфөндимизден сорушарыг. Мөн сөниңлө гардаш кимијөм, дејилми?

— Елөдир.

Михаил разылыг хиссилө кери дөндү. Јенидөн гапыја јанашды.

— Пушкинин бу ше'ри мөни чох дүјгуландырыр — дејирди Христо — бир дө охујун, лејтенант Сарафов, бир дө.

Михаил чөлд јүјүрүб Илјанын јанына келди. Деди:

— Сарафов имиш ады, лејтенант Сарафов ...

Илја күлүрдү. Кедирдилөр артыг.

— Јагыш дајанды, Михаил. Бахаг көрөк улдузлар чыхдымы?...

Јатагханаја кирдиклөри заман нараһат гымылданмалар, сажыглалар, өскүрөклөр ешитдилөр. Михаил јорганына јакшыча бүрүндү. О дөмир бармаглыгы пөңчөрөнин алтында улдуз арады. Јох иди.

— Јатдынмы, Илја? — деди. Чаваб алмады. Јуху басдыгча өллөри, ајаглары бошалырды. Петреви, Сарафову узун-узун дүшүнмөк истөјирди. Дүшүнө билмирди. Ичи нараһатды. Бир араба төкөрлөринин курултусу ешидилди. Ајылмаг истөркөн көз гапаглары дирөнди. Јатды.

* * *

Көрпүдөн кечдилөр. Рыфатын көзлөри төпөдөки монастыра дикимшиди.

— Устурумчада өввөлкиндөн чох һөрмөт көрөрсөн. — деди бабасы — Рүштијө битди. Күлсүм ханым дөврөсиндөкиләре «Оглум монастыр өскөри е'дадисинө кедир» дејөчөк. Өјүнөчөк.

Ушаг атасынын сөзлөрини ешитмирмиш кими иди, о монастырын јүксөк ағачлар арасындан көрүнөн сиври бачаларына бахырды. Јавашча:

— Ораја чыхмаг истөјирөм, — деди.

Ајрылыглар Өли бөји бир аз да јумшалтмышды. Амма јенө дө севкиси чошгун дејил, бир аз су сызылтысы кими иди.

— Бу истидө, күнөшдө монастыра кедиб нө едөчөјик, огул. О ковурун јанына нө дејиб кедөк ахы?

— Марагланырам, өфөндим.

Киши көзлөри илө мөсәфөни өлчдү. Орада, төпөнин өтөјиндө бир көнд вар иди. Алчачыг, гырмызы кирөмитли дамлары олан өвлөр көрүнүрдү. Көндин өтрафында гөдим гала диварларынын галыглары вар иди. Рыфат деди:

— Көлкөли ағачларын алтында динчөлиб ора кедө билөрик.

Атасы е'тираз етмөди.

— Елө олсун, — деди.

Кетдилөр.

Тоз өтрафдакы ағачларын јашыл рөнкини кизлөтмишди. Јахынлашдыгча өвлөрүн ичиндөки курултулар, бағлардакы сөслөмөлөр ешидилмөјө башлады. Амма монастыра кедөн дики дымандыгдан сонра аңлашылмаз бир сөссизлијин ичөрисинө кирдилөр. Јахынлыгдакы мөзарлыгын сөвлөри ағыр-ағыр гымылданырды. Өли бөј монастыра ишарө етди.

— Јөгин ки. ичөридө раһиблөр динчөлирлөр.

Дөсмалыја пејсөрин гурулады. Рыфат өндө кедирди. Дүзөңлијө чыхыб бөјүк багча гапысынын өнүндө дајанды. Сонра аралы гапыны итөлөди. Өли бөј дө ардынча ичөри кирди.

— Өксинө кешишлөрлө ики чүт сөз данышыларды. Биз бунлардан дуа охунмуш су да алардыг. Онлар да бизим бабаларымызын түрбөлөрини зијарөт едиб, дилөк дилөрдилөр. Һөлө бир сөслөн көрөк. Бу дөмир гапынын тохмагыны вур, огул. Сорушаг көрөк нө һалдадырлар, нечөдирлөр?

Рыфат сөјлөнөни етди. Бағчанын сөссизлији даһа да бөјүмүш кими иди. Тоз басмыш шам ағачларынын арды гаранлыгды. Ушаг:

— Сусадым, — деди.

Өтрафына көз көздириб, булаг ахтарды, јох иди. О јанда бир гују көрүб јанына јүјүрдү. Багараны чевириб габы гујунун ичине салларкөн, јакындакы бир сөјүд ағачынын будаглары төрөнди.

— О су ачыдыр.

Рыфат диксинди. Гаршысында гара чүббөли, голларыны көксүнө чарпазламыш бир раһиб вар иди. Көзлөри ики гара чухур кими иди. Өли бөј көлиб јетишинчө Рыфатын горхусу кечди.

— Јол адамыыг. — деди Өли бөј. — Кечөркөн бир уграјалым дедик. Сөсимизи ешитдирө билмөдик. Ушаг сусамышды. Ичазөсиз гујуја габ салмазлар. Амма олду. Ушагын өл-голу бағланмаз. Сөбри јохдур.

Раһиб бир нечө аддым ирөли келди.

— Сизе сөрин вө дуру булаг сују кетирөрөм.

Башыны чевириб алт мөртөбөдөки пөңчөрөлөрдөн биринө догру сөслөнди:

— Михаил.

— Зөһмөт всририк — деди Өли бөј.

Педерин икинчи чагырышындан сонра Михаил көрүндү. Гапыдан јүјүрүб чыхды, јолчулары көрүнчө чөкинкөнликлө дурду.

— Гонаглара јакшы су кетир.

Ушаг болгарча:

— Олар, өзиз Христо, — деди.

О кеденден сонра Педер Христо бир ағач келкесини кестерди.

— Бура бурун! Ајаг үстө дурмажын.

Әли бөј орадакы бир искөмлө үзөринө отуруб јенидөн јайлыгы илө үзүнү, пейсәрини гурулады.

— Јолунуз һајанадыр?

— Устурумчаја. Оғлум өскөри рүштијјөни битирди. Забит чыхачаг иншаллаһ. Еһ, мөн көрөчөјөммә? Өмрүмүз варса, көрөрик.

Әли бөј бунлары сөйлөдикдөн сонра көзләрини бинанын пөнчөрөлөриндө долашдырды:

— Бура мөктөбдирми? Јахшыча бөјүк бинадыр.

— Елөдир, өфөндим. Инди јай олдуғундан ушагларын чоху тарлаларда, орда-бурда вахт кечирирлөр. Ичлөриндө кимсөсиз оланлар да вар. Мөсөлөн Михаил белөди. Ону өз ушагым кими севирум.

Бу арада Михаил күзөни көтирди. Ити бахышлы мави көзләрини марагла Рыфата зилләмишди. Кичик пијалөјө су төкүб оғлана узаданда да бахышларыны ајырмады. Сөссиз вө һөрөкөтсиз пијалөнин бошалмасыны көзлөди.

— Нечө охујуб-жазырсан? — деди Рыфат.

Михаил чаваб вермөјиб башыны чевирди. Рыфат өлаве етди:

— Сөн түркчө билмирсөн? Атанса билир...

Мави көзлөр ондан јана дөнүб ишылдады:

— Мөн дө билирәм...

Рыфат севинди.

— Инсан билдијини нијө кизлөтсин, ахы?

Михаил башыны өјди.

— Неч Устурумчаја кетмисәнми? Оралары таныјырсанмы?

— Таныјрам.

— Елө бил өввөллөр сөни һарадаса көрмүшөм, ким билир...

Бөлкө дө јанылырам. Јолун дүшсө, бизө көл. Бөјүк бир бинада јашајырыг. Әли бөјин еви дединми, чүмлө-алөм таныјыр. Әли бөји Румелидө танымајан јохдур.

— Олар, — деди Михаил. — Бир күн көлөрөм.

Әли бөј галхды.

— Јолумуз узагды, Педер өфөндим, даһа биз кедөк. Күн өјилир.

— Онда сизи сахламајым.

— Су кими өзиз олун.

Михаил да архаларынча келди. Хејли бахды архаларынча. Орталыгы көкликоту гохусу бүрүмүшдү.

* * *

Чүт атлы бир араба илө јола чыхмышдылар. Кечө дүшүнчө һава сөринләмишди. Рыфат кечө јорганы богазыначан чөкмишди. Јол битмөк билмирди. Јухуја кедиб бир төканла ојаныр, сонра јенидөн јоргун-јоргун ујғуја далырды. Михаил ... Уғултулу ағачларын дибиндө. Сонра һашым дајы. Бөјүк сачаглы бир гапы алтында, өлиндө бир фөнөр... Јухудан диксиниб ојандыгы үчүн атасынын гучагына сохулур.

— Ата, һарадајыг?

— Јатсана, огул, — дејө атасы чаваб верир.

Төкөрлөр дашлы јолларда күчлө кедир... Танымадыгы бир јердө атларын јавашыдыгыны, арабачынын сөсини дујур. О дуруш бөдөнини титрөдир. Атасы палтарыны дүзөлдир. Көзләрини ачдыгта гаты бир гаранлыг...

Бир ара өснөјөрөк ојанды. Арабанын јанындакы ачыг јердөн бөјуну узатды. Гаранлыгын ичиндө даг кими учалан сары-гызылы аловлар көрдү. Араба дајанмышды. Көј үзүндөки ағлыг јерө гөдөр узанмышды. Јаныг ағач гохусу көлирди.

Әли бөј деди:

— Јөгин ки, бунлар басгына уграмышлардыр.

Орада өјилөн, ора-бура гачан көлкөлөр варды. Ат кишнөмөлөри ешидилди. Атасы:

— Кедим бахым, — деди.

Арабадан енди. Рыфат онун белө горхусузча јангын јеринө кетмөјинө севинди, «бөјүјөндө мөн дө белө олмалыјам» дејө дүшүндү. Белөчө чөсур икидин бири олмалыјам.

Күн көрүнмөјө башлады. Аловлар кетдикчө јох олур, јахуд күн чыхдыгча рөнкини дејиширди. Бир мүддөтдөн сонра атасы келди:

— Дејирлөр Муса адлы бир бөјин айлөси имиш. Гулдурлар басгын едиб атөшө тутмушлар. Гадынлар ағлашырды. бејванларын бир гисмини хилас етдик. Лакин аваданлыг јанды. Орадан бир бөрө кечир. Бир аз мөн дө су дашыдым. Ағлајанлары овундурдум. Нө исө ки, биртөһөр хилас олдулар.

Арабачы башыны о јан-бу јана јеллөди. Әли бөј түтүн чыхарыб бүкдү, она да верди. Арабачы деди:

— Бу гулдурлара баш гошулмајачагмы? Ешитмисинизми, Шөргдө ермөнилөр баш галдырыблар. Ган төкүлүр.

Əли бəј дүшүнчəли халда сусараг сигар чəкирди. Рыфат исə хələ дə о хəјəчанландырычы жангыны дүшүнүрдү.

Ојанса да, јухусу тамам гачмамышды. Гаты думандан кəзү хеч нə көрмүрдү.

Јенидөн јола дүзөлөндө хеч бир сарсынты хисс етмирди. Башыны атасынын чијнинə гојуб јухуја кетди.

Рза хочанын евинин габагында аллы-күллү басма парчадан палтары олан бир гыз варды. Əл дашы чəкирди. О Зејнəб идими? Башындакы јайлыгын ачыг бурахдыгы гулагларындан сыргалар салланырды. «Ата» чагырасыјды, «Рза хоча, Зејнəб» демəк истəди. Демəди. Евə кирəндə аралыгы бəјүк бир чошгунлуг сарды. Гапылар, пəнчөрөлөр ачылды, Кəримə «агабəјим кəлди!» дејə јүјүрдү. Сонра Пəмбə бачысы јүјүрүб кəлмəли иди, јүјүрмəди. агыр-агыр, күчлө јеријөрөк кəлди.

Зəнклөр чалынырды. Христиан бəјрамы иди. Намы севинч ичиндə иди. О күнəшсиз шəһəрин гара-боз рəнклəрини бир бəјазлыг өртүрдү. Трамвајларын, арабаларын атлары агызларындан бухар думаны совурараг кəлиб кечирдилөр. Театрларын өнүндə гələбəликди. Лиман бош иди. Јайын јалдызлы рəнклəri чəкилиб кетмишди. Сулар чырпынтылы, буланыг иди. О күнлөрдə Фаиг бəј гар басмыш пəнчөрөлөр өнүндə дуруб борчларынын дүшүнүрдү. Бə'зəн дə сəһилдə бош-бошуна долашырды. Бу, гапыја тез-тез кəлөн мөхмөр пəрдəли арабадан, Изаг өфəндидөн гачмаг үчүн иди. Сонра ајаглары сојугдан сызылдаја-сызылдаја евə дөнүрдү.

Бə'зəн Нəвбаһар ханым ојаг олурду. Јазыгы кəлдији үчүн она иһламур¹ дəмлəјир, сəссиз үзүнтү илə чəкилиб кедирди. О күнлөрдə Киритдөн бир мөктүб алмышды. Језнəси «Мөктүб сənə чатачагмы, билмирəм» дејирди. «Чох басгынлар олду. Мəсчидлөрə сыгындыг. О гəдөр мүсəлманы гырыб кечдилөр ки... Зəвчəмин кəзүнə јуху кетмир. Чох адамын күллөлөндијини көрүб. Агыр күнлөр ичəri-синдəјик. Хеч олмаса арвад-ушагымы ораја кəндөрə билсəјдим. Кичик гызым гачагачда өзилди. Гəр јери јара-хора ичиндəдир. Гыздырмасы дүшмүр ки, дүшмүр. Онун үчүн горхурут. Аллах намымызы горусун».

Нəвбаһар ханым «Баһар кələчөкми?» дејə дүшүнүрдү. Сыхынтылар, гышын гары, палчыгы кими үрəјинə јыгылмышды. «Баһар кələчөкми? Кедиб бачым баласынын јарасыны сарыјардым. Бачым јазмышды ки, багчасы јамјашылдыр, сују мавидир. Кəди-риб-бəзəјиб кəлин кəндөрмишдик. Ваһ!»

Сонра гапынын зынгыровунун сəси кəлди... Изаг өфəнди вə Фаиг бəјин бир-ики мө'мур аркадашыјла кəлдијини хəбər вердилөр. Арвадынын габагында Фаиг хəчələтли иди. Анбардан јемөк, өрзаг ахтарылырды. «Əдһəмим, кələјдим, бизи гуртарајдын» .

Кечə бир уд сəси гəһгəһөлөрлө кəјə галхыр. Нəвбаһар ханымнын кəзлəri мангалда күллөнөн кəзə дикилмишди. Əллəri сојугду. Сонра гəзəбинə гаршы дура билмир. Фаиг бəј əл агачыны јерə

1 чəкə

вурур. «Көр кеченин не алөмидир! Мөним ичим ган аглайыр. Артыг жетер!»

Чох кечмөдөн ајаг сөслөрүнүн узаглашдыгыны, гапыларын гапандыгыны ешидир. Бөдөнү сусталыр. Фаиг гапынын архасындадыр. «Не үчүн өл агачыны жерө дөйүрсөн? Селаникде танынмыш адамларын башына беле оюн көлөр? Жокса евде сөзүнүн кечдијини билдирмек истөјүрсөн? Чох кичилдим, билесөн.»

Гадын көзүн үстүнү өртмүш бөјаз күллөрө бахыр «Баһар көлмөјөчөкми» дејө дүшүнүр.

Баһар көлди.

Пөнчөрөдөн гыш гаранлыгы чөкилиб кетди. Баһарын рөнки салхымларда, ал чичөклөрдө көрүнүр. Көјдө... Саваш башламышды. Инди јолларда даһа чох чөбһөлөрө кедөн өскөрлөр көрүнүр. Тырһалаја, Јенишөһирө, Голоса доғру. «Јуанлы Кирити вермөз. Епирө дө көз дикмишдир» дејирди Фаиг бөј. Һөлө дө гышын өскүрөјинден јахасыны гуртара билмөмишди.

Кирит... Инди бачысы Чөмилөни ора көлин көндөрдиклөри күн көзлөрүнүн өнүнө көлир. Ада дејилинчө Новбаһар ханым аз гала суја батмагда олан бир гуру торпаг парчасы дүшүнүр. Үстөлик Кирит алт-үст олмуш бир јердир. О сон мөктубун јазылары силинмиш һала дүшмүшдү. Ондан сонра баһар да көлмишди. Алөми јаныглы түркүлөр, өскөр түркүлөри башына көтүрмүшдү...

Сонра зөфөр түркүлөри... Изага олан борч унутулмуш кимидир. Чөмилөдөн бир мөктуб вар. О күн евдеки канар гушлары да охујур. Новбаһар ханымын өски чанлылыгы гајыдыб. Гаранлыг, тоз, сыхынты чөкилиб кедир. Бағчадакы мағнолија агачынын чичөклөрүнн көрүр. Бөјаз, ири, өлиришмөз...

Онлара «Һөким гызлары» дејөрдилөр. Атасы өлөндөн сонра Новбаһар ханымын билијинө, өлинин јункүллүјүнө күвөнөнлөр ону хөстө үстүнө чагырырдылар. Сыныгы, чыхыгы сарыјар, ушаг тутар, овундуручу хош сөз сөјлөјөр, ағрылары кечирдөр, ачылары өтүрөрдн. Дава вөкили Фаиг бөјлө өвлөндикдөн сонра да бу иши рахмашды. Истөсөјди дө бураха билмөзди. Ады һөким гыз ди. Варлыгына алышмышдылар. Гапыдан аддымынын сөсинн ешидинчө хөстөнин рөнки јеринө көлнрди. Чох вахт атасындан галма дөри чантаны алыб бир ландоја минөр, чағрылан јерө төлөсөрдн. Бу кедиб-көлмөлөрө өлө алышмышды ки, чағырма-сајдылар күскүн-күскүн күнч-бучага чөкилиб өлүмүнү көзлөјөн бирисинө чеврилрди. О күнлөрдө өл-ајагынын сөзүнө бахмајачагы вахты дүшүнмөмиш дејилди. Евө бир көлин көрөк иди. Һөм дө

бу ишлөри өјрөнмөли иди. Бө'зөн Фаиг өфөнди дејирди: «Истөјүрсөн гонаг кедиб өјлөн, өлө чантаны гапыб кедирсөн. Мөн билмөзмијөм?» дејирди. Новбаһар ханым чаваб гајтарырды: «Огуллары төһсил алмаг үчүн Дөрсөадөтө көндөрмишик. Сөн дө саһил мејханаларындан, казинолардан галмырсан. Бөс мөн төкбашыма не едим? Хөстө шефа тапмаса, адым бу гөдөр танынармы иди?»

Сон күнлөрдө көзлөрүнн өдһөмин шөкиллөрүнө зиллөјиб дурурду. «Бу евө бир көлин көтирө билсөм, нөвөлөримиз олса, Фаиг да мејханалардан өл чөксө» ... дејө дүшүнүрдү. Нимөт ханым һөчөмөт гојдурмага көлдији күн мөсөлөни она ачды:

— Индики көнчлөрө күвөнмөк олмаз. — деди Нимөт ханым — Бизим Нијаз ханымын да оғлу «Көнчтүрк» олмушдур. Бир чөмијет гурублар. Парисдө вө башга јерлөрдө падшаһын өлөјинө чалышырлар. Бө'зилөри сүркүнө көндөрилиб, һөбсө алыныб.

— Көресөн, мөним өдһөмилө Начим Дөрсөадөтдө не иш көрүрлөр? Инди ичимнн бир гурд көмирир. Нимөт ханым, бу «Көнчтүрклөр» падшаһын өлөјинө нијө чыхыблар?

— Истөјирлөр ки, мөшрутијет олсун. Паша өфөндијө «мөктөбилирн башынын алтындан чыхыб һамысы» дејөндө, мөнимлө разылашмыр. Бизим Пөмбө гызымыз да бир белөсинө верилөчөк иди. Паша «Не олсун ки?» дејир. Олармы? Не исө ки, гызы өвлөндирдик. Араларында бир аз јаш фөрги вар. Олсун. Ағыллы адамдыр.

Инди Новбаһар ханым огуллары үчүн гајғыланырды.

— Бизим Фаиг һеч гајғыланмаз. Сүфрөни салдырыр, арагыны ичөр, кедиб Изаг өфөнди илө гумар ојајар. Борчу јығыр богазымыза. Сонумуз не олачаг, һеч дүшүнмүр. Мөнимсө ичим јаныр, Кирит јадыма дүшүр. Фикир вермир, һөмишө истөјир ки, көфдөн данышылсын. Бу кечө огулларыма бир мөктуб јазым. «Сизин о гурулан чөмијетлөрлө бир өлагөниз вармы?» дејим.

Хөјли сусдулар. Новбаһар ханым чантасындан памбыг, һөчөмөт, тутачаг чыхартды. Тахчадакы кичик шүшө габлары көтүрдү.

— Нимөт ханымчығым, бу дөшөјин үстүнө узан, — деди.

Гадын сојунуб үзүгөјлү дөшөјин үстүндө узанды. Новбаһар ханымын фикри алачагы көлиндө иди. Ујгун бирисинн анчаг Нимөт ханым сөчө билөрдн. Һөм дө о, өдһөми өз оғлу кими севирди. Памбыгы тутачага долајыб спиртө батырыркөн мөһз бунлары дүшүнүдү.

— өдһөм үчүн ујгун бир гыз дүшүнүрөм. Нимөт ханым, бу Күлсүм ханымнн ортанчыл гызы нечөдир?

Гадын күлдү:

— Мөн елчи олмарам. Төвбө елөмишөм. Гөр шеј гисмөтлөдир. Әдһөми оғлум кими севсөм дө. Еһ, Асијө да бачым баласыдыр. Һәм көзөл, һәм дө гочагдыр... Мөктүб жазмышам ки, јаныма келсин. Истејирөм ки, бир аз биздө галсын. Чүнки Устурумча башга, Селаник башгадыр. Бөјүк шөһөрдир, һөр шеј таппаг олур.

Новбаһар ханым спиртли памбыгы алышдырды. Шүшө бөрнинин ичөрисинө көздириб, тез чөкди. Вө бөрнини өтө басды. Эт шишиб јумруланыб габарды.

— Дејирсөн һүнөрлидир? Нө иш билир? Мөсөлөн, јара сарымагы билirmi?

— А, балача гыздыр, јара сарымагы һардан билсин?

Новбаһар ханым икинчи бөрнини һазырлајырды.

— Бир келин ки ган көрмөјө дөзмөди, јара сарымачы бачармады, даһа нө слөјөчөк?

— Өјрөнөр. Заманла бишөр.

Новбаһар ханым памбыгла арвадын бөдөнини басыб бөрнилөри чыхартды. Инди дөрнин үстүндө һалга-һалга гырмызы излөр көрүнүрдү.

— Оручуну тутур, намазыны гылырмы?

— Арада бир өтүрүр өтүрмүр, билмирөм. Нечө олса, чаван адамдыр.

Сөзүн бурасында Новбаһар ханым:

— Гамылданма һа, Нимөт ханым, — деди — тез бу иши гуртараг. Һөчөмөти гојуб пис ганы чыхардым ки, раһатланасан.

Нимөт ханым нефөсини гысыб көзлөди. Пејсөринө јахын јердө сачлары исланмышды. Новбаһар ханым һөчөмөти басыб назик бычагла бир нечө јердөн дөрнини көсди. Сонра да дөрнини үстүндө јајылан түнд ганы бөрнијө јыгды.

* * *

Ахшамүстү хидмөтчи Бөркүзар ханым «Бөјүк магазаларын» саһибинин көлдијини хөбөр верди:

— Ашагы мөртөбөдөки көллө отага гөбул етдик. Фаит бөј дејир ки, јемөјө бир шеј һазырлансын.

Новбаһар ханым деди:

— Бөјүк отага сүфрө салын. Өнчө чубут вө гөһвө верин. О зөһөр - зөгтумдан, рақымы, шөрабмы ичөчөклөр, өјрөнин.

Јорулмушду. Дөшөјин үстүнө чөкдү. Бајырда газ лампалары јанмышды. Ландолар, купалар көлиб кечирди. Ичине бир һөсрөт дүшдү. Әдһөм вө Начи тез чыхыб көлмөлидирлөр. Сөслөри

башдан-баша сви долдурмалыдыр. Галхыб Әдһөмин сон мөктүбуну чөкмөчөдөн чыхартды. О солгун ишыг алтында оғлунун охунаглы јазысына јенидөн көз көздирди. Ашагыдан көлөн гөһгөһөлөри, Изагын ара вермөдөн көлмөлөри бир-биринө гошараг данышмасынны артыг ешитмирди. Кирит дејирди Әдһөм. Кирит үчүн үрөји вурурду. «Мөктеби битирө билсөм...» Мөһз бу чүмлө үзөриндө көзинирди көзлөри. Сонра да бачысынын охунмагдан бүрүшмүш мөктүбуну охуу. Назик кагыз овчунун ичиндө исланмыш ипөк јајлыг кими иди. Дөниз гохусу верирди. Ким билир, бөлкө она елө келирди. Овчунун ичиндө јох олачаг, уачаг, суја дөнөчөк бир шеј... Араја елө дејишикликлөр, елө сыхынтылар кирмишди ки, артыг ушаглыг күнлөри унутулмушду. Јалһыз багда, чөмөнликлөрдө јүјүрдүклөри келирди көзүнүн өнүнө. Јалһыз бу гөдөр. Селаник... Атлы трамвајларын көлиб кечдији... Селаник. Бир фотоапаратчы, бир шарманка чалан адам, сонра фөслөр, күрк монтолу, узун өтөклөри јерлө сүрүнөн гадынлар... Харичилөр, көзүндө монокул, өлиндө өсә, зөрифчө јүрүјөн адамлар, купалара минөн адамлар. Сонра кениш парклар... Јүксөк агачларын хышылытысы, саһилдөки гызартма балыг гохулары, инчө сазчы дөстөсинин о јормајан шөргилөри, түркүлөри; чиркли биналарын топландыгы гаранлыг күчөлөр, бир-биринө јапышыг отеллөр, лимандакы көмилөр, кечөлөр. јухудајмыш кими көрүнөн дөмир мөһөччөрли көмилөр... Көзөтчи фитинин фышгырыгы вө сөндөлөјөрөк кечөн, дејөк ки, бир инкилис көнчи... Сонра көјө узанмыш о гуршун рөнкли минарөлөр... Балыгчылар, мидјачылар, һалвачылар, күнчүтлү «толбаг» чөрөк сатанлар, чешмөлөрдөн кур ахан сулар...

Мөктүбларын үстүнө бир хөјал дүшдү. Назик, узун. Дик јеришли. Пөмбө бөјаз үзлү вө Устурумчада чајырларын, чөмөнлөрин, көјлөрин, суларын рөнкини алмыш көзлөр... Асијө... Он үч јашында бир гыз... Әллөри ишө өјрөнмиш гыз. Ушагы бир дејил беш олсун. Көлинин алны маһмудијлөлөрлө¹ бөзөсин. Баш олсун, баш үстүндө јери олсун...

О, күнөшли күнлөрдөн бириндө көлди. Новбаһар ханымнын ичи-ичинө сыгмырды. Пашанын свинө чагырыланда сөзди ки, Нимөт ханым «Көл, көр» демөк истөјир.

¹ гызыл пул

Кетди, еви жени алынмыш гумаш гохусу, бөнөвшө жагынын өтри долдурмушду. Нимет ханым парлаг кагызлы бөжүк багамалары ачмагда иди. Изаг өфөндинин пакет кагызларыны дөрһал таныды.

— Алыш-веришө кетмишдиниз, дејсөн, — деди.

— Асијө гызымыза гумаш, ајагтабы ве бир чох лазымлы, көзөл шејлер алынды. Герчөнд ки, гыз саделији сеvir. Бөзөк-дүзөкдө көзү жохдур. Чанындан көлөн шејдир.

— Гызымыз харададыр?

— Паша өфөндинин јанындадыр. Гөзөт охујур. Бир аздан көлөр, өфөндим, сөбр един.

Аз сонра Асијө чөкине-чөкине көлди, өл өпдү, бир көнара чөкилиб ајаг үстө дурду. Көзлөрини јерө дикмишди. «Демөк о забитин анасы бу имиш?» дејө дүшүндү. Огланын шөклини халасынын отагында көрмүшдү. Бир күмүш чөрчивө ичинде. Онун ким олдуғу илө марагланмыш, амма соруша билмөмишди. Аралыгын гајнадыгы о күнлөрдө оглан онун көзүндө бир аз да ги-јмөтлөнмишди. Марагы ичинде кизлөдө билмөди. Бир кечө сорушду: «Өлимдө доғулуб. Өвладымыз олмадыгындан ону өвлад сечдик өзүмүзө. Ады Өдһөмдир.»

— Отурсана, гызым, — деди Нимет ханым.

Дөшөјин бир учунда өјлөшди. Новбаһар ханым:

— Бачыныз Үскүпө көлин кетмиш, — деди — јахшы јерө дүшүб. Өвөллөр олсајды, ајры мөсөлө. Инди гатар јолу вар, мөсафөлөр көзө көрүнмүр, еһ, хејирли олсун.

Асијөнин дүшүнчөлөри бачысына төрөф дөндү. Ата минмөдөн өнчө, пиллөкөнлөри снмөси көзүнүн өнүнө көлди. Инчө түл алтында долмуш көзлөрини көрмүшдү. Долуб-бошалырды. Севинөрөк кетдијини сөјлөмөк олмазды. Үзүндө көлин севинчи дејил, һүзн варды. Нөдөсө үрөји ғырыгды. Кедиб гуцагламышды. Журналар чалынмаға, төбиллөр вурулмаға башлајанда о көзлөринө долан јашлар јанагы узуну ахмаға башлады. Титрөди, сөси богазында боғулуб галды.

«Бу агламаг нөдир, бачы?»

«Көлин оланда анларсан» деди Пөмбө. «Арамыза ајрылыг кирди. Өтимсөн, дырнагымсан, Асијөм. Бу сөв, бу јахынлыга, бу багчалара алышмышам. Һөм дө нечө? Елө бил өлүмө кедирөм. Анамын түркүлөриндөн узага дүшөчөјөм.»

«Бөји көрдүн, бачым, бөјөндин. Она кетмөји истөдин.»

«Өлбөттө бөјөндим. Сөффөт бөјин башым үстө јери вар. Мөни бу һалда алмаға разы олду. Ајагымын ахсадыгыны көрүб фикриндөн

дөмөди. Агламагым онунчун дејил, ајрылыгдыр, бачычыгазым, ајрылыг... »

Һөлө бир-биринө дејилөчөк сөзлөри варды. О төлаш, гадынларын бағырыб-чыгырмагы ики бачыны бир-биринден ајырды. Асијөнин көзлөри Ајшө гыза илишди. О да аглајырды. Көлин ата миндирилөндө һамы гызын алнында, синөсиндө парылдајан гызыллара, күлөбетин ишлөмөли палтара һејран-һејран бахырды. Сонра о парылты көздөн итди. Журна ве төбил сөси алтында бир тоз булуду галхды. Ушагларын севинчи јери-көјү тутмушду. Һамысынын өллөри хыналы иди. Устурумча күчөлөриндөн бир севинч, бир парылты ахыб кедирди.

— Бизө өрчијезинлө гөһвө биширөсөн, Асијө, — деди халасы.

Гыз диксиниб дүшүнчөлөриндөн ајрылды. Чөлд отагдан чыхды. Гөһвөни биширдикчө онларын пычылдашдыгларыны төхмин едирди. Халасы «А, бөјөндинсө алыб верим о забити сөнө» демишдисө дө о шөкил Өдһөми онун дүнјасындан узаглашдырырды. Асијө үчүн олмајан, өлилимөз бир шеј иди. Һеч чүр көзүнүн өнүнө чанлы-ганлы Өдһөми көтирө билмирди. Мүмкүнмү? Өдһөм данышсын, јерисин, ғылынчынын гөбзөсини тутсун, башыны сола-сага чевирсин... Ола билөрми? О шөкил һеч ғымылданмыр ки... «Севдим о рөсмчији» — дејө дүшүндү. «Һөм дө слө далгынам ки, аз гала гөһвөни дашдырачагам.»

Новбаһар ханым финчаны аланда гызын өллөринө бахмыш «кичик, бөјаз өллөр» дејө үрөјиндөн кечиртмишди. «Мамача олсајды, јахшыча тутуб чөкөрдн чағаны бу өллөр» .

— Нимет ханымым, гызымызын нөјө марагы вар?

Нимет ханым инчө күлүшлөрлө Асијөни сүздү.

— Чох инчө ишлөр билир.

— Һеч јаталаг адама бахыб?

Асијө төөччүблө халасына бахды. Халасынын төбөссүмү гејб олмушду. Чүр'өтлөнди:

— Бир заман бачыма гуллуғ етмишөм. Лакин јашлы ве јаталаг адама бахмамышам, — деди.

— Јахшы, јара сарымысан, гызым? Ган көрмөјө нечө, дөзүрсөн? Асијөнин төөччүбү артды.

— О гөдөр дө дөзмүрөм, өфөндим.

— Билирсөн бунлары није соғушурам? Ахы дүнја һөмишө күллү-күлүстанлы олмур.

Гызын чашдыгыны көрүб сөһбөти дејишдирди.

— Бу жахында евимизде мечлисимиз олачаг. Өлөнлөрүмиз үчүн. Сиз де көлөрсиниз, мөмнун оларыг.

Сонрадан дөзмөйб гөлбине долан суаллары халасындан сорушмушду. Нимет ханым чаваб вермишди.

— Новбахар ханым җөдир, а гызым. О сөзүнү инчөлдүб сөйлөмөй билмөз. Амма үрөйи төмиздир. Нөм де чилөли адамдыр. Көлини олачаг гызын чох да назик, назлы олмасыны истөмөз.

— Көлиними? — демишди Асия. — Мөн Новбахар ханымн көлиними олачам? — Үзү гызармышды. — Бөлкө Әдһөм бөйин көнлү олмады? Хөжал гурмагла овуначагыг, хала? Сонра жанмајаг, һа! Пөмбө бачымын ишине дөнмөсин бу иш. — А гызым, үрөйиме дамыб, сөн Әдһөмө кедөчөксөн. Мөн жалныз буну деје билерөм.

Әдһөм? ... Белө бир адам вармы? О рөсми нө гөдөр чох севир... Әдһөм о јерлөрдөн чыхыб көлсө инанмаз.

Нө бөјүк дөјишкликлөр олмушду... Сөланик шөһөриндө ојмалы, парылдајан өшјалар арасындајды. Халасы илө алыш-веришө чыхыр, витринлөр өнүндө дурур, шала бүрүнмүш, чөтири-бирчөји көрүнмөјөн өксини јабанчы гадынларын о гырчын шөмсјијөли, јахуд бөјүк шапкалы гадынларын шүшөје дүшөн шөкли илө гаршылашдырды. Ахшамлар лиман бојунча гөлөбөлик олурду. Гөлөбөлијин сөсини ешитмөк үчүн бө'зөн пөнчөрөлөри ачырды. Ичи-ичинө сыгмырды. Адамларын ичөрисинө гарышыб јеримөји нечө де истөрди... Бир дөфө Һашым дајы онун солгун лампа ишыгында китаблары гарышдырдыгыны көрүб:

— Нө охујурсан? Бахым. — демишди.

— Адам һөр шеји өјрөнмөк истөјир, амма охумагла битмир. Охумагын сону јохдур, дајы.

Дајысы өјилиб Асиянөин охуругу китаба бахды.

— «Јадикари-Шөбаб» ... Әкрөм бөји бөјөндимми?

— Бөјөндим, дајы.

Һашым бөј күлүмсөјиб дурду:

— Һајды, бир арабаја миниб шөһөрдө долашаг, — деди — парклары, рыхтымы бир көр.

Нечө де севинмишди... Кедиб јеничө тикилмиш ипөк чаршабына бүрүндү.

Инди күчөлөр онунду. Бөјүк биналарын, бөјүк гапыларын өнүндөн кечирдилөр. Бир төрөфдөн дајысыјла јан-јана бир арабаја миниб шөһөри көзмөлөринө инана билмирди. Дајысы чичөклөри көстөјирди.

— Әчнөби кишилөр буралардан чичөк алыб ханымларына көндөјирлөр.

— Биз чичөклөри јайлыглара тикирик, дајычыгым.

— Бу бинада баллар олур. Гадынларла кишилөр валс ојнајырлар. Асия көзлөрини кениш ачыб бөјүк пөнчөрөлөрин түллөри архасында ојнајанларын көлкөлөрини ахтарды. Јадына Әдһөм дүшдү. Бирдөн:

— Дајы, агламаг истөјирөм, — деди — ичим-ичимө сыгмыр. Билмирөм. Бу күчөлөр бизиммидир, дајы? Бизимми?

Һашым бөјин үзү көлкөлөнди.

— Һөр кезөл шеје дојунча бахмалыјам. Белө дүшүнүрөм, горхурам, дајы... Санырам ки, Румели елимиздөн чыхачаг.

— Әли бөјин гызы горхсун? Олан иш дејил. Һөр шеј бизим үчүн дејилми, Асия? Инсан бүтүн өмрү бојунча күлө билерми? Бир даһа горху сөзүнү агзына алма, Румели гызына јарашмаз.

Гулагларында сөфөрбөрлик с'лан олунаркөн чалынан төбиллөрин сөси... «Бу мүһарибө фөлакөтлөр көтирөчөк» демишди Күлсүм ана. О күнлөрдө төбиллөрин сөси Асиянөи һүркүтмүшдү. Рамазан төбиллөринө бөңзөмирди...

Көзлөринө долан јашлары кизличө силди.

— Бах, дајы, «Алышым»ы чалырлар, ешидирсөнми?

Инди јатмаздан өнчө кетмөк күнлөринин јахынлашдыгыны дүшүнүр, Сөланик хијабанларында көздији күнлөрин дадыны дујур, бирдөн-бирө улдузлара, булудлара јүксөлмиш кими бир дујгу көлиб кечирди үрөјиндөн. Језнөсинө, Һашым дајыја, Нимет халаја һеч бу гөдөр јахын олмамшды. Арабир Сөлим пашаны бол сигар думаны арасында бир шејлөр охујаркөн тапырды, ичиндө бир севки гымылданырды. О инчө, сүмүклөри чөкмүш сифөтин архасындакы дүшүнчөлөр јумаг кими гарма-гарышыг олурду. Бө'зөн заманын һарасында олдугу, һансы аны јашадыгы бөлли олмазды. «Нө дүшүндүјүнүзү дејөрмисиниз, језнөчијим?» Башыны галдыыр, өлијлө түстүнү бөлкө де заманы, мөсафөлөри итөлөјиб дагыдыр, илк чашгын бахышдан сонра севинирди. Елө бил бөјүк фыртыналардан сонра һава дурулмуш, күн ишыгына говушмушдур...

О күнлөрдө Сөлим паша сага-сола вар көл едирди. Һеч бир шејдөн мөмнун дејилди. Гушлар, чичөклөр де чөлб өлөмирди ону. Нимет хала Истанбулдакы сүлһ мүзакиресиндөн данышанда дизлөрини овуб:

— Гөзөтлөрдө башга хөбөр јохдур? — деје багырды.

Амма Нимет хала да сөсинин гысмады:

— Бундан да мұһым хәбәр ола биләрми, пашам?
 Сәлим бәй бу дөфә башга сөзә кечди:
 — Бу күн доктор Самуел кәлмәмишдир. Сәбәби нәдир?
 — Доктор Самуелсиз күн кечмәз? Бир күн дә кәлмәсин.
 — Бир шикајәтим олмаса, доктору нијә чағырырам?
 Бир аз сонра Асијә:
 — Јај гуртарды, — демишди. — сән дә кәдәчәксән, јалныз галачагам. Һашыма да сөзүмүз батмады. Бәјүк Румелидә бәјәндији бир гыз тапмады. Өлүмдән, мұһарибәдән данышмасалар олмәзми? Јорулмушам, усанмышам. Һа јыхылдыг, Һа кетдик дејә дүшүнмәкдән... Мән хәстә адамам. Самуел нијә кәлмәди дејирсән?
 Мангала атылан лимон габыгларынын гоһусу орталыгы бүрүдү. Узун коридорлар адамы үшүдүрдү. Ағачларын рәнки гызыла дөнүрдү. Сонра Асијәнин үрәјини ојнадан бир хәбәр... Пашанын өлиндә бир мөктүб... Әдһәм орададыр. О кағызда.
 — Бу ушагын ағлы јохдур? — дејир паша — Мұһарибә көрсүн, дүңјанын нечә күнч-бучагы олдуғуну анласын. Дејәсән ушаг ојунчагы сајыр.
 Күлүр вә өскүрүр. Асијәнин үрәји чырпыныр. Паша башыны галдырыр:
 — Јахшы, Өнвәрдәми Мөктәби-һәрбијјәдә охујур? Одамы, забит олачаг? Нә заман бәјүдү бу ушаг? Ја рәбби. Өзүмү әсрлик бир чинара бәнзәдирәм.
 Нимәт хала дејир:
 — Бир ајағымыз кечмишдә галды. Хејли јашадыг, пашам!
 Ајрылыг күнү Һашым бәй нараһат иди. Өскүрүрдү. Буна бахмајараг галхыб кәјинмиш, гапыда дуруб Асијәни јола салмышды. Өли бәйлә чох аз данышмышды. О далгын дуруш Асијәнин көзләри өнүндән кетмирди. Сәбәбини билмирди. Шөһәр о кечәки кими дејилди. Рәнкләринә бахмајараг ... Јағызда јујунмуш ағачларына бахмајараг... Бир гәзәтсатанын сәси гөләбәлијин арасында каһ ешидилир, каһ гәјб олурду. Сонра бүсбүтүн јох олду. Һамамларын, чамиләрин, килсәләрин јанындан кечдиләр. Көз ишләдикчә кениш дүзәнлијә чыхдылар. Ағачлар гызыллашыб сарыја дөнүрдү.
 — Истәрдим ки...
 Өли бәй онун дүјгуларыны анлајан кими иди.
 — Нә истәрдиниз, Асијә гызым?
 Гызын бахышлары донуглашды.
 — Һеч, әфәнди.

— Јохса һәмишәлик Сәланикдә галмагмы истәрдин? Гызым, нә тез усандын биздән?
 — Усанмадым, әфәнди. Језнәмлә, дајымла, бир аз да чох галмаг истәрдим.
 — Бир вахт аразыда бир гырыглыг олуб. Мәмләкәт мәсәләләринә бахышымыз ајры-ајрыдыр.
 — Језнәм чох јашлыдыр, ата. Һәлә о мәсәләләр бир јана, әтрафына белә доғру-дүрүст баха билмир.
 — Доғру дејирсән, — деди Өли бәй. — Инсанлар јашландымы, кечмишдәки сәһвләри унутулур. Һәлә өлөндән сонра... Јахшы, језнәнлә нечә данышырдыныз?
 — Өзүнү јахшы һисс етдији күнләрдә бағчаја чыхыб сәһбәтләширдик. Бә'зән дә салонда...
 — Салон?
 — Јә'ни гонаг отагында, әфәнди. Мәсәлән Мидһет пашадан данышырды. Вали олдуғу заман нә бәјүк ишләр көрдүјүнү дејирди... Тез-тез бағчадакы палмадан сөз ачырды.
 — Палмаданмы?...
 — Бәли. О ағачы чох севирди.
 Сусдулар. Араба һәр ики тәрәфи ағачлыг бир јолун кәлкәләри алтына кирди.

Отлагларда ора-бура дагылмыш мал-гара ве эли дөјөнөкли бир чобан көрдү. Атыны жавашытды. Эли бөјин торпагылары көз ишлөдикчө узанып кедирди. Көнарда гоча бир киши сигар чөкирди. Һашым бөј жахасы ачыг, голлары күчлү көрүнөн бу аг саггаллы адамдан һал-өһвал сорушду.

— Кимин адамысан? — деје сорушду.

— Күлсүм ханымаганын гардашыјам. Эли бөјимиз һаралардадыр?

— Эли бөј бир јерде дурмаз. Устурумчанын сују кимидир. Бир вахтлар мөн де елө идим. Тутуб күрејини јерө вурмадыгым адам јох иди. Адыма пөһлөван Синан дејердилөр.

Һашым бөјин үзү күлдү:

— Адынызы билмөјөн јохдур, ағам, — деди. — Гоча пөһлөван. Чох киши сөнө бөңзөмөје чалышды. Јенө де күчү сөнө чатмады.

— Сөксөн јашым вар. Јетмишө гөдөр күлөшдим. Ондан сонра күлөшмөји бурахдым, огул. Инди торпагла өллөширөм. Эли бөјин торпагынын бир гисми ичарөје верилиб. Инсан торпаг ишиндөн ајрылмамадыр. Буралары јашыллашдырмаг ибадет кими бир шејдир, огул.

Торпагы јашатмаг... Орадан ајрыланда свин тозлу пөңчөрөлөри көзүнүн өнүнө келди. Шоран торпага атылан тохум нечө көјөрсин?... Тохум мүтлөг чүрүјөчөк. Онсуз да бу Османлы ушаглары бир башыпозуглуг ичөрисиндөдирлөр. Онлара өјрө-дилөнин, верилөнин хөјри олмаз... Торпагы јашатмаг...

Бирдөн арха төрөфде күлүшмөлөр ешитди. Чох рөңкарөңк күлүшлөрдү... Елө бил өз варлыгларыны Һашым бөје дујдурмаг үчүн сөслөрини даһа да јүксөлтдилөр. Мунчуглара күн ишыгы дүшүб парылдады. Инди о курулту габага кедир, о үзлөр Һашым бөје чеврилирди.

Бага кирөн кими Эли бөји асма чардагын алтында отурмуш көрдү. Атындан ениб ора кетди. Гөлбиндөки ағырлыг кетмишди. Эли бөј де шөн көрүнүрдү. Һашым бөј онун элини өпдү. Эли бөј сорушду:

— Нечө олду ки, јолун буралара дүшдү?

— Һөм сизлөри көрмөје, һөм де хөјирли бир иш үчүн сөзүнүзү алмага келдим.

Эли бөј деди:

— Һөлө бир ајранымызы ичөк, сусузлугумузу јатыраг, ондан сонра сорушарыг ки, бу хөјирли ишин нөдир.

Белө дејиб көлкөдө дуран күрсүје төрөф јөнөлди. О ан Һашым бөјин көзлөри језнөсинин белиндөки тапанчаја илишди.

— Евдөкилөр нө төһөрдир? Пашанын сөһһөти јакшыдырмы?

— Паша көрдүјүнүз кимидир. Һөр заман хөстө олур.

— Бир-биримиздөн чох ајрыјыг. О свө бир көлин көрөкдир. Бекара бир түрк дили мүөллыми олуб галдын. Өзүнө бир арвад аласан. Хөрөјини биширсин, өтрафында долансын. Көдөринин, севинчинин ортагы, көнүл јолдашын олсун.

Һашым бөј утанып үзүнү јана чевирди:

— Хасијјөти де хасијјөтимө ујушмагыны истөјирөм. Јохса индије гөдөр дајанардыммы, језнө?

— Чох вахт белө дүшүнүрдүм ки, бөлкө Селаникдө бир өчнөби гызына көнүл вермисөн. Вахт өтдүкчө белө шејлөр де көлир аглыма.

— Дејирөм ки, језнө... Дејирөм ки, өдөбијјат билсин, төбиет билсин, харичи дил билсин.

— Сөнө белө бир гыз тапарам. Мүөллимлөр мөктөбиндөн тапарам. Нимөт бачын арајар. О да сечиб-бөјөнмөсө, сөнин көнлүн истөјөн бир гызы гејри-јолла ахтарарыг.

Һашым бөј күлүмсөди.

— Мөн бир јана, језнө, — деди. — Бизим Асијјөни бир истөјөн чыхыб. Буну хөбөр верөчөкдим. Һазыр сөз ачылды, сөјлөјим.

Белө хөбөрлөр Эли бөјин гулагына чохдан чатмыш олмалыјды. Һашым бөј белө дүшүнүрдү. Чашмыш кими иди. Бөлкө де билмирди, бөлкө де билдијини кизлөдирди.

— Балам, бизим Асије нө заман бөјүјүб ки? Мөн билөн он бир јашы олмалыдыр. Јохса он дөрдүнөдир?

— Мөним билдијим он дөрддүр, өфөндим.

— Онда өрө кетмөк чагыдыр. Бөс о икид кимдир?

Буну сөјлөркөн доғрулуб ајага галхды. О кур саггаллы, узун бојлу адам, гаршысында бир дағ олмушду. Тапанча Һашым бөјин јадына дүшдү. Бир аз дурухду. Бу «Икид» сөзү бөлкө де «һөддини билмөјөн» мө'насы дашыјырды?

— Селаникли Фаиг бөјлө, һөким гызлар дедиклөри Новбахар ханымын оғлу. Мөктөби-һөрбијјө төлебөси Әдһөм бөј.

— Бу дедијин киши гызымы көрүшмү, өфөндим?...

— Аилөси көрүб бөјөнмишдир.

— Бир дефе агзымыз жанды, огул. Инди бу Әдһөм дежилөн делиганлынын өзүмү истекли олуб?

— Олуб, өфөндим. Ата вә анасына бир мөктүб жазыб билдириб ки, онларын бөјөнджи ғызын башы үстүндө јери вар. Фөгөт сизин мөслөһөт билмөјинизи арзулајыр.

— Бу аилөни танымагым көрөкдир. Огланы көрүб данышмагым лазымдыр.

— Төшриф көтирмөк истөјирлөр, өфөндим.

— Сөн бу ушагы таныырсамы?

— Таныјырам. Дүзкүн вә көзүачыгдыр. Аилөмизе јарашыр.

Әли бөј быгларыны ојадыб дүшүнчөли һалда ајага дурду. Сонра деди:

— Атланыб еве кедим.

Аз сонра Јоргонун аг көшкүнүн габагында идилөр. Әли бөј атыны јавашытды. Һашым бөј архадан көлиб јанында дурду. Језнөсинин гуршагындан силаһыны чыхартдыгыны көрдү.

— Ади тапанчадыр. Панајирден алмышам.

Үзүнө көлкө снди.

— Кирит өлдөн кетмиш сајылыр, һә, огул? — деди.

Төтији чөкди.

Бу силаһ сөслөри ешидилөн кими түл пөрдөлөр төрпөнди вә сымсых гапанды.

Сонра һәр икиси дөрднала јола дүшдүлөр.

Бирден Чавадын сөзлөрини хатырлады: «Буралара көлмөјим бу јараны дешмөк үчүндүр. Мөмлөкөти гурмаг үчүндүр... » Инди Чавад Гөрби Траблисле сүркүндө иди. Галхыб бир сигар јандырды. Сабаһ ачылырды. Арха багчанын ич-ичө кечмиш көлкөли отлары хөфиҗчө јеллөнир, көј рөнкини үсуллуча ачыб көстөрирди. Һашым бөј бир аз өввөл төпөнин үстүндө парлајан бир улдуз көрмүшдү. Онун јох олмагы бир јухудан ојанмага бөңзөмишди. Јухудакы үстү түлү гајгылар јаваш-јаваш ашкара чыхырды. Даглардан бура эдөр сүр'өтлө көлөн сујун дүзөнликдө јавашымасы, сонра јени бир јамача галхыб көпүклөнөрөк өзүнү ашагылара атмасы кими... Күнүн иңчө ишартылары, титрөмөлөри бир аздан бөјүк бир угултуја дөнөчөкди. Минарөлөрдөн учалан јангылы азан сөслөри дар күчөлөрдө төк-төк көрүнөн инсанлара ојанышын мүхтөлиф рөнклөрни көстөрмөкдө иди. Отлар күлөјин те'сири илө габарыб бир төрөфө јатыр, азачыг парылдашандан сонра өсл рөнклөринө дөнүрдүлөр. Һашым бөј пөнчөрөлөри ачаркөн дүшүндү. Севөн вә

инанмыш адамларын күн доғмуш кими ајдынланан үзлөрини дүшүндү. Амма бирдөн-бире аралыг тоза-думана бүрүнө билер, бу чини бошгаб бир анда дивардан дүшө билерди. Румели зөи-флөмишди, о чини бошгабын көнарындакы бојнубүкүк, нарын лалө кими... Нечө иллөрдир ки, бу торпагларда лалө-көлинчик күллөр битир. Она елө көлир ки, Султан Мурадын торпага дүшдүјү күндөн бу јана лалөлөр, күллөр, көлинчиклөр јалныз ал рөнкдө ачмагд-ырлар

Инди һөмин көклөри торпагдан сөссизчө ајырырлармы? Бир күн јоллара дүшсөлөр, инсанын өл-ајагынын саг галмасы истөјинө рөгмөн, ону ачы бир һисс јахаламазмы? Чүнки көј улдузларыны чөкиб алмышды, сулар гурумушду, јашыллыглар гурумушдур. Инсан чижинлөриндө, бејиндө, үрөјиндө гүббөлөрин, булагларын, мөзар дашларынын агырлыгы вар икөн нечө јеријөр?... О, бөјүк агырлыгын алтында өзилө билер, өлө билер. Сынан бир мөрмөр сөсидир бу — өлө билер.

Шөкил гымылданмышды. Әдһөм сүр'өтлө Сөланик гапысына доғру көлирди. Үзүнү сечө билмөсө дө, Әдһөм чанлы иди, парлаг погонлары варды вә көлирди.

Көримө елө һөј күлүрдү.

— Бачы, бир багчаја чых. Бир долан.

— Сөнин аглын чатан шејдир бунлар? Дур көрөк һөлө!

— Нијө чатмасын? Ики јаш арамыз вар. Нијө чатмасын?

Асијө кизли сахладыгы дујгунун белөчө ашкара чыхмасындан, Көримөнин о дујгуну дидик-дидик етмөсиндөн һирслөнирди. Күлсүм ана ичөри кирөндө сакитлөшиб отурдулар.

— Һөрмөтли, күбар вә агыр төбиөтлиди — деди гадын.

— Асијө бачымы нөдөн кизлөдирик, ана? — деди Көримө.

Күлсүм ханын чашды, сонра өзүнү топлады.

— Ғыз тајфасы кизлөдилөндө бөјөнилер. — деди.

Көримө пыгтылдады.

— Атасы сарсаг-сарсаг јеријир. Анасы да һөјөт сүпүркөсине бөңзөјир.

Асијө өлине бир шөлпө кечириб бачысына туллады. Көримө сычрајыб отагдан гачды.

— Белө багырышмајын, — деди анасы — өзүмүзү алчалтмајаг. Гој бир Әдһөм бөј кәлсин, Әли бөј ону имтаһан етсин, ғызым. Сонра биз Новбахар ханымла данышарыг.

«Дүнја һәр заман күллүк-күлүстанлыг олмаз, гызым.» Белөми демийди Новбахар ханым? Инди бир дөшөкчөнин үстүндө жорулуп отурмушду. Боюнун бүкмүшдү. Сөланикдө көрдүүндөн фәргли иди. Даһа жумшаг вә сессиз. Әдһәм бөј јенидөн күмүш чөрчивә ичинә кирмишди.

Көримөнин дө сөзүнү гөриблијә салмаг олмазды. Пөнчөрөдөн өзүнү Әдһәмө кестерә биләрди. Һеч олмаса ону узагдан бир анлыга көрә билмәли иди. Гапылар ачылыб-өртүлүр, шөрбөтлөр, гөһвөлөр дашынырды. Сонра Әли бөј јол јорғуну гонаглары үч-беш күн өзизләјиб сахламаг истәди. Гонаглары баглара апарачаг, багчалары көздирәчөк, гузулар кесиләчөкдир... Амма Асијә араларында олмајачаг. Амма кечөлөр гонаг отагында мүсафирлөр үчүн ажылан отаглардан бириндә Әдһөмин јатдыгыны, јажуд пөнчөрөдөн бахдыгыны биләчөк... Атасы онлары даһа јахынданмы танымаг истәјир, јохса онлары нишанламагы гөрарлашдырмышды? Әли бөјин гонагсөврлијини һамы билир. Гапыны ким дөјсә, јад сажылмаз, өзизлөнөр.

— Бизим Ајшә гызымыза да Үскүпдөн бир гисмәт чыхыб. Кимсөсиз гызды, илләрди бирдә галыр. Очыгазы да евлөндирәк дедим. Һәм Пәмбөјә чох алышмышдыр, ажрылыг агыр кәлирди. Инди бу Ајшә гыз Пәмбөнин јанына кедәчөк.

Анасы белә дејирди. Јерли-јерсиз бу тој сөзү нәдән салынсын?

О күнлөрдә Әдһөмин атланыб өтрафы долашмаг истәдији гулагына чатмышды. Пөнчөрә габагындан ажрылмады. Һөјәтдә Әдһөмин Кочојла данышдыгыны көрдүү ан пөнчөрөни ачды. Әдһәм һүндүр бир ата минмәјә һазырлашырды. Бајыра бөјланды. Хөфиф рузикар башындакы өртүү јелләтди. Әдһәм атыны дөндөрдиди анда башыны галдырды. Гызын инчә бармагларындакы үзүкләрин гашына күн ишыгы дүшдү. Әдһәм идә ағачларынын өтрини дүјдү. Асијөнин ағачлар арасындан үзүнү кестөрмөси она јахынлашмасынын илк ишарәси иди. Араларында бирдөн-бирә бир инам дүјгусу ојанды. Аналарын, аталарын хөбөри олмадан јалныз икисинин варлыгы илә бүтөвлөшөн бир дүнја... Гызын арадакы диварлары ашмаса да, она доғру бир аддым атмасы Әдһөмин гөрарыны сүр'өтлөндирмәлиди. Оглан ораја чох бахдыгыны дүшүнүб өзүнү топлады. «Бир Үскүп кобуду дикиб көзүнү пөнчөрөјә» дејә дүшүндү. Һөрмөтини итирмөмөкчүн бахышларыны орадан узаглашдырды. Бөјүк гапыдан чыхаркөн гызын һүзилә башыны јана өјдијини көрмөди.

Ағачлар вә Асијә... Јалныз о гөдөрми? Асијә бүтүн Румелидә парлаг бир булаг сујунда идлөрүн гохусунда, салхым-салхым салланан сөјүдлөрдә иди... Илк кәлишиндә Әли бөјин ону төрлөдөн суалларынын сыхынтысы кечди.

«Рыфата бөјүк гардашлыг етмөнизи истөрәм. Падшаһын өлөјинә кизли фәалијәтдә оланларын ичинә кирә биләр. Аглыны чаларлар. Мән ону оралара мөмлөкәти гарышдырсынлар дејә көндөрмөдим. Көрүрәм ки, ағыллы, дүшүнчөли, зијалы инсансынын...»

Атасы артыг чохдан Әли бөјин һөкмү алтына кирмиш вә онун һәр сөзүнү доғру сажан јумшаг дөшөклөрә төслим олан бир адам иди. «Аман, өфөндим» — дејирди — Инанмарам ки, оглуруз бир јыгын мәчәрәчынын фикринә ујсун...»

Анасы өз мөктубларында Рыфатдан сөз ачмышды: «Сөнә алмаг истәдијимиз гызын гардашы Рыфат Устурумчалы Әли бөјин оглудур. Бу огланын иши-күчү нечөдир, билмирәм. Лакин гызын мөзијәтлөринә дејиләчөк сөз јохдур» .

Буну билдикдөн сонра Рыфатла гајнајыб-гарышмышды. Ондан бир јаш бөјүкдү. Рыфат ушагчасына агыр төрпөндијиндөн Әдһәм бөј араја бир агабөјлик-гардашлыг мөсафәси гојурду. Бунун үчүн дө Асијөни сорушмага чөкинирди. Бө'зөн ичазәли күнлөрдә Әјјуб төрөфлөрә ксөрдилөр. Көшкләрин, гонаг евлөринин багчалары салхымларла сарынмыш олурду. Хөличин суларында күн ишыгы парлајырды. Орадакы бир чөл гөһвөханасында отуруб бир-бирлөрини чох узун заманлардан сонра тапанлар кими сөһбөт едирдилөр. О заман араларындакы севкијә бир кәлкә дүшмөмишди, ирәлидә бөјүк мүбаһисәләрә јол ача билән фикир ажрылыгларынын үстүндөн кечирдилөр.

«Үсули-идарәдөн мөмнун дејилсән. Көрүнүр мөшрутијәт истәји-рсән. Мөшрутијәт арзулајырсан. Сонра да бу адамларын, бу фәдакар инсанларын һөрәкәтләриндә јанлышлыглар ахтарырсан. » Рыфатын бу адамлар дедији Ибраһим Темо, Мурад бөј, Әһмәд Рза, Назим бөј, Исаһаг Сүкуту иди.

«Һәр шеји өлчүб-бичирәм, бу она көредир, Рыфат. Ичимиздәки ажрылыглар бәлкү-бәлкүлүк бизи һара апарыр? Елә индидөн зөиф чөһөтлөримиз үзә чыхмышдыр. Бу бир бүтүнлөшмә дејил, бөлүнмәдир. Нә Мурад бөј Әһмәд Рза бөјә бөһзөјир, нә Абдулла Чөвдәт Ибраһим бөјә. Ортада үмуми әсаслы бир фикир јохдур. Иттиһади-Османи... Бүтүн мәсәлөләр мөшрутә илә ачылыб-чөзүлөчөкми?»

«Фи́кир а́рылыгылары...», — дейрсе́н, агабе́й. Негигетле́ре ва́рачаг жо́л буду́р. Ни́же сөзүмүзү сөйлөмө́жөк?» Миза́н «вө «Мөшвө́рөт» гөзөтле́ри арасындакы чарпы́шма бизи бу гөдө́р дүшүндүрмөмө́лидир, чү́нки һәр икиси чарпы́шан гөзөтди́р. Нәр икиси дө билдикле́римиздөн гырага чыхмы́шдыр вө мөшрути́йјет үчүн вурушмагдады́рлар» .

«Гөрибөди́р — демишди́ Әдһөм бе́й. — Икимиз дө бу гөзөтле́ри өлө кечири́б оху́ја билмиши́к.»

Су көнарына чаты́б атында́н енди. Орада́ча јосун басмыш бир ага́ч көтү́ју үстүндө отурду. Әри́йб гејб ола́н һиссини оја́ндыра́н индијөчө́н көрмөди́ји са́ры, парлаг чичө́клөр јаш торпаг үстүндө көмөлө́нмишди. Ага́члар арасында́н көрүнө́н пө́нчөрө төзөдө́н көзүнүн өнү́нө көлди́.

Үзүнүн рөнки́ни көрү́б сечмө́мишди. Демишди́лөр ки, көзле́рини дејишө́н рөнки де́низле́ре, торпага, ја́рпаглара, кө́йле́рө бө́нзөји́р. Чох вахт Аси́јөни көрмөк үми́ди илө Рыфаты́н көзле́ринө бахмы́шды. Рыфаты́н түнд көзле́ри исе́ ики уча даг кими инса́нын үстү́нө дикили́рди. Аси́јөни́н ду́јгулары да көзле́ри кими тез де́јиши́рми, көрө́сөң? Је́нө дө пө́нчөрө́нин өнү́ндөди́рми? Кө́рүнү́р габына сы́гмаз гызды́р. Инди пө́рдөле́рин өртү́лү олмасы́ны исте́йрди. Аси́јө бу гөдө́р сө́рбөст олмамалы́дыр.

Рза хочаны́н бостаны́нда гырмызы јөмө́нили бир гыз торпагы көтмө́нлеји́рди. Рыфаты́ көрүнчө́ дурду. Көтмө́ни өли́ндөн бурахды́. Сүрүшмү́ш јөмө́нисини дүзө́лдиб, са́ры телле́рини кизлө́тмө́жө башлады́. О төрө́фө јү́үрдү.

— Сө́нин дө жо́лун бу төрө́фле́ре дүшө́рмиш, Рыфат бө́йзадө́м?! Варда́р кими дола́на-дола́на көзмө́кдөсө́н.

Чө́кинми́рди. Кү́лүрдү. Кү́лүшү, ду́јгулары ачыг иди́.

— Ишимиз буду́р, Зе́йно́б ха́ным, — деди́. — Ка́һ дола́нырыг, ка́һ дуруруг.

Она демө́лијди ки: «О замана́ ади бир мө́ктөбледи́м! Инди бир ө́ркани һө́рб забити́јөм. Инди да́гда, дү́зө́нликдө́ жо́луну азы́мыш бири́јөм. Елө бил һө́р шејдө́н өли́миз үзү́лүб. Мааш көзлө́йиб, маашда́н данышы́рыг. Бе́'зө́н маса башы́нда өзү́мү унуду́б дурура́м...» де́је билме́ди...

— Кү́нүн алты́нда не́ еди́рсөң?

— Торпагы көтмө́нлеји́рөм, чү́нки е́вдө отура билми́рөм. Чаны́м уса́ныр.

Рыфат гызы́н торпага булашмыш хыналы ө́ллө́рини көрдү. «Дагы, ованы́, бөчө́ји, чичө́ји, тиканы́, а́язы таны́жан гыз... Торпагы дүшү́нүб, торпагы се́вө́н, торпаг ү́чүн се́винө́н гыз...» фи́кри кечди гө́лбиндө́н.

— Еши́тмишө́м ки, исте́јө́нле́рин чо́хдур.

— Елө де́ји́рлө́р, — деди́ Зе́йно́б — а́мма мө́ним һө́лө ки һө́ч кимө́ кетмө́к ме́јлим жо́хдур.

— Ни́же?

— Не́ били́м... А́нлатмаг чө́тинди́р. Ке́дөчө́јим адамы́н ха́си́јө́тини билмө́лијө́м. Бир дө кө́рдүм ме́јхана́ја, са́за алы́шмышы́н бири́ чыхды́. Зү́лм ө́зијө́т кө́рө́рөм.

— Јө́гин кимисе́ көзә́лтыламы́сан. Онунчү́н дө ө́рө́ кетмө́жө кө́нүл ве́рми́рсөң.

Гыз ча́ваб ве́рме́ди.

Рыфат Әдвие́ халаны́ хаты́рлады́. Бир шо́рба касасы́нда галха́н буха́ры көрдү. Әдвие́ хала артыг жо́хду. Гызы́н да үзүнүн рөнки ө́ввө́лки кими де́јилди́.

— Јарамыз гажсагланмајыб һөлө. Евимиз сөссиз галды. Мөнө елө келирди ки, һамы өлсө дө о дипдири, чанлы-ганлы анам өлмөз. Дөрдими ичимө салырам ки, атамн дөрдине дөрд жүклөнмөсин.

— Дејирөм кедиб бир өлини өпүм.

Бу сөзү ешидинчө Зејнебин үзү ишыгланды.

— Кедим хөбөр верим.

Рыфат мане олду:

— Һөлө дајан. Инди јох. Бурадача сөнө ики сөзүм вар.

— Атама хөбөр верим ки, сонра сөн дө сөзүнүн үстүндө дурасан.

— Нө вахт сөзүмдөн гачмышам ки, Зејнеб ханым?

— Унутдунму? Нечө дефө бизе көлөчөксөн дејө көзлөјө-көзлөјө галдыг. Гызларла Вардар саһиллөринө кетдијини, күлүшүб өјлөндијини ешитмишөм. Гызлар сөнин адыны дастана цсвириблөр. Өлбөттө мөн зөриф ишлөр көрмөјө өјрөшмөмишөм. Мөнө сүд аналары дајөлөр бахмајыб, нејнөјим, көрүрсөн ки, торпагла өллөширөм. Өли бөјин оғлу бизи унутмајыбса, төөччүб етмөлијик.

— Билирсөн, Зејнеб, Рза хочанын үстүмдө зөһмөти чохдур, һагты чохдур. Араја ајры-сечкилик гојурсан. Бу нечө сөздүр? Өкөр сөни инчитмишөмсө, билмөдөн олуб. Инчидијини һарадан билөјдим? Де билим.

Гыз өллөрини архасында тутурду. Рыфат ирөли көлди, голлар-ындан тутуб, өллөрини бабага чөкди. Бир гөдөр торпага булашмыш о инчө өллөрө бахды. Бармагында гырмызы гашлы бир үзүк варды. Ган дашы дејөрдилөр. Көрүнүр Мөккөдөн көтирилмишди.

Зејнеб дирөниб өллөрини гуртармаг истөди. Һөм дө агламагы көлди.

— Өфөндим, мөн сөнө лајигмијөм ки?... Забит олмусан, јүзбашы олмусан, гылынча гуршанмысан, о гөдөр өр икидө бујруг вермөкдө сөн, һөрмөт көрмөкдөсөн. Ким билир... Чох бөјүк ишлөр көрмөкдөсөн...

Рыфат деди:

— Бунлар ситөмли сөзлөрдир. Ситөмдир. Өзүмү сөндөн нечө үстүн көрүм? (Нечө бөјүк сыхынтылар ичиндө олдуғуму, билсөн. Бунлары да аһлатмалыјаммы? Тохујуб вердијин јун чораблары һөлө дө сахлајырам.)

— Бир јердө дуран дејилсөн. Көчөрисөн. Сөнин севдан да көчөри олар; билирөм.

Рыфат онун өллөрини бурахды, атына минди. Гыз күскүн дурду, чајинлөри чөкмүшдү. Рыфат өз-өзүнө сөјлөнди:

«Һеч сөзүмө гијмөт вермирөм. Бу нечө ишдир? Кедиб кимин өтөјиндөн јапышдым, кимин пөңчөреси алтында доландым? Бу гыз өрө кетмөк чагындадыр. Мөнө дө севдалы олдуғуну сөјлөмөк истөјир.»

Ахшамүстү Рза хочаны көрмөјө кетдикдө Зејнеби көрмөди. Хочасы севинчиндөн аглады. Ев јөнө өввөлөрдөки кими иди. Ону ачыг дөһлиздөн асылмыш агаппаг пөрдөлөр, пөңчөрөлөрдөн асылмыш бибөрлөр, соғанлар... Иһламур чичөји гохујан багча...

— Тој оландан-олана һөјатымыз чанланыр, огул — деди Рза хоча.

Хына јакмаг үчүн бүтүн гызларын бир јерө топландығны сөјлөјирди. Зејнеб о гөлөбөлијин ичиндө иди. Түркү сөјлөјөнлөрө гарышмышды. Асијөниң тој севинчи һөр јаны сармышды. Боғчалар көлир, боғчалар кедирди. Бөјүк бир тоја һазырлыг кедирди. Мејданларда күлөш тутулур, миничилөр жарышдырды. Рза хоча бир ара: «Огул, огул!» демишди. — «Бу тојлар бөлкө дө сон тојлардыр. Үмидимизи сөнин кими икидө багламышыг. Ковур өлиндөн көлөни сөјөчөк. Евлөр јыхачаг, беллөр бүкөчөк. Јатмыш һесаб етдијимиз илан торпагын үстүнө чыхыб, огул. Бу јерлөри бу зүлмдөн, бу гулдурлардан гуртарарсынын... » Белө дејиб агламышды.

Инди Рыфаты дүшүндүрөн бу сөзлөр иди. Зејнебин көндөрдийи ипөк боғчадан чыхан јахасы ишлөмөли көјнөк, күлөбөтинли түтүн кисөсинө бахдыгча һүзнү артырды. О көјнөји дамад-бөјлөр кејер. «Бу тојлар бөлкө дө сон тојлардыр... »

Сөһөр тутгун дағлара күн дүшөндө төбиллөр вурулду. Журналар ағыр вө јаныглы бир һава чалмага башлады. Јоллар тоја көлөнлөрлө долду. Үскүпдөн, Монастырдан, Сөланикдөн, Серездөн белө көлөнлөр вар иди. Оғанларын күлөбөтинли чөпкөнлөри көз гамашдырырды. Чарыглар, ајаттабылар төптөзө иди. Көһнө, солмуш фөс көзө дөјмирди. Фөслөр гөлибли, пенчөклөр төзө... Бөнөвшөји, ал мөхмөр кејиниб маһмудијјөлөр тахмыш гадынларын, гызларын күлүшү ешидилди. Тој бурада башланачаг, сонра да Сөланикө доғру јола чыхачагдылар. Јоллара, евлөрө күллөр сөпилмишди. Јорго да тоја көлмишди. Онун бир-бирине бөзөјөн ипөк кејимли, ики гарашын гызы гадынлар төрөфө кечмишди. Јуха јајмагдан Күлсүм ананын бели дүзөлмирди. Ахшамүстү бағчада фөнөрлөр јандырылды. Бағчанын мүхтөлиф јерлөриндө галанан очаглар үстүндө ов гушлары вө гузулар бүтөв-бүтөв гызардылмага башлады. Рақы ичөнлөр үчүн бағчанын ајрыча бир кушөсиндө сүфрө салынмышды. Јорго бу сүфрөнин башында иди. Һашым дајы онун

гаршысында отурмушду. Чөмил језненин уду дилленирди. Саз чаланлар дөстөсинин чалдыгы ики шөргү сүкүт ичинде һөрмөтлө динленди.

Бир ара Әли бөј Кочону ахтарды. Дөлиганлылардан бири деди:
— О ки вар вуруб. Ајы көрдү, лап дөли олду. Атыны сүрүб кетди.

Бир гөдөр сонра Кочо келди. Атынын үстүнө сөрилмишди. Кочону өлү саныб төлаш етдилөр. Сөрхошлугуну анлајынча узун-узады күлдүлөр. Рыфат:

— Буну мөн ајылдым — деди.

Атдан ендирилмөсине јардым етдилөр. Рыфат онун голундан тутуб јеритмөјө чалышды. Күчлө бағчадакы гују башына чатдылар. Рыфат деди:

— Неч сөни белө көрмөмишдим. Јаман сөрхошсан, неч өзүнү билмирсөн.

Рыфат гујудан бир габ су чөкиб Кочонун башындан ашагы төкдү. О силкиниб титрөди. Көзлөрени кениш-кениш ачды.

— Оф, мөнө нө олуб?

— Арагы шөраба гатмысан.

— Үрөјим севдалыдыр. Пөришанам.

Рыфат күлдү.

— Севдијин нарададыр? Кедим алым сөнин үчүн.

— Әлимдөн чыхды. Румелинин күлү, занбагы. Мөни дөрдө салыб, инди мөн бир пайыз јарпагына дөnmүшөм.

Рыфат дурухду:

— Әдө, ким ксдиб өлиндөн? Һансы чичөк? Биз дө таныјырыгмы о чичөји?

Кочо башыны дизлөри үстүнө өјиб сарсыла-сарсыла агламага башлады:

— Асијө... Асијө...

Рыфатын үзү тутулду. Гөзөблөнди:

— Асијөми?

Јахасындан тутуб Кочону силкөлөди. Үзүнү силлөлөди. Кочо архасы үстө јыхылды. Сонра дирсөклөри үстүндө галхмага чалышды, деди:

— Инди белөсөн. Бир кичик ушаг идин, сөнө ат минмөји өјрөтдим. Мөни јерө вурмамалысан.

— Сөн Асијөјө көз дикмисөн! Гөлбиндөн мүмкүн олмајан ишлөр кечирмисөн. Чөрөјини једијин гапыда белө иш, һө?

— Дур, вурма, — деди Кочо.

Ајылмыш кими иди. Умулмаз бир күчлө мугавимөт көстөрдү. Рыфатын үзүнө бир дирсөк вурду. Рыфат бөрк агрынды. Сонра өзүнү топлајыб Кочонун бир голуну тутду, бурду. Кочо агрыдан һајгырды. Ајаг сөслөри јанларында епидилөндө өзлөриндө дејилдилөр. Икиси дө четин нефес алырды. Кимсө араја кирди. Голтугларынын алтындан тутуб бир-бириндөн узаглашдырдылар. Әли бөј дсјирди:

— Һајыф, каш мөн буну көрмөјөјдим. Зөгтум ичөјдиниз. Сөбөби нөдир, өдө?

Рыфат:

— Бунлар сонранын сөһбетидир — деди.

О анда Кочонун көзлөриндө бир горху охумушду. Чүнки Әли бөј онун көзүнүн јашына бахмазды. Сөбөб олса Әли бөј гөзөбини, һирсини чилөвләја билмөзди. Сөбөб дејилмөмөли иди. Неч олмаса бу ксчө... Һөлө Әдһәм неч билмөмөлијди.

Кочону узаглашдырмаг үчүн бир јол тапмалы иди. Амма онун сигара түстүсү вө үзүнтү долмуш отага көлиб пешманлыгыны билдирмөси, јалвар-јахар етмөси гөзөбини јумшалтды.

— Мөн нөјөм ки, өфөндим? Гулунузам. Сөһвим дө буна көрөдир. Сөрхош олдугда нө дсјөчөјими билмөмишөм. Сөзүм јаландыр, өфөндим. Каш ичмөјөјдим о зөгтуму. Вурулмушам, амма, ашагы мејханаларда Көтинө дејилөн бири вар. Багышлајын, өфөндим. Багышламаг бөјлөрө јарашар, охумуш кишилөрө јарашар. Бизим кимилөрдөн нө чыхар?

Чочуглугундакы Кочону дүшүндү. Бө'зөн ксчөлөр Монто Кри-стодан данышарды она. Рыфат динлөмөкдөн неч јорулмазды. Елө һөјөчанланарды ки, о улдузлу ксчөлөрдө. Кочо ... Ону севирди. Инди дизлөрени гучаглајыб агләркөн онун ссјрөлмиш сачларына, агармыш бығларына, чөкүк јанағларына бахыб, о көнч, о дири Кочону, Монто Кристону данышан Кочону, ону ата миндирөн Кочону көзлөренин өнүнө көтирди. Јазыгы келди.

— Кочо, өфв истөмөклө мөни инчидирсөн, јаралы јсримө тохунурсан. Биз туташа биллөрдикми, Кочо? Сөјлө, бундан сонра мөн сөнө нечө инаным? Мүмкүндүр?... Көз јашы төкмөклө мөни даһа да инчидирсөн. Һалдан чыхарма, дејмө мөнө. Гој сөһөри ачым бурда.

Кочо агламагыны ксди. Башыны јана өјиб кери чөкилди.

Күлсүм ана «Белө бир күндө инчиклик, күскүнлүк олмаз, көлиб тојда иштирак етсин. О гөдөр гонагын габагында бизи көмөкснә тојмасын» — дсјө хөбөр көндөрмишди. Дөлиганлылар ону көзлә-

жирмиш. Намынын нөш'әси гачмышды. Бүтүн бунлар Рыфата хәбәр верилдикдә мугавимет кестерә билмәди. Аралыга келиб төбилләрин вә журналарын чалынмасын кәзләди. Она јайлыг вердиләр. Дестәнин башына гојдулар. Јорго рөгсә башлајанда кәфләниб әлини рақы гөдәһинә узатды. Дар голчагындан көрүнөн тикмәли көјнөјинин голуну чирмөлөмишди. Гөдәһләр вә синиләр јенидән долдурулуб, кәтирилди. Әли бөјин дә нөш'әси гајытмышды. Силаһынны чыхарыб һаваја атәш ачырды. Јорго да кери галмырды.

Рыфат јорулуб Әдһәмдин јанына чөкөндә Әдһәм онун чијинә вурду.

— Кочо илә аранызда нә олуб? — дејә сорушду.

Рыфат гәрарсызчасына дурду, сонра:

— Сәрхош иди, көрөк баш гошмајадым, сөһв сләдим — деди.
— Нејнөјөк, унудаг кетсин.

Бирдән гадынлар олан отагларын бириндән силаһ сәси кәлди. Сүфрәјә сәссизлик чөкдү.

— О тәрәфдән кимсә бизә мејдан охујур. Кимдир, өдә? — Әли бөј сорушду.

Бир ушаг көндөрдиләр. Марагла көзләдиләр. Ушаг гачараг кәлди. Деди:

— Зејнөб бачы имиш. Пиштову о партладыб.

— Бу нечә гыздыр белә, габына сыгмыр. — деди Әли бөј.

Һашым дајы көзүнү Рыфатдан ајырмадан күлүрдү. Кечә кечирди. Тоја кәлән гоншулар фөнәрләрин ишыгландырдыгы бағчадан ајрылыб јоргун вә јухулу һалда дагылышдылар.

«Күл ајында доғачаг» демишдиләр. Гундаглар, зәриф көјнөкчиләр һазырланыр, куржевалы папаглар тикилир, рәнкбөрәнк ушаг ајагтабылары тохунурду. Арабир Сәлим паша о узун коридорларда долашыр, агрыларыны, сызылтыларыны унудур, доғулачаг ушагы дүшүнүрдү. Санки о ушаг доғулунча хәстәликләр кечәчөк, пашанын өмрү узаначаг, һәр шеј бирдән-бирә дәјишчөкди. Әдһәмкилә тез-тез кәлмөк Нимәт халаны өлдән салмышды. Пилләкөнләри снөркөн голундан тутуб јардым едилмәсини дә истәмирди. Бағчада күн ишыгында көзләри гамашмыш, үркөк вә чашгын бир һалда әсасынны јерә дајајыб ағыр-ағыр Фаиг бөјин евинә доғру јол алырды.

Бүтүн севинәнләр арасында төкчә Асијә дургун вә гајғылы көрүнүрдү. Бир ахшам Новбаһар ханым ону безкин бир һалда ајна габагында отуран көрдү. Пәнчәрәләрин тутгун мависи чөкилмөк үзрә иди. Лампалар јананда Асијәнин гаранлыга гарышан вүчуду бирдән ајнада көрүндү. Новбаһар ханым гызын солгун үзүндә бир үмидсизлик охуду.

— Гызым, бу аһ чөкмөкләр нә үчүн? Дүшүнмөјинә сәбәбми вар? Тәләшландырырсан мени. — Асијә көзләрини ајнадан ајырды.

— Үрәјимә шүбһәләр долуб, өфәндим.

— Нә кими шүбһәләр?

— Горхулу күнләр кечиртмөкдөјик. Биз јенә бир күн көрдүк. Бағларда азад доланыб кәздик. Мөним ушагым күн көрөчөкми? Намымыз горху илә евләримизә сыгынмышыг. Бу ишин сону нә олачаг? Мүһарибә башласа, ушагымызы нечә горујачагыг? Бүтүн бунлары дүшүнүр, үзүлүрәм, өфәндим. О ағыр күнләр көрөчөксә, неч доғулмаса даһа јахшыдыр.

Бу сөздән сонра Новбаһар ханымын әл-ајагы гуруду.

— Кәлин гызым, сән нәләр сөјлөјирсән? Мени дә гајғыландырыр-сан. Аллаһын бујругу нәдирсә, о олачаг. Јахасындан бәла тутмајан адам вармы? Бир дә сәндән белә шикајәт вә асилијә бәнзәр сөзләр ешитмөјим.

Сонра да күлүмсөјиб ширин сөзләр сөјлөмөјә чалышды:

— Бир огланчыгын олсун. — деди. — Әлдән-әлә көздирдијимиз гијметли миз олсун.

Сонра үзүнү бир көдөр көлкөлөндүрдү. Фаиг бөйү дүшүндү. Өдһөм онун борчларыны өдөмишди. Инди өзиник вө дүшкүн бир көркөмлө күнч-бучагда отуруп, жахууд да бир көлкө кими ајаг сөслөри белө ешидилмөдөн орталыгдан гејб олурду. Баг-бостан өкмөмиш, агырлыга гатланмамыш бири илө бу нечө иллөри нечө жашадыгыны дүшүндү. Өдһөмлө Начи һөмишө жашыл бир будаг кими һеч вахт онун үмидлөрини өлмөјө гојмамышдылар. Буна көрө дө сөбр етмишди.

Асијө дүшүндүклөрини демшидсө дө, һөлө ичини бүтүнлүклө ачыб төкмөмишди.

— Даглары тутублар, јолларын үстүндөн гуш учмур. Белөчө өлимиз-голумуз баглы отурмагла не өлдө едө билөрик? Даһа не көзлөнир, өфөндим?

— Ај гызым, буну сөнми фикирлөширсөн? Ковурун етдији зүлмү бөјлөримиз, забитлөримиз дүшүнсүн, султанымыз дүшүнсүн. Бир гөрәра келсинлөр, дүшмөни мөглүб едиб кери отуртсунлар.

Бајырда кечөн арабаларын сөси Новбаһар ханымын бир аз өнчөки јумшагыгыны итириб, гөзөбө чеврилөн сөсинө гарышды. Асијө сусгун отурмушду. Һашым дајыны хатырлајырды. Бир ахшам онунла бирликдө Сөланик күчөлөрини долашаркөн агламышды... Һөм севинмиш, һөм үзүлмүшдү. Дујгулары ачыгча ортаја төкүлмүшдү. Сөланик күчөлөриндө чичөклөр... Мор бөнөвшөлөр, нөркизлөр...

Гефилдөн пөнчөрөлөри титрөдөн бир партлајыш олду. Газ лампалары сөндү. Партлајыш ардынча бир сөссизлик чөкдү. Сонра күчөлөри гачышма һај-күј, горху долдурду. Асијө багырды:

— Новбаһар хала, һардасан?

Дизлөри бүкүлдү, елө бил белиндөн бир шеј голду. Дөзүлмөз агырлар дујараг јыхылды. Новбаһар ханым онун јанына чумду.

— Көлиним! — дејө багырды. — Сөс вср, не олду сөнө? Јан-јөрөми көрмүрөм, һај вер!...

Дөһлиздөн отага солгун бир ишыг сызылды. Бөркүзар арвад лап јакынлыгда иди. Новбаһар ханым јерө јыхылмыш көлинин голлар-ындан тутду.

— Шамданлары, газ лампаларыны јандырыб кетир! Көлин өзүндө дејил. Үрөји кедиб.

Гадын деди:

— Күчөдө багыртылар олду. Динамит партладыгыны сөјлөдилөр.

— Көј учмајыб ки... Кетир, лампалары, тез ол!

Күчөдө гачышма сөси азалмышды. Көјүн рөнки ачылмыш, гаранлыга бир чөһрајы рөнк дүшмүшдү.

— Асијө, гызым, ач көзлөрини! Белимизи бүкмө, каш мөн јыхылајдым јерө.

Гызын көз гапагалары араланды. Бајырда кечөн арабаларын төкөрлөринин сөси төкарланырды. . Сөс көсилмирди. Гызын көзлөри јенидөн гапанды. Гапгара, парлаг дөрили атлара гамчы вурулду. Агызларындан бухар галхды. Сонра үзү ашагы сүр'өтлө енмөјө башладылар.

— Уча Аллаһ күч, гүввет версин бизө. Гејрөт версин. Көлин гызым горхду, һөр шеј Аллаһдандыр, дөзөк көрөк.

Атлар кишнөдилөр. Сонра чеврилмиш арабанын курултусу ешидилди. Төкөрлөрдөн бири фырлана-фырлана кедирди...

— Сөн горхма, көлиним! Һөлө көлиб гапымызда дајанмајыблар. Һөрчөнд ки, о да олар. Лакин зорбалар бу сөв кирмөјиб һөлө. Бундан да писи вар. Бөс көндлөрдө јашајанлар не етсин? Чифтликлөри өллөриндөн кедөн бөјлөр нејлөсинлөр? Горхуну ат үрөјиндөн.

Бөркүзар ханым деди:

— Аман, гызын рөнки кедиб. Гызын өл-ајагы титрөјир.

Новбаһар ханым деди:

— Башыма даг бојда бир агырлыг чөкдү. Көл көлини галдыраг. Бу дөшөјин үстүнө узадаг, үстүнү өртөк гызынсын.

Бир партлајыш да олду. Асијө сарсылыб көзлөрини ачды:

— Бу атлары апарын... Төкөрлөр үстүмө көлир!... Ана, һарадасан?...

Үстүнү өртүб јанында чөкдүлөр. Новбаһар ханым:

— Хејир олсун. Һөр шеј бизим башымыза көлир. Дөзөк көрөк. Бу Фаиг дө бизи төк гојду. Бизи, арвад хејлагыны төкбашымыза бурахды. Гызым, көлиним, Бөркүзар сөнө бир түркү охусун. Охусун ки, бомба сөсини ешитмөјөсөн. Һајды, Бөркүзар, бир түркү сөјлө, гыз өзүнө көлсин.

Бөркүзар «Инди түркү вахтыдыр?» дүшүнчөси илө ханымына бахды. «Јох» дејө билмөзди. Чарөсиз, үрөк чырпынтыларындан титрөјөн гысыг, јоргун сөслө бир түркүјө башлады.

— Күлсүм анамы чагырын көлсин. Анама хөбөр көндөрин... Гызыңыз кедир дејин!

Бу сөзлөри ешидинчө Бөркүзар гадын түркүнү көсди.

— Јетишиб көлсинлөр. Сон дефө үзүмү көрсүнлөр.

Новбахар ханым келинин синөсине гулаг асды, гыздырмасыны жохлады, алнына јаш дөсмал салды.

— Каш келин өзү гуртарсын, бир шеј истөмирөм. — деди. — Көдөн кетди, Бөркүзар ханым. Ушаг дүшдү, горхудан дүшдү. Уча Аллаһдан инчимөјөк.

Сонра пөңчөрө өнүнө кечиб отурду, дүшүнчөјө далды. Гапы ачылыб пиллөкөндө ајаг сөслөри ешидилиңчөјө гөдөр орада табсыз отурду.

Фаиг бөј келин гызы көрмөк истөмишди. Новбахар ханым байра чыхды. Дөһлиздө ону көзлөди. Чашмышды. Фаиг бөјин белө ачыјачагыны, үстөлик һөлө аглајачагыны һеч көзлөмөздү.

— Гыз сагдыр, инанмырсан? Һалсыздыр, јатыр. Инди данышмага һалы жохдур. Бизе овундуручу сөз өвөзине аглајырсан?!

— Көлинчијин үзүнү көрөјдим. Јохса көзүмө јуху кетмөз.

— Доктор Самуели чагырасан. Бир өлач еләсин. Гызын гүввөти јеринө көлмөлидир. Јохса белө агламагла өлине нө көлөр? Бир аздан Әдһөм көлөчөк, сөн белө көз јашы төкөндө о нејнөсин? Овундур, үрөк вер, елә даныш ки, бу үзүнтү тез унудулсун.

Киши деди:

— Догру дејирсөн.

Пиллөкөңлөрдөн сөссизчө енди. Новбахар ханым она ачыды. Доктор Самуел о һөрмөткар көрүнүшү илә ичөри кирөндө: «Нечө олса диплому вар, мөндөн чох билир» дејө дүшүндү. Аг сагталы, үтүсү позулмамыш палтары, бөјүк чантасы нөдөнсө арвадын үрөјиндө бир инам ојатмышды. Доктор ајагтабыларыны чыхартмадан бөјүк халыларын үстү илә пиллөкөнө догру ирөлиләди. Онун ардынча һөрмөткар бир көрүнүшлө Новбахар ханым кедирди.

Сонра гапынын зөнки сөслөнди... Новбахар ханым: «Овундуручу бир сөз де» демишди. Көлөн Әдһөм иди. Төлашлы иди. «Шөһөрдө газ анбарлары көјө соврулмушдур. Гулдурлар ишлөрини јахшы көрүблөр». Бунлары сөјлөдикдөн сонра евдөки гөрибө сөссизлијин фөргине варды. Фаиг бөј оглуна јанашды. Әлини онун чијиниө гојду вө һөр шеји она аңлатды.

Әдһөм үчүн инди дагын, чөлүн, чөмөнин чичөклөри солмуш кими иди. Көјүн улдузлары бир-бир чөкилиб кетмишди. Дүјдугу үзүнтүнү сөзлө ифадө едө билмирди. Еләчө, бир күнчө сусгун дајанды. Фаиг бөј деди:

— Огул, белө үмидсиз дурма. Бу гаранлыг кечиб кедөр. Евлөримизө күнөш кирөр, үмид кирөр, дарыхма.

Евлөри Охри көлүнө јахын иди. Ичлал ханым кичик јашларында пиано чалмагы о евдө өјрөнмишди. Паша атасы гызын төһсил алмасы үчүн мөһһур, билкликли мөүллимлөр тутмушду. Һөм франсызча, һөм де инкилисчө билирди.

Нимөт ханым дејирди:

— Бах, есл сөн истөјөн гыздыр. Бири илә нишанланмышды. Амма хасијјетини бөјөнмөди. Никаһдан ваз кечилди. О вахтдан гызчыгаз күскүнлөшиб.

О көлү таныјырды. Сөма кими көј, дургун... Саһилдө дуранда сулардан көлөн хөфиф бир мөһ адамын үзүнө вурурду. Гагајылар көлиб үстүндө доланырды. Гарабаттаглар суја батыб чыхырды. Саһилин бир јериндө бөјүк ағачларын көлкөси суја дүшүрдү. «Румелинин сөси башга бир сөсдир, огул» дејерди анасы. Кечмиш күнлөрдөн «Бөјүк, јашыл овалардан чөкиләли...» дејө данышырды. Устурумча, Места, Гарасу, Устурумча-Гарасу... Вардар, Дрина, Чирна... һөлө Вардара ајагыны сохмамыш бир румелили танымырды. Бу сулар торпагы бөрөкөтли едирди. Вө бу бөрөкөтли торпаг да бир күн өлдөн чыха билерди. Анасы белө дејерди.

Көл вө Ичлал ханым... Узун куржева палтары илә дүшүнчөлөр ичиндө балкондан көлө бахыр јөгин. Гајылар ағыр-ағыр көлиб кечмөкдөдир јөгин. Бө'зөн шөмсидијөли, јабанчы гадынлар да өтүр. Будагларын алтында башларыны өјмөкдөдирлөр. Бө'зөн бир түфөңк сөси о дургунлугу парчалајыр. Бир гуш вурулуб јерө дүшүр.

Базара кирди. Истидөн сатычылар дүкан агзындакы көлкөлөрө сыгынмышдылар. Бө'зилөри бир гуту үстүндө отурурду. Бөјүк чинарын алтындакы гөһвөхана һөмишө долу олурду. Орадакылар наркилә гөлјан чөкир вө чајларыны ағыр-ағыр ичирдилөр. Чами вө базарын јерлөшдији бу јол һөмишө гөләбөликдир. Әввәллөр бу базарда күлүб данышырдылар. Арнавуд Ибраһимлө Никонун зарафатлары битмөк билмөздү. Бир дөфө Ибраһим өфөнди чамијө кедөн Нөчми өфөңдинин чарыгларыны кизлөтмишди. Мөсчиддөн чыханда Нөчми өфөңди төлашланмыш һалда чарыгларыны ахтарыб дурурду. Бу ојуну Ибраһим өфөңдинин һазырладыгыны өјрөңдикдө јени бир күлүшмө башланды, чүнки Ибраһим өфөңдинин чибиндөн франсыз журналындан кесилмиш варјетечинин јарымчылпаг шөкли чыхмышды. Шөкли Ибраһим өфөңдинин чибиһө Нико гојмушду. Киши чибиндөки рөсмдөн хөбөрсиз чамијө кириб намаз гылмышды. Амма һирслөри тез јатырды. Адамлар бир-бирини багышлаја

билирди, чүнки бүтүн бу зарафатлар, ојунлар базары чанландыран шејлерди.

Соғанларын јашыл учлары бир-бирине һөрүлмүшдү. Чөһрајы, инче габығлары тохонулан кими чатлајыб ачылан соғанлара, јайлыг үстө топланмыш парлаг габығлы шабалыдлара тез-тез раст келинирди. Ајрыча кичик себетлерде јерө дүшүб габығы сыјрылмамыш, өллө топланмыш агзы баллы өңчирлер варды. Шөкөрчилерин, бөһмөзчилерин ве һалвачыларын габларында шөрбөти евлөрдө һазырланан ипө дүзүлмүш шөкөрпендирлер вар иди. Ачығлыгда сыраланмыш чувалларда өриштөлөр, тарһаналар, дүјүлөр варды. Сонра јағ сатанлар, өттарлар, шам сатанлар, күл јағы сатанлар, мискөрлөр, харратлар, галајчылар, сөррачлар, чарыгчылар, төсбөччилөр, кузе чилөр, һалбөндлөр... Инсанлар белөчө дејишик ве бө'зи јерлөрдө агырлашан гохулар ичиндөн келиб кечирдилөр. Ахшамүстүлөри артығлары топламага көлөңлөр олурду.

Өввөллөр Бисмиллаһи-Шөриф јуанларын, сөрблөрин дүканлар-ында да олурду. Инди христианлар бу лөвһөлөри дүканларындан чыхартмышлар. Нико ве Ибраһим артыг зарафатлашмырды. Үзлөрдөн күлүшлөр де силиниб кетмишди. Инди јалныз гарачылар күлө билирди. Һашым бөј белө дүшүнүрдү. Артыг һеч кес Ибраһимин чибине варјетечи шөкли гојмағы ағлындан да кечирмөзди. Сатычылар дүканларын үстүндөки күнлүјү вахтында ендириб, бө'зөн видалашмадан, чинар алтында топланыб чај ичмөдөн атлара, ешшөклөрө миниб кедирдилөр. Баһарда көркинлик лап чоһалмышды. Бө'зилөри дүканларыны һеч ачмырды. Әскидөн таныш олду-олмады, һамынын үзүнө ачыг олан евлөрин һөјөт гапысына ғыфыл вурулмушду. Инди Делчев ве Сарафов ады һөр јерде ешидилирди.

Чамини кечдикдөн сонра јол ғырағында дурмуш кирөчи арабалардан биринө минди. Аз сонра гаршысында бир чајханасы олан о чиркленмиш фасадлы меһманханаја келди. Бир палма дибиндеки искөмлөдө отурду. Орталыгда бир пајыз сөссизлији варды. Јагыш сөринлији, јахуд гохусу дујулан бир меһ... Парис мөһүрлү о мөктубу чибиндөн чыхартды. Кичик чиб дефтериндөн чыхарылмыш бир кағызды.

«Бурада Һилми бөји тапдым. Јахшыјам. Чөлдөн, истидөн гуртардым. Бизимкиләри топламага чалышырам. Мөни пул мәселеси де дүшүндүрүр. Һилми докторлуг едир, мөн де гөзөстдөн

алдығымла кечинмөјө чалышачағам. Төл'өтө күвөнин. Мөрд адамдыр... »

Демөк, Чавад Траблусгөрбдөн гача билмишди. Дүшүнчөлөри үзүндөн охуна билөр шүбһөси илө өтрафына бахды. Бир аз о јанда бир франсыз аилө, гапыја јахын јерде исө фөсли, јахшы кејимли ики көңч варды. Көңчлөрдөн бири Һашым бөјө бахыб дурурду. Үзүнө ону таныдығындан доған чашгынылыг ве төбөссүм јајылды. Һашым бөј де бу көңчи таныјар кими иди. «Дејесөн бизимкилөрдөңдир. Елө чоһалмышыг ки, башга чөмијјөтө бағлы оланларын һамысыны танымырыг» дүшүнөркөн, дөлиганлы јериндөн галхды. Һөрмөткар бир көрүнүшлө јахынлашды, салам верди, кефини сорушду. Һашым бөјин ону танымадығыны сезиб:

— Е'дади мүдиринин бачысы оғлујам, — деди. — Адым Әкрөмдир, өфөңдим. Әввөл бир-ици суалыма чаваб вермишдиниз. Суалларым Әли Суави илө бағлы иди. Јолдашым да сизинлө таныш олмаг истөјир. Лакин раһатсыз етмөмөк үчүн...

Һашым бөј деди:

— Рича едирөм, о да бујурсун. Әлбөттө, Сизи хатырламаја билөрөмми? Парисде охујурдунуз.

Әкрөм әли илө аркадашына ишарө етди. Оғлан чөлд келди. Адынын Мөһмөт олдуғуну, Үскүп е'дадисинде мүөллимлије төзөчө башладығыны бирнөфөсө сөјлөди. Икиси де һөјөчанлы, нараһат көңчлөрдү. Дурмадан бир-биринин ардынча суал верирдилөр. Һашым бөј ғыса чаваблар верирди. Сонунда узун бир изаһат вермөјин лүзумуну аңлады.

— Сиз шаһзаде Сөбаһөддинин фикирлөриндөн узага кетмир-синиз. Һалбуки, бирлөшмө јолу илө кетмөлијик. Һамымыз мөшрутө истөмирикми? Бу торпағлара саһиб чыхмаг истөмирикми? Гејри-мүсөлманларын өллөри јахамыздан гопмур. Бир-биримизи јејиб дуруруг. Болгар зүлмүнө гаршы чыхмага күч тапа билмирик. Чүнки өзүмүзө саһиб дејилик, ким олдуғумузу фөргинде дејилик. Румели көңдлисинин фөрјады үрөкдөңдир. Очагы сөнөнлөрин аһы инди Парисде ешидилirmi? Һөлө ермөни илө, онунла-бунунла бу мөмлөкөтин идарөси барөдө отуруб бошбогазлыг едилмөкдөдир.

Көңчлөрин үзү дејишмишди. Лагејд дурушларыны гејб етмишдилөр. Инди үзлөринде һөм чашгынылыг, төөччүб, һөм данландығларынын тө'сиринө көрө бир солгунлуг варды. Әкрөм деди:

— Бес бу гулдурларын сусдурулмасы үчүн лазым олан ислаһат жапылмажачагмы? Ичимизде кизленен јабанчылара гаршы нече давранмалыјыг?

Ҳашым бөј ситар гутусуну чыхартды.

— Бурада һәр шеји даныша билмәрик — деди. — Болгар, серб, јунан... Вә инкилис, франсыз, рус... Ҳәлә бундан даһа чоһу мөшүртијјәтлә, ислаһатла елә билирсиниз ки, сусацаглар? Бунларын көзләри Селаникдөн Аситанејә гөдөр дикилиб дуруб.

— Забитләр бу ишә гарышачагмы? — дејә Мөһмәт сорушду. — Бунларын чөмијјетә гошулмасынын бир нетичеси олармы?

— Онларын бир гисми дағларда башыны голтуғуна вуруб вурушур. Чөмијјәттин мөш’әли онлардыр, өвладым.

Икисинин дә о һөјәчанлы, дашгын һаллары дурулмушду. Ҳашым бөј: «Бөлкә дә арзулары ғырыглыға уғрады», — дејә дүшүндү. «Һәр һалда гаршыларында башга дүрлү шаир көрөчөкләрини санырдылар. Инчә, зөриф... Авропа төрбијәси алмыш бир нөфәр...» Өлбөттө көзүндө дә монокул олмалыды. Бөјнунда исә бу чүр чиркли бир јахалыг олмамалыды. Чифтлик агасы кими дејиниб өзүмдөн чыхмамалыдым. Ејби јох, гој хөјаллары ғырылсын. Инсана чоһ тез ғырылан хөјал фајда вермөз.

* * *

— Бөјзадәм көлиб, бујурсунлар, — дејә Еленика мөхмөр өртүклү масанын үстүндөки шамданы јандырды. Вә бу ишыгда Елениканын бөјаз бөјнү төләсиндә топладыгы сачларынын буруглары, бир ан ғымылтысыз дурушу илә отагындакы таблону хатырлатды. Китаралар чалыныр, бир гыз шөрги охујурду. Отагдакы уғулту заман-заман чоһалыр, ғызын сөсини батырырды. Елениканын шалы чийинләриндөн сыјрылды. Јенә о рөсм... Гадын деди:

— Бир ил олармы кәлмирсән?

Шалыны дүзөлтди. Бөдөниндөн түнд бир өтир гоһусу јајылды.

— Өмр ет, бөјзадәм! Масана нөләр кәтирилсин?

Ҳашым бөј деди:

— Мөзә вә рақы, ондан сонра јахшыча бишмиш өт.

Гадын Ҳашым бөјин гулагына доғру өјилди.

— Јухары мөртөбөдә көзәл ғызлар вар ки, күлүшләри өмрүнә өмүр гатар, өфөндим.

Киши габагкы илләри дүшүндү. Бура тез-тез кәләрди. Сабаһ үзү јорғун, гулагларында сазларын уғултусу, үст-башындан шөраб, рақы гоһусу кәлдији һалда евә дөнәрди. Инди орада гәрибә, үрпөрдичи бир гөлөбәлик... Сөрхошлугун илк анындакы күлүшләр,

јахалары гөрөнфилли өчнөбиләр, синеләри ачыг, алмаз бөјунбағылы гадынлар гәриб, севимсиз, рәнкбәрәнк... Түстү-думан ичиндә көрүнүб гејб олан хөјаллар. Чијиниң салынмыш бир гол бөјаз вә чанлы көрүнүр. Арабир күлән бир гадыннын архаја дүшмүш башы вә көрилен бөјнү, тикмәли бир пенчөјин үст чибиндөн дашан ипөк бир јајлыг, аловлар ичиндә кәтирилән кабаблар, һаваја галдырылан буллур гөдөһин парылтысы... Ханөндә гыз «Виран дағлар» маһнысыны охујур.

Бирдән јаныб-тутушан дағлар... Јыхылан-көчән дағлар... Мор бөнөвшәли, сары јабаны чичөкли, башы думанлы дағлар...

Әлини узадыб гумар ојуну картларыны дағымтаг истәди, бүтүн о башлары, голлары. вүчудлары өз истәдији шөкилдә јерләшдирмәк... О пөлтөк дилил јунан ғызына: «Сән һардан биләрсән дағлары, виран дағлары» дејә билмәк... «Бу бизим дијарын түркүсүдүр» дејә билмәк...

Бу казинода ичиндәки тутгулар, чарөсизликләр, үзүнтүләр елә бил ачыға чыхмышды. Гачмаг... Онунку олан шөјләрә сыгынмаг. О јыхылан дағлара сыгынмаг, думанына гарышмаг... Бизим дијары арамаг...

Евә дөндүкдә Рыфаты орада көрмәси үрөјинә бир севинч кәтирди.

— Јемөјә көзләдик. Језнәм: «Елә-белчә төк-төнһајыг. Ҳашым бизи гојуб-гојуб кедир» деди. Дајы, сәни һәсрәтлә көзләмөјән галмады. Мәни дә буралара кәтирән бу һәсрәтди.

Ҳашым дајынын о мави-јаһыл көзләриндә ишыг көрүндү. Севки илә Рыфатын чијиниң вурду.

— Јыхылмыш бир дағам, огул. Кечид ачыгдыр, кечин! О һәсрәт мәнә дә күч кәлир.

Рыфат пөрдөни галдырыб о төрөфләрә бахды. Бир гөдөр сусгун дајанды. Сонра дајысынын јанына чөкдү, деди: — Бура кәлөндә бу мејданда күлөшән икидләр көрдүм. Бу икидләр нијә доғулур, јаһајыр вә өлүрләр дејә дүшүндүм. Күчлү, чанлы адамлардыр. Парлаг бөдөнләри күнөшдөн јаныб гаралмышды. Бир-бирләрини голлајыб, өл-пәјсәр чөкиб дурурдулар. Сонра Зәјнәби багча гапысынын өнүндә көрдүм. Өлләрини бујруг көзләјән кими көксү алтында бирләшдирмишди. Көзләри һүзнлү иди. Она бир шеј дејә билмәдим. Севкими сөјлөјә билмәдим. Ичимдөн кечәнләри анлада билмәдим. Бујруг көзләјән кими иди. «Силаһ вер, варыб дағлара кедим» дејән кими иди. Еләчә тозу думана гатыб өнүндөн кечдим. Дөнүб ардыма бахмадым, дајы. Дөнүб ардыма бахмалыдым. Сонра гаранлыг чөкөндә чајын сөсини динләдим. Ај ишыгы суја

дүшмүшдү. Сујун азадлыгына һөсөд апардым... Атымдан ениб суја доғру јүјүрдүм. Сөринди, көзөлдү, гаранлыгды, ишыгыгды. Дедим атым өзүмү суја, јумшаг-јумшаг сүрүклөсін мени, бир о јана, бир бу јана чарпым. Өллөрим, голларым сыныг будағлара санчылсын, атым өзүмү, ишыгын ичиндө ахыб кедим. Бу нечө дүјүгүдү? Һәр шеј төслим олмуш кими иди. Торпағ өзүнү башлы-башына бурахмышды, су өзүнү башлы-башына бурахмышды. Мөн дө өзүмү суја бурахдым. Ај ишыгы түкөнмирди. Јоруддум вө үшүдүм. Јарпагла, сујла, торпагла ич-ичө гарышмышдым, бу мөнө бес елөди. Сонра о төрөфлөрдө гызыл рөнклөр көрдүм. Силаһ сөслөри ешитдим. Сонра азадлыг бирдөн-бирө үрејими јахыб јандырды. Исиндим. Јенидөн дөрднала јоллара чапдым. Дан јери агаранда ичимдө жапышган, пөлтөк, көвшөк, јоргун Румели топланыб гатылашырды. Команданымла данышдым. Көнүллүјөм, дајы. Инди гачагтовдүја кедөчөјөм.

Һашым бөј бир гөдөр сусуб дурду. Онун ушағлыгыны дүшүндү. Онун үчүн тахтадан гылынч дүзөлтдији күн... «Инди јекө адам олуб, униформа кејиб, гылынч гуршаныб. Инди азадлыг... демөкдөдир. Дағлара, сөрһөд бојуна кедөчөкдир, дағылмышы топламага кедөн көнүллүдүр. Баш галдыранын башыны өјдирөчөк олан да одур... » Һөјөчаныны ендирмөје чалышды. Үреји дөјүнүрдү. Пөнчөрөни ачды. Сөрин рузикар ичөрије долду. Пөрдөлөр учушду. Көпөк һүрүшлөри чоһалды. Јенидөн пөнчөрөни бағлады. Галхды. Гутусундан бир сигар чыхарыб јандырды. Сонра дивардакы чини бошгаба илишди көзлөри. О бојнубүкүк лалөје.

— Инчөлмиш, гопмаг үзрө олан бир шеји бирликдө гуртараг, огул - деди. — Көндлөримиздөн түстү-думан өскилмөз олду. Демөли сөн сөрһөдө кедөчөксөн, демөк вахт чатыб. Чох адамын дөнүб тутдугу јола бахачагы күн көлиб.

Дағларын үстүндө күмүш рөнкли бир ишыг төкүлмөје башламышды. Рыфат јериндө доғрулду, деди:

— Кетмөк вахтыдыр.

Гучаглашдылар. Һашым бөј:

— Јолун ачыг олсун, — деди.

Сабаһ сөринлији... Бир хөји архасынча бахды. Гыраты көздөн гејб единчөјөдөк бахды... Үшүјөн өллөрени овушдурду.

«Өрлөрин чоһу ашыгдыр, озандыр. Саз чалыб бир-бирлөри илө дејиширлөр. Кимиси дө сагыны-солуну билмөз, бу нечө ишдир?»

Мүлазим Исмајыл, «өмр алтына кирмөјин чашгынылыгы олмалыдыр, јүзбашым» — дејирди. Ичлөриндө бир Рөчөб вар иди. Атасы јунан савашында шөһид олмушду. Инчө, назик, үзүндөки солгунлуг дејишмөјөн бир рөнкө иди. Инди о па тө'гиб мөфрөзөсиндө иди.

«Јүклөндик арабамыза. Сүрдүк башы думанлы дағларын өтөјинө. Чох кечидлөр ашдыг. Бир төпөдө гөрар тутуб дурдуг»

«Јүзбашым, күллө јарасы нечө олур ки!... Үрөк јарасы башгадыр һа? Атам «өлмөје кедирөм» демишди. Һаымызла һалаллашды. Биз дө атамыз күл бағчасына көндөрөн кими идик. Һеч көз јашы төкмөдик. Атамыз сакичө јола салдыг. Анам сачыны јолмады, синөсини јыртмады. Чүнки ичимизе доланы гара хөбөри көлөндө бајыра төхдүк» .

Алчаг коллар өмөлличө гурумушду. Јајда мавидөн мора дөнөн ахшам рөнкини алан тиканлар инди рөнклөрени дејишмишди. Амма көј мави иди. Күз мависи... Төпөје чатанда Рыфат дурбини илө ашагы көндө бахды. Сејрөк сөпөлөнмиш свлөр, кечидлөр, мөзарлыг, килсө вө бир дө минарөси јыхыг бир чами... Көнд мејданында доланан бир нечө көндли көрдү. Сонра бир дөрө вө сөјүдлөр арасында гачағларын кизлөндији дејирман... Мүлазим Исмајылы тез-тез көндлөрө, килсөлөрө көндөдирди. Исмајыл көркөмини дејишдириб адамлара гарышыр, свлөрө көз гојур, чыхыш јолларыны бир кағызга чызырды. Рыфат онун базар күнү дуаларында кешиши динлөмөсини, бир-бири илө данышан көндлилөр арасында долашмасыны көзүнүн өнүнө көтириб күлөрдү. Јумурта сөбөтлөри, шөраб шүшөлөри, доузалар, газлар арасында долашан, болгарча бир маһны охујан Мүлазим Исмајыл... Инди ону көрпү төрөфө көндөрмишди. Көнді мұһасирөје алыб, дејирманна бастын едөчөкдилөр.

Бу сөрһөд көндлөринө чоһ көлирдилөр. Көндлинин јабаны көрүнүшү, гашгабағлы үзү һеч дејишмирди. Ајазын лап артачагы күнлөри, дизө чыхан гарлары, үзү говуран човгуну дүшүндү. Чөтинликлөр кет-кедө артырды. Бир түтүн бүкдү. Көзлөри Чавуша

илишди, күрөжини чатылмыш түфөңклөрүн жакынлыгындагы агача сөжкөйб дүшүнүрдү.

— Чавуш, — дең сөслөндү. — Гара-гара фикирлөрө дүшмөжинин себеби недир?

Чавуш жастыландыгы агач көздөсүндөн узагашды, галхыб жанына калды. Рыфат деди:

— Үөлө отур көрөк. Көзлөрүңү көндө дикиб дурмусан. Мөнө де көрүм, нө өлчүб-бичирсөн?

— Жүзбашым... Меним бу болгар көндилөрүңдөн аглым бир шеј кесмир. Биз көндлөри чох көзирик. Бунлар неч данышмырлар. «Није бизе көмөк стмирсиниз?» сорушдугда башларыны өјиб дурурлар. Анчаг бир-икиси көмөк елөјиб. Онлар да гачагларын зүлмүнө вө чох бөлајө уграјанлардыр. Безөнлөрдир. Бизим бирликлөр дөрд бир јанда гачагтовдуадырлар. Јенө дө јорулдум демирлөр. От кими јердөн битирлөр. Болгар көндлисинин малы кедөн кими јахамыздан јапышыр. «Бу нечө һөкүмөтди? Бу нечө жандармдыр, нечө өскөрдир ки, бизи горуја билмир?» дејир. Бир бастын едиб үч-беш гачаг тутанда: Түрклөр бизе зүлм едир. Гардашларымызы, аталарымызы тутурлар дејиб фөрјад едирлөр. Мөн бунлары дүшүнүрөм, жүзбашым.

— Атиф Човуш, билмирсөн ки, о багында, бостанында иши илө мөшгүл олан кими көрүнөн көндлинин бир гисми елө үсјанчы-гачагдыр? Евиндө силаһ тапмадыгын ади јумуртасатанын голундан тутуб нечө һөбс едөсөн?... Үсјанчы, гачаг дејөндө адамын аглына даг келир. Дага да ки һөмишө кетмирлөр. Гачаглара чевик ат көрөкдир. Бунлар ордан-бура, бу көнддөн о бири көндө гачыб кедирлөр. Бө'зөн дага, мөшөдө кизлөнирлөр. Бир күн кешиш олурулар, бир күн чобан...

«Меним кетмөк истөдијим даг, сөһөр күнөш рөңклөрүңин төкүлдүјү јер. Нүрријетө варылан јер...» дең гөлбиндөн кечиртди.

— Бөс, о бирилөр? — дең Атиф Човуш сорушду.

— О бирилөр, арабир јаха чырпыб өз халында көрүнөнлөр, өсл гачагы кизлөјөнлөрдир. Билөрөк, јакуд билмөдөн кизлөдөнлөр. Бир дөрөјө снөн думаны дүшүн. Бах, онун кими... Бунлар олмасајды о төпөлөрдөн јагыш кими төкүлөн гачаглар бу гөдөр шан-шөһрөт газанмазды, ишимиз дө четинлөшмөзди, чавуш. Неч олмаса онларла үз-үзө, гаршы-гаршыја көлөрдик. Четини будур ки, хөјли адамы јарыб ондан сонра гачагын жанына чата билөсөн. Михаил дејилөн үсјанчынын бу көндө тез-тез көлдијини вө бу дејирманда кизлөндіјини билирик. Нөдөф орадыр.

Рыфат деди:

— Базара мал апарырлар дејесөн.

— Бөлкө дө көлдијимизин билиб силаһ гачырдырлар? — дең Атиф төлашыны билдирди.

Ола билөр. Бу сөзүн гөриблије салынмамалыдыр. Гајды, төрпөнөк. Бунлар јүклөрүни јүклөјиб кетмөмишдөн габаг көнди мүһасирөје алаг.

Төпөдөн снмөје башладылар. Аз сонра дејирмана чатанда Рыфат түфөңкини гапыја чевирди.

— Михаил! Чых бајыра. Биз зүлмүн габагыны алмаг үчүн јоллара дүшмүшүк. Өл чөкмөјөчөјик. Төслим ол.

Сөссизлик олду. Көзлөдилөр. Рыфат јенидөн сөслөндү. Сонра гапыја бир төпик вуруб јана чөкилди. Јенө дө ејни сүкут. Ичөрије кирдилөр. Чавуш о күнчө, бу күнчө бахдыгдан сонра гөзөблө диллөндү:

— Ковур оғлу, кокур, һара гачдын? Адө, кафир, гуш олуб учдунму?!...

Рыфат безкинчө дајанды. Евлөр, јүклү арабалар аранмага башламыш, јоллар көсилмишди. Бө'зи көндилөр ахтарыша гаршы чыхырдылар: «Ишимизө, чөрөјимизө өнкөл олурсунуз». Донуз өти илө бөслөнөн јогун арвадлардан бири әлини белинө гојуб: «Бир јана аддым ата билмирик» деди. «Бу забитлөр нө вахт јахамызы бурахачаглар?».

Рыфат көзлөрүни хараба мөсчидө чевирди. Рөчөб јанында иди.

— Адө, Рөчөб, бу минарө није јыхылыб?

Рөчөбин арыг үзүнө көлкөлөр чөкдү.

— Бизим адамлар бураны төрк стмишлөр, кетмишлөр. Елө көрүнүр. Бура бир болгар көнди олмушдур, сөркөрдөм! Донуз гокусундан бөллидир. Није көчүб кедиблөр, сорушуб өјрөнөк.

Мөсчидин ичине кирдилөр. Јердө бир-ики һөсир варды. Рыфат:

— Гөндили сөкүб апарыблар, — деди.

Һөсирлөрин үстүндө гојун гыглары көрдүлөр. Пөнчөрөнин шүшөлөри сыныб диварлардан һөрүмчөк торлары салланмагда иди. Һөрүмчөк торлары... Мөсчидлөрин һөфөслө исинөн һавасы, о донуг ишыглар. Нахышлы килимлөр, халылар јох иди. Сөчдө сдөн, өл ачыб дуа сдөн јох иди.

— Әфөңдим, бура лап агыла дөнүб.

— Ондан да бетөр, — деди Рыфат.

— Бураны бир кезелче темизлөжөк, сөркөрдөм. Ондан сонра азан охутдуруб намаз гыларыг. Болгар көндлиси бу сәси сшитмәлидир. Сәсимизи дујмалыдыр, јүзбашым.

Рыфатын үзү ишыгланды. Бајыра чыхыб Човушу чагырды. Атифин гәзәби һәлә дә кечмәмишди.

— Инди көнлиләре дејечөјөм, килсәнин кешишине хәбәр верилсин, һамы бураја топлансын.

Рыфат бунлары дејиб булага төрөф кетди. Муслугу¹ чевирди, назик су төкүлдү. «Бурадан сон түрк дә кедәндән сонра бу су бизим үчүн ахмаз олуб. Инди јенидән ахыр. Јенидән өлләримизи она узадырыг.» дејә дүшүндү.

Гөләбәлик һөрмәтлө кешишә јол ачды. Рыфат бу гәзәбли, јабаны, чашгын, горхаг, күстаһ үзлөрө бахды. Онларын ичиндә бирчө кешиш нә дүшүндүјүнү билдирмәјирди. Јенә дә көзләриндә бир гүрүр охунурду.

— Мәнә јахшы гулаг асын! Биз сакитлији сахламаг үчүн јоллар ахтарыб четин ишләрө киришдик. Сизи јабанчы сажмадыг, сизә көм кәзлө бахмадыг, амма сиз бизә гаршы дүшмөн мөвгә тутурсунуз. Иса истәјөнә бир габ су всрмөкдөн чөкинмишмијди?

Кешишә бахды, кешиш көзләрини ондан гачырмады. Бојнуну шах сахламышды.

— Бизә јардымчы олун. Гагачларын јерини билиб демөјөнләр, елә гачаг сучлудурлар. Михаил вә о бириләр кеч-тез јах-аланагачлар. Сөзүмә гулаг верин. Әввәлләр бу көндә азан сәси варды, түркүләр варды, һамысы силиниб кетмишди. Бу учуг мөсчид ајагалты јер олмуш, обада бир нефәр галмамышдыр. Бунун сәбәбини сорушмалыјыг. Ичиниздә бунун сәбәбини дејә биләчөк бир нефәр јохму?

Гарма-гарышыг бир угулту гопду. Бири деди:

— Бура болгар көндиدير.

Рыфат ахтарды. Гышгыранын ким олдугуну билә билмәди.

— Адә, кимдир о сөзү дејән? Һавахт всрилиб бу көнд сизә? Көндил өримизи бурадан говмагла мөсчидин килимини, лампасыны апармагла, бура бизимдир демөклө көнд сизин олмаз.

Кешиш бир нечә аддым гаршыја чыхды. Сакит бир көрүнүшлө араны јатырмаг истәди. Јумшаглыгла:

¹ су краны

— Һирсләнмөкдә һаглысыныз, забит бөј, — деди. — Әлбәттә, бу көнд Македонијанын кичик бир парчасыдыр. Бурада гардаш кими кечинмәлијдик, лакин араја елә бир дүшмөнчилик кирди ки, данышмаг бир јана, бир-биримизин үзүнә белә баха билмәдик. Көнлиләримизлө данышачагам. Гагачларын тутулмасы үчүн гејрәт кәстөрмөләрини истәјечөјөм. Сизин үчүн өвләримизи ачаг. Јејиб-ичмөк кәтирәк. Һәр һалда, бурда кечәлөјөчөксиниз. Јорган вә...

— Биз мөсчиддә кечәлөмөк истәјирик. Икрам бизә мөхсусдур. Одур ки, кәтирәчөјиниз чөрөјин, пендирин вә сујун пулуну верәчөјик, кешиш өфәнди.

Кешишин дејишән үзүнә бахмадан мөсчидә догру дөндү. Рөчөблө Һәсән мөсчидин ичини темизләмишдиләр. Һәсән деди:

— Һөрүмчөк торлары алыныб, јүзбашым. Күнорта вахтыдыр. Чыхым азан верим.

Рыфат:

— Вер — деди. — Лакин истәјирәм ки, бурада һамымыз бирликдә намаз гылаг. Көнди бош бурахмамалыјыг. Одур ки намазы нөвбәтлө гылаг.

Аз сонра Һәсәнин сәси көндә, орадан да төпәләрә јайылды. Рыфата елә көлди ки, бу сәс ешидиличә һәр шеј сусду. Гушлар да, ағачларын хышылтысы да...

* * *

Коста үркөкчәсинә өтрафына бахдыгдан сонра кешиш евинин гапысыны дејдү. Дөһлиздә бир ајаг сәси ешидилди. Гапы араланды.

— Мөнәм, Костајам. — деди.

Гапы ачылды. Коста ичәри киринчә нефәс-нефәсә дурдулар.

— Ешитдиниз? Азан вердиләр. Бу забит о Әнвәр дејилән забитә охшајыр. Бунлар мөглүбедилмөз кишиләрди. Әфәндим, намаз гылыныр.

— Сус! — деди кешиш. — Јетәр, һамымыз ешитдик.

Сонра бир ајаг сәси ешидиб архаја бахды. Көлән адам көскин, мави көзләрини Костаја дикмишди.

— Коста, бура көлмәлијдин. Үрөјиндән кечәнләр үзүндән охунур. Өзүнә көл, Коста. Сојугтанлы олмасан, ишләр пис олар.

Коста өзүнү өлә алды, башыны чијинләринә гысды:

— Билирәм, Михаил.

Кешиш көркинлији көтүрмөјә чалышараг сөјләди:

— Отага кечөк. Нејлөјөчөјиксә, гөрар верөк.

Кешиш шамларын бир гисмини сөндүрдү. Дибдөки јарымгаранлыг отага кечдиләр. Сәма улдузлу иди. Көнд өвләринин пәнчөрөлөри

донуг ишыг сачыр, чайн шырылтысы ешидилирди. Михаил сорушду:

— Сән билән бунлар бурда не гедер галачак?

Кешиш бармагларыны бир-биринә говушдурду. Дирсөкләрини јаг ләкәли тахта масаја сәјкәмишди.

— Билмирәм... — деди. — Гача билмәјин имкансыздыр. Гәр јан тутулмушдур. Тәһлүкәлидир.

Коста деди:

— Көрәк јахамызы о забитдән гуртара биләчәјикми? Әкәр базара кетмәјә өнкөл олмасајды, гачмагын мүмкүн оларды.

— Ашагыда, зирәмидә богулурам. Зиндан кими јердир. Дәзә билмирәм. Атланыб даглара чыхајдым. Күллә атыб араларындан кечәрдим.

Кешиш:

— Олмаз! — деди.

— Ола биләни де!

— Забитин вурулмасы керәкди. Әскәр пәришан олуб не едәчәјини билмәз хала кәләр. Онун вурулмасы илә күчләри гәјб олар.

Михаил әлини масаја вурду.

— Доғрудур. — деди. — Белләри елә бүкүләр ки, дүзәлә билмәзләр. Башга забитләр дә чан горхусуна дүшәрләр, чәсәрәтләри гырылар. Бизим дә истәдјимиз будур: түркүн чәсәрәтини гырмаг.

Коста деди:

— Еләдә сабаһ кәндиләри мејдана чыхардаг. Малларыны жүкләјиб, базара апармаг истәдикләрини билдириб дирәнсинләр. Чәрејимизә өнкөл олур десинләр. Говга, курулту чыхартсынлар. Әлвәришли бир јер сечмәк лазымдыр. Гача биләчәјин јоллары бу кечә дүшүнөк. Јүзбашы харда вурулачак, иш нечә дүзәлөчөк... Бунлары дүшүнөк.

— Кешиш деди:

Кәндиләрин арасына гарышыб гачмаг ујгундур. Әскәрләрин чашгынлыгындан јарарлана биләрсән.

— Бизимкиләр пусгудадыр. Көрпү үстүндәки әскәрләрин өһдәсиндән кәлөчөкләр.

Кешиш деди:

— Дүшүндүјүмүз кими олсун. Иса горусун һамымызы.

* * *

— Јүзбашым, јата билдинми?

Рыфат доғрулду. Кејмәсини чијнинә атды. Чибиндән сигар гутусуну чыхартды:

— Нечә вахтдыр ки, дәрин јухулары унутмушам, Чавуш.

Көзләрини гывырылыб јатмыш үст-башы ачыг әскәрләрин үзәриндә кәздирди.

— Үшүјүрләр — деди. — Һәсәни ојат. Сабаһ азаны версин.

Чавуш онун дедијини јеринә јетирди. Әскәрләр јухудан дојмадылары мө'лум олан бир көрүнүшлә галхдылар, шинелләринә, јорганлара бүрүндүләр. Үшүјөрәк өтрафа көз кәздирдиләр. Чавуш јенидән Рыфатын јанына кәлди. Деди:

— Үч-дөрд силаһ тапмышыг, вәссалам. Онлар силаһлары һарада кизләдибләр?

— Бир шеји кизләтмәк истәјәндә она мүнәсиб јер тапылар, Чавуш!

Јенидән Һәсәнин сәси өтрафа јайылды. Рыфат свләрин пәнчәрәләри арасында төрпәниш олдуғуну сәзирди. Сонра гапылар гычырдады, пәнчәрәләр ачылды, әскәрәк сәсләри ешидилди... Чох кечмөдән мејданы арабалар, инсанлар, һај-күј долдурмага башлады.

Рәчәб јанындајды. Һәјетә кечиб күчәјә чыхдылар. Кәндиләрин јанына чатанда Рыфат сорушду:

— Не олуб бурада?

Кәндиләрдән бири деди:

— Мал жүкләјирик.

— Биз буна изин вермишик? Гачаглары ахтарырыг. Бурада олмамызын сәбәби һәлә дә ајдын дејил?

Кәндиләрин сусгун дурдуғуну көрүнчә јериди. Бир нечә метр габагда бојлу-бухунлу бир кәнч чүт өкүзлү арабаја дәри жүкләјирди. Бир ан жүкләмөдән әл чәкиб Рыфата бахды. Арабасы кәнд свләринин чөркәләндији дар бир јолун ортасында иди. Кәнч бирдән әлини белинә атды. Чәлд чыхартдыгы тапанчаја атәш ачмага башлады. Рыфат сарсылды. Чијнини тутду. Рәчәбин јыхылдығyny көрдү. Атәш ачан оғлан өзүнү далдаја верди. Кәндиләр гачышыр, Рыфатын сагындан-солундан ајаг сәсләри ешидилди. Гачаг јенидән атәш ачды. Рыфат силаһыны чөкди. Архасындан Чавушун сәси... «Рәчәб» дејирди. «Рәчәб, не олду сәне?». Рыфат бүтүн бу сәсләри бир јана бурахыб жүјүрдү. О дар күчәдә өзү илә гачагдан башга бир кимсә јох иди. Дөрд јол ајрычына кирәндә кәнчин чашдығyny көрдү. Тәтији басды. Оғлан јыхылды. Јердәки тоз-торпагы гучаглады. Чырпынды, доғрулмага чалышды. Рыфат онун јанына чатыб:

— Ат силаһыны, — деди.

Ајағы илө белиндөн басды. Чавуш вө үч өскөр јетишдилөр. Атиф:

— Команданым, јаралысан. — дејө бағырды.

Рыфат деди:

— Дејөсөн сыјрыб кечиб.

Јаралынын голтугунун алтындан тутуб галдырдылар. Дирөнирди.

Рыфат деди:

— Михаил... Сөн Михаилсөн.

Бу көзлери таныјырды. Бу көзлөр она таныш иди... Бирдөн гулагларына уча ағачларын угултусу келди... О мави, көскин көзлөр... Рөчөб алнынданмы вурулду? Угулту көсилди. Чијиндөки нөмин бөјүдүјүнү һисс етди. Ган униформасынын үстүндө гара бир лөкө салмышды.

Рөчөб... Башыны бир өскөрин голлары арасына гојмушду. Алнындакы ган сачларыны буламышды. Рыфат онун јанына чөкдү. Рөнки саралды. Рөнки солмуш Рөчөбин кен палтар ичиндөки назик бөдөни бирдөн сарсылды. Башы чијинө дүшдү.

— Галх, өмр едирөм, галх!

Елө бил Рөчөбин үзүнүн ғырышларынын гејб олдугуну, үзүндөн солгун бир ишыг кечдијини, голларынын һөр ики јанында бүкүлү галдығыны көрмүрдү. Јанындакы өскөр јавашча:

— Кетди, өфөндим — деди.

Рыфат јухудан ојанан кими иди:

— Өлдүмү? Рөчөб өлдүмү?

«Биз де атамызы күл бағчаларына көндөрөн кимијдик. Неч көз јашы төкмөдик. Анчаг ичимизде кизлөтдијимиз һисси вахты көлөндө үзө чыхардыг».

Чавуш келди. Дизлери үстө чөкдү. О көркөми илө јыхылмыш бир даг кимијди. Рөчөбдөн көзлерини ајырмырды. Үзкүн бир сөслө:

— Ады Михаилмиш, команданым, — деди.

Сонра бирдөн өзүнү топлады. Рыфатын јарасы јадына дүшдү.

— Јаранызы сарымалыјам — деди.

Рыфат деди:

— Һансы бирини? Һансы бир јараны сарыјаг?

Чавуш башыны өјди.

Бу јүз иллик бир агры иди. Бир күнүн ичиндө кечмөзди. Рөчөбин чарыгы ајагындан сыјрылыб дүшмүшдү. Јыртыг чорабындан баш бармагы көрүнүрдү. Күт дырнагы. Көзлери төпөлери, батан күнөши,

чичөклөри нечө бир мөһөббөтлө сүзөрдү. Инди исө јерө сөрилмишди. Чсвик, узун јаллы бир ат үстүнө јарашан Рөчөб.

Јыртыг чораб... Чох дағлар ашмыш бир икид кишинин ајагы. Михаил гусурду. Чавушун гөзөбли сөси ешидилди:

— Тутуб һелө бир јарасыны да бағлајырыг. Биз бөлөјик. Сөн бизи биздөн јахшы таныјырсан. Адө, кафир, нијө түркчө данышмырсан?

Рыфатын гулагларында јенө бир угулту... Бир раһибин гара чүббөсинин өтөклөри рузикарда учур. Сөјүд будағлары јеллөнир. Бу Михаил кимдир? Ону һараданса таныјыр.

Бу бир төһалыг дүјгусу иди. Бүтүн вүчудуну сармышды. Санки буланыг, пис гохујан бир су көнары илө јеридирдилөр.

Мөзөрларын үстүнүн от басмыш, бө'зилери јыхылыб галмыш ағач будағлары илө өртүлмүшдү. Бөјүк бир гајынағачынын дибиндө башдашындан билинөн бир мөзар варды. Кедиб јыхылмыш бир ағач көтүјү үстүндө отурду. Башыны өллөри арасына алды. Суда сары, гөһвөји чинар јарпағлары үзүрдү. Инди торпагын газылдығыны дујурду. Бахды, өскөрлөрин үзү тутгун көј кими иди.

Кст-кедө торпагын мөзары долдурдугуну көрүрдү. Күрөк өлдөн-өлө верилди. Сонра отсуз, чичөксиз бир төпөчик мејдана келди. Гајынағачынын көлкөси онун үстүнө дүшдү.

— Дуаларымыз јеринө јетсин. Даһа бу јолдан дөнмөрик. Румелини вермөрик. Ағладығымыз, күлдүјүмүз, севдијимиз, јас тутдугумуз јердир. Инди торпаг јаралыдыр. Бирликдө сарымалыјыг бу јараны.

Јағыш үзлөринө чилөјирди. Дан јеринин ағармасына аз галырды. Дағлар көлкөлөр ичиндө иди. Михаилин сүкуту, инады узун сүрүрдү. Заман-заман ајагындакы јаранын агрысы үзүндөн дујулурду.

— Буну сағ-саламат гөраркаһа төслим етмөлијик. Лазым олса, хөрөјө гојуб апармалыјыг.

Мүлазим деди:

— Сизө гајғыларымы сөјлөмөлијөм, командан бөј. Торпаг јаралыдыр демишдиниз. Румелини гуртармага јетөчөјикми, өфөндим? Михаилө бунча дигтөт јетиририк. О јандан да бир аркадашымызы јсничө басдырмышыг. Торпагы һелө өлимиздөн кетмөјиб. Бу нечө дөвлөтдир, јүзбашым? Бир дөвлөт ки, Русијаја вө башга дөвлөтлөрө һесаб вермөк мөчбуријетиндөдир. Һагтыны араја билмир, өзилир, бүзүлүр. Нө дејим? Бөлкө ајаг үстүндө

дурмаг үчүн бу сон чарпышмаларымыздыр. Одур ки, бслә башыјумшаглыг едирик. Бу өскөр нечә давам кәтирөчөк? Гарны ач, ајагы чылпаг икән нә гөдөр көзләјөчөк. Нијә бу көнддә түрк көзөтчиси јохдур? Бунларын Румелидә нә иши вар? Арамызда бирлик јохдур ки, јарамызы сарыја билөк.

Рәчәбин чылпаг ајагы көзүнүн өнүнә кәлди. Сөринлик артды. Јагыш күчлөнди. Рыфат:

— Јаманча дәрләнмисән — деди. — Бу булудлар кими долмусан. Истәсәјдик бунлара зорумузу кәстөрәрдик. Әввәлләр дејирдим бурахаг башына. Серб, јунан, болгар... Гој бир-бирини јесинләр. Амма һәдәф бизик. Үрәјимизин төпөрдән дүшмәси тездир. Елә она көрә дә чох шеј итиририк. Нечә јүз илләр бунларла бир јердә јашамышыг. Бу торпаглары нечә тутмушугса, инди дә слә тутурут. Кәл бүсбүтүн үмидсиз олмајаг. Гара дагларын күн ишыгына бүрүндүју заман аглымдан нөләр кечдијини билирсәнми? Санки даглары ајдынладан азадлыгын ишыгыдыр. Биз сәјча аз олсаг да о ишыг дога биләр. Әзм етмәјимиз јетәр.

Мүлазим бир ишыг көрөчөкмиш кими гаранлыга көз кәздирди. Рыфат о гызы хатырлады. Көнддән чыханда јүјүрүб чыгыра-чыгыра јанларына кәлмиш, сонра Михаиллин ајагларына дүшмүшдү:

— О мөним нишанлымдыр. Гара апарырсан ону?

Рыфат Михаиллин көзләриндә бир јумшаглыг ахтармышды, амма јохду. Үстәлик әмәлличә гөзөблијди. Тез-тез башыны о јан-бу јана чевирирди.

— О сучлудур. — деди Рыфат. — Чых кет свинә.

Гызын көзлери кинлә долүјду.

— Зорбалар, — деди, — залымлар! — деди.

Михаил әли илә ону итәләјиб болгарча:

— Забитин дедијини елә, — деди.

Гыз догрулуб, күскүнүклә нишанлысына бахды. Сонра кери дөнүб јахындакы евлерин пәнчөрөләриндән бојланан гадынлара:

— Бсләчә әл-голумуз баглы дурачагыг? — дсјә багырды.

Аз сонра чыр сәси даһа ешидилмәди. Көндә јахынлашырдылар. Рыфат:

— Јагыш бөрк јагды. Кечә бурада галарыг.

Аз сонра бирмөртәбәли свин очагы башында әјләшмишди. Ев саһиби болгар исти шорба вә чөрөк кәтирмишди. Јахшыча гызындыгдан сонра пәнчөрә өнүнә кәчди. Чарпайынын үстүнә чыхыб бардаш гурду. Бир сигар јандырды.

— Михаили кәтир. — деди.

— Сонра үрәјиндә гәрибә бир сыхынты дујараг көзләди. Михаил гапыдан әјиләрөк кечиб отагын ортасында дајанды. Рыфат:

— Кеч, — деди — Очаг башында исин.

Сонра Атифдән шорба, чөрөк вә су кәтирмесини тәләб етди.

— Ачсан, Михаил, — деди.

Михаил сәссизчә очага јахын отурду. Әввәлчә бир әлини ода узатмышды, сонра о бири әлини узатды.

— Михаил, сәни таныјан кимијәм. Әввәлләр көрүшмүшүкмү?

Михаил әлләрини оддан чөкди.

— Неч Устурумчаја кәлмисәнми?

— Хејр.

— Бәс харалысан?

— Монастырлыјам мән.

— Гоһум-гардашын вармы?

— Јохдур. Мәнә јетим Михаил дејәрдиләр.

— Сәнин Илја адында бир јолдашын вармыш. Инди о һарададыр?

— Билмирәм.

— Билирсән, Михаил.

— Дедим ки билмирәм.

— Елә олсун. Шорбаны сојутма, ич.

Араја узун бир сәссизлик чөкдү. Төкчә Михаиллин шорба касасына дөјөн гашыгынын сәси ешидилирди. Бир гөдөр сонра Рыфат:

— Сәни јанымыза кәтүрөк — деди. — Бизә јардымчы оларсан. Верилөчөк чөзадан да гуртарарсан.

Михаил гашыгы касанын ичинә атды.

— Мән донуз чобаны дејиләм. Өзүмү болгар милләтинә гурбан демишәм. Бош јсрә чалышма.

Әлинин төрсилә агзыны силди. Әлаве етди:

— Сән мүбаризәдән дөнөрсәнми, јүзбашы? Дөнмәзсән. Мән дә дөнмөрәм.

— Мүбаризәләримиз бир-биринә бөнзәмәз, Михаил. Сиз Аси-танәјә говушмаг истәјирсиниз. Исламијәти вә түрклүју һәдәф алмысыныз. Бура бизим дијардыр. Истәмәјән чыхыб Софијаја кедә биләр. Бу гөдөр дирәнмәјинә вә хошакәлмәз сөзләр демәјинә артыг дөзүмүм јохдур. Буну билмәлисән. Бундан сонра сәндән јалныз түркчә данышмагы көзләјирәм. Болгарча сөзләринә чаваб верилмәјөчөк, буну јаддан чыхартма.

Михаил кинлә бахды. Јемәк синисини кәнара итәләди.

Сөһөр олдугда Рыфат о тозлу пөңчөрөнин пөрдөсини аралады. Жагып дажанмышды. Палчыг жолда төкөр излери узанып кедирди. Гапы дөйүлдү. Көлөн Чавушду.

— Эскөрлөри топладым, команданым — деди. — Михаил кокур бу сабаһ жөнө дө буга кимидир. Јуху ишине јарајыб. Болгарча күфр данышды. Дејирдим буну бир өмөлли дөјөрдим. Сизин үчүн дө бир ат кетирдим, командан. Гөраркаһа ахшам чатарыг.

— Аты һарадан тапдын, Чавуш?

— Бу свин саһиби верди.

— Пулуну өдөјөк. О ата шејләримизи јүклөјөрик.

— Баш үстө, командан.

— Көндөн күлөрүзлө ајрылаг. О гөдөр св, дөјирман эскөрлөрин үзүнө ачылмышды. Мөнө елө көлир ки, бу көндө хејли силаһ сахланыр. Јахын вахтда бура бир басгын едилмөлидир. Гөлөлик фикримизи билмөсинлөр.

Күнортадан сонра төпөлөри ашыб дүзөңлије чыхмышдылар. Бураларда су бол иди. Бир аз динчөлдилөр. Михаилин өллөри баглы иди. Эскөрлөр матараларыны¹ долдурдулар. Михаил бир агач дибинде отурмушду, башыны өјмишди. Арабир бахышлары көпүрүб ахан сулара зилләнирди...

Рыфат көлиб онун јанында отурду. Бир сигар бүкдү. Михаил билөкдөн баглы өллөрини јумруг кими дүјүнлөди. Гурујан агзыны дилијлө ислатды. Сонра күчсүзчө бөдөнини агачын көвдөсинө сөјкөди.

— Командан — деди. — Бир аз су...

Түркчө сөјлөди. Рыфатын үзү ајдынлашды.

— Бөс није демирсөн? — Сусајана сү вермөзлөр?

Галхды, өз матарасыны онун агзына дајады. О ири көвдөли адам ушага дөнмүшдү. Арадабир дуруб нөфөс алыр, сонра јенидөн агзыны матараја узадырды. Рыфат:

— Бир заманлар — деди — атамла бирликдө бир даг башына чыхмышдыг. Орада бир Монастыр варды. Чох сусамышдым. Бир кичик оглан... Ады Михаилди, унутмадым. Нөдөнсө, адыны унутмадым, мөнө су кетирмишди. Кимсөсиз бир ушаг... Ады Михаил...

Белө дејиб диггөтлө онун үзүнө бахды. Үзү хөфифчө гызармышды.

— Экер сөн... о монастырдакы Михаилсөнсө... Борчуму верирөм сөнө.

Гөмин монастыр көзүнүн өнүнө көлди. О бөјүк демир гапы... Бир анлыга раһибдөн горхмасы... Габы гујунун ичине салламасы... Раһибин ики чухура бөңзөјөн көзлөри...

— Сөјлө, Михаил, о сөнми идин?

— Христо мөни јанына алмышды. Орадакы мөктөбдө охудум. Бир рүштијјөлинин атасы илө бирликдө монастырымыза көлмөји јадыма дүшүр. О огланын Устурумчадакы свлөриндөн сөз ачмагы да... Амма неје көрөк, командан.

— Догрудур — деди Рыфат. — Ондан сонра чох шеј дөјишиб. Сөн о күнкү ушаг дејилсөн.

1 — мөһторо, гумгума

Гыш дүшмүшдү. Күлсүм ана пөнчөрөнүн өнүндөн ажрылмырды. Жоллар багланмышды. Бүтүн вадини човгун бүрдүдүндөн бир атлынын белө көлмөсүнө үмид галмамашды. Көй тутгун иди... Эли бөй:

— Бу агыр иш не заманачан сүрөчөк? — дейрди. — Кочону гар күрөмөжө чыхардырсан. Гар күрөмөклө овулмагмы олар? Рыфат бу күн чыхыб көлсө, сабаһ жеңе даглара кедөчөк, дейлими? Сербин, болгарын, јунанын арасына дүшөчөк, дейлими? Бирдөфөлик адамларымызын арасына ажрысечкилик дүшүб. Бу гөдөр жүкү нечө чөксин? Не чаны вар онун? Нөм дө ешитдим ки, сагда-солда падшаһа гаршы чыхырмыш. Бөс Әдһөм нијө кедиб даглара чыхмајыб? О нијө азадлыгдан дөм вурмур?...

— Бөлкө онун да көнлүндөн кечир, амма кизләдир, дсмир. Кишинин не дүшүндүјүнү билмөк олар?

Сонра араја гејзли бир сүкут дүшүрдү. Кет-кедө араларында Рыфатла баглы дөјишик дујгулар сојуглуг јарадырды.

Гарлар өримөжө башладыгда сулар шагтур-шугтур аханда Эли бөй атына миниб оралара, даг өтөклөрүнө кедирди. Бу, евдөки ананын оглуна сымсых баглылыгындан гачмаг иди. Бир күн јагыша дүшүб хејли исланды. Јоргун-ајргын сөв дөнмүшдү, көксүнө өскүрөк долмушдү. Баһар көлмишдисө дө, һөлө дө өскүрөк онун јахасыны бурахмырды. Күлсүм ханым бир сөһөр:

— Эли бөй, сөнө не олуб? Санки голун-ганадын гырылыб — демишди. — Билирөм ки, оглунун һөсрөтини чөкирсөн, она көрө дө сви бурахыб, јоллара дүшүрсөн. Инди көксүнө дөрд јерлөшиб. Нөкими дө бахмага гојмурсан, чанына гөсдин вар? Мөн анајам. лакин уча Аллаһ төөччүблү бир сөбр вериб мөнө. Јыхылмаз Балкан даглары кими дурурам. Даһа баһар көлмишдир. Галх јериндөн. Оглумуз бизи мөктубсуз бурахмазды. Сорушуб-өјрөнөк.

Белө гајгыландыгы күнлөрүн бяриндө бир мөктуб көлиб чыхды.

«Дүшүндүјүм төкчө сизсиниз. Јоргун дүшмүшөм, ана. Көрсөниз танымазсыныз. Көлиб бир свимиздө јумшаг дөшөкчөнүн үстүндө бүзүшүб јата билсөм... Јоллар узун... Јоллардајыг. Јоллар битмир. Сојуга өјрөнмишик. Индијөчөн ики дөфө јараланмышам. Ахырынчы јарадан хејли јатдым. Үзүлмөјөсиниз дејө, хөбөр вермөдим. Бир

дөфө дө човгуна дүшмүшдүк, о күн өлүм көлиб чыхды дедим. Донмагмыза аз галмышды. Бө'зөн бир ахурда, бө'зөн саманлыгда, бө'зөн дө бир гаја когушунда јатырам. Ајаптабыларым исланыр, чиблөрим сөкүлүр, палтарым палчыг ичиндөдир. Човгуна чох дүшмүшүк, одур ки үз-көзүм гырышыб. Нөлө бө'зөн атлар дирөнир, гарда, гышда, чиловларыны чөкиб дуруруг. Оралара јөгин ки баһар көлир. Јахында көлөчөјөм».

Күлсүм ханым јенидөн пөнчөрө өнүндө иди. Јолун ахырындан бир атлы көрүнөчөк, о чинарын алтындан өјилиб кечөчөк, гапылар ачылачаг, пиллөкөнлөрдө ајаг сөслөри...

Бир кече пөнчөрө гаршысындакы дөшөкчөнүн үстүндө бүзүшүб галмышды. Дан јери агаранда Эли бөјин сөсини ешидиб, јериндөн гопду. Эли бөй Рыфатын көлдијини хөбөр верди. Гадын деди:

— Јоллара бахан көзлөрим нечө олду ки гапанды? Демөли, Рыфат көлиб? Бу јолдан көлишини көрмөдим. Онун көлмөк хөбөрүни илк дөфө мөн вермөлијим.

Бслө сөјлөнирди ки, оглу ешикдө көрүндү.

— Огул, — деди — ковурун ичиндөн чыхыб көлдинми?Ејлө дагы-дөрөни ашыб көлдинми? Бундан бөјүк севинч олмаз.

Бу сөс диварлары ашыб кечди. Пөнчөрөлөр ачылды. Евин гапысына хејли адам јыгышды. Нуријө ана хејли гочалмышды. Арвады дөшөкдө көрөндө Рыфатын севинчи сөндү. Гадын:

— Нө вахтдыр бслөчө јатырам — деди. — Ушага дөнмүшөм. Бө'зөн дейрөм: Нөј... Аллаһ, не вахт алачагсан, чанымы? Чаным алынмыр, огул. Заман каһ јухуда, каһ да өски күнлөрдө көлиб кечир. Мөктөби битирөсөн дејө дуа елөјирөм. Галхајдым, сөнө көзөл-көзөл јемөклөр биширөјдим. Огул, көр өллөрим не күнө галыб? Бармагларым бүкүлүб, бах белө. Рөббим, гул гочаланда бслөчө бүкүр, өјир һөр төрөфини. Нөј дуа елөјирөм... Мөктөбин битсин, забит чыхасан.

— Нуријө нөнөм, билмирсөн ки, мөктөби гуртармышам? Чохдан. Гацаг говурам.

— Елөдир, огул. Јараландыгыны демишдилөр. Даһа мөним јаддашыма күвөнмөк олмаз.

Гөдим св о кедөндөн сонра хејли дөјишмишди. Ајшө гыз Үскүпө, Пөмбөнин јанына көндөрилмишди. Онун јеринө кимсөсиз бир дул гадын көтүрмүшдүлөр. . Ујгун адам иди. Евө һөлө алышмамашды. Көримө Радовичејди. Эли бөй о чанлы көрүнүшүнү гејб етмиш кими иди. Ахшам иш отагына кирөндө нечө иллөр өнчө о тозлу рефлөрдөн, китабларын арасындан сечдији «Мөвлуд»у она узатдыгы

күнү хатырлады. О заманлар о китабын верилтиш оир севкинин тезаһүрү иди. Инди Рыфатын бу нисли диварлар арасында жениден, ејни јакынлашмаја бир ештијачы варды. Атасындакы дургунлугу хисс етмишди. Бир мүддөт өскүрүб дурду.

— Демәли белә — деди. — Бу јолун сонун чатмаг демөкдир. Отур, отагын ортасында дикөлиб дурма. Бу кечә сөн данышмагасан, мөн дө гулаг асачагам. Хиффөт елөјрдим. Бир заман өфөндимизи өлдүрмөк истөдилөр һа. Һөмин о күнлөрдө ата миниб өзүмү ора-бура вурдум. Сојугламышам, бу да кечөр. Јаза бир шеј галмајыб. Һајды, огул. Анлат көрүм, дагларда нејлөдин.

— Һарасындан башлајым... Әввөллөр бу гапы килидлөнөрдими? Анамдан ешитдијимө көрө нечө вахтдыр бајыр гапыларынын дөмир голлары ендирилир. Дөвлөтин зөифлији бурадан хисс едилмирми? Нечө иллөрдир ки, ич-ичө, бир јердө јашамышыг. Бир-бириниздөн гопмурсунуз. Һөлө дө Јоргоја салам верирсиниз.

— Аллаһын саламыдыр, огул! Верилир. Бунлар хошлугла јола көтирилмөздими?

— Бу сөзү нечө дилинизө көтирирсиниз? Бөдөнимдө ики күллө јарасы вар. Бу јолда нечө адам итирмишик. Нечө илдир бу торпаглара нечө саһиб олуначагы һесапланмышды, ата. Чолуг-чочуг, гары-гоча, һамысы төпөдөн-дырнага бу дүшүнчө илө кечилмөз бир гаја олушду. Јыха билмөзсөн, јериндөн ојнада билмөзсөн. Балканларда бир болгарын өлүмү јүз болгарын өлүмү кими фөрјад гопардыр. Бизим өлүмүмүз пөнчөрөдө өзилөн бир милчөк. Нијө ајага галхмырыг?...

— Огул, мөнө де көрүм, дүшмөнчилијиниз киминлөдир? Падшаһла, ја когурла? Әкөр һәр икиси илөдирсө, онда падшаһы когур илө бир тутмуш олурсунуз.

Рыфат бир ан дүшүнүб дурду.

— Мөшрутијет е'лан едилсө серби, јунаны, арнавуду, болгары һара көндөрөчөксиниз? Бөрабөрлик... Ковурун дилинө, дининө, идеалына саһиб чыхдыгыны сөјлөјирсөн. Онларла нечө бөрабөр олмаг олар, огул? Төрбијөмизи дөјишөкми, дилимизи дөјишдирөкми? Бир арада јашамагдајыгса, биринин биринө табе олмасы көрөкдир. Табе олан кимдир? Сизми? Онлармы? Мөним аглыма батмајан будур.

— Бир јердө јашадыгымызы сөјлөмөклө, арамызда бөрабөрлик олдуғуну дөјирсөн. Һалбуки, зүлм көрмөкдөјик. Сөсимизи һеч ким ешитмир. Бөјүк дөвлөтлөр бизи кұнаһландырыб дурурлар. Бу евлөрин јагмаланмасы төөччүбүдүр. Артыг бу торпагларда бизим

һөкүмүз кечмир. Истөдијимиз бөрабөрлик будур, ата. Торпагымызы раһатлыгла өкөк, көндимиздө горхусуз јашаја билөк. Сөрһөд көндлөриндө нечө адсыз мөзара раст кәдим. Јыхыг минарөлөр, төрк едилмиш евлөр, азан сөсини силиб атмыш јерлөр көрдүм. Јолларда гачгыларымызы көрдүм. «Гачаглардан гачырыг» дөдилөр. Бурада һөкүмүзүн кечдијини нечө дөјө билөрик? Бу јерлөр кимлөрө төрк олунуб? Ач, јоргун, үзкүн бир өскөр донуз чифтлијиндө бөслөнөн вө Македонја угрунда анд ичмиш бир гулдурла нечө бачара билөр? Әчнөби забитлөрин командаларла көздији бу јерлөрдө түркүкдөн, саһиблијимиздөн нечө данышыла билөр?

Әли бөј:

— Огул, — деди. — Һаглысан, лакин падшаһы да бу гөдөр кұнаһландырмајын. Бу чохданын јарасыдыр, ган верир. Борч хиртдөјөчөндир. Һәр јандан өл-голүмүз багланмышдыр. Јохса нө үчүн кокура бојун өјилсин? Дикөлмөјө һалымызы вар? Бу Румели торпагларында мүһарибө башланса, Османлы дөвлөти јыхылыб кедәр. Һәм дө јыхылмасы узун сүрмөз. Бүсбүтүн ортадан силинмөсөк дө јенидөн доғрулмамыз чох узун чөкөр. Дөјим ки, гырк ил... Белкө дө даһа чох... Огул, Кирит үчүн вурушдуг. Афинаја гөдөр кедиб чатдыг. Мүзөффөр олдуг, лакин бу зөфөр бизө чох көрүлдү. Будур, Киритин башына көлөнн көрдүк. Һөмише сөзүмүз гөриблијө салыныр. Сөсимиз чылыздыр. Ешитдирө билмирик.

— Биз вөтөн үчүн өлмөјө анд ичмишик, ата. Һеч кимө бојун өјмөјөчөјимизи билдирмөк истөјирик.

Әли бөј тутусундан бир сигар чыхардыб јандырды:

— Еһ, — деди — Биз гочалдыг. Көзлөримиз думанланды, ирәлини көрмүрүк.

Бу сөздөн сонра Рыфат сүкута далды. Бир мүддөт атасынын титрөјөн әллөринө бахды. Атасына ачыды.

* * *

Сөһөри күн ев чанланмышды. Күлсүм ана:

— Көј чөмөнлијө кедилөчөк, — демишди. — Оғлумун кәлдијини һамы билмөлидир. Гузулар көсилмөлидир, пахлавалар ачылмалыдыр. Серб арвадларыны чагырын. Јорғонун гызлары да кәлсин. Улаһ гарылары донуз чифтлијини бурахыб кәлсинлөр. Бөјүк чајырлыгда топлашаг. Јејилиб-ичилсин. Бирлик олсун. Чил-чил пулчуғлар сөпөлөјим. Хејир-дуалар алаг. Фагырлар анасы Күлсүм

ханым һамыҗа сүфрәсиндә җер верди, һамыны севиндирди десинләр. Кечмишдәки кими бизим дә көнлүмүз хош олсун...

Җазырлыглар башлананда Әли бөҗ сәҗрә кетмөҗи мөсләһәт көрмөди:

— Аралыг гарышыгдыр, — деди.

— Оглумузун евимизә келишини баҗрам еләмөҗөчөҗик? Өзүмүзә җарашан чомөрдлиҗи есиркөҗөчөҗикми?

Бөҗүк синиләр, галаҗлы мис габлар ортаҗа чыхды. Килимләр, дөшөкчөләр арабалара жүкләнди. Бунлар чаҗырлыға чатанда кениш, көлкөли ағачларын алтына сәрилди. Амма серб гадынлары көлмөмишдиләр. Јоргонун гызлары да... Гоншулардан бир гисми: «Арвад хеҗлағы, сәҗрдә нә ишимиз вар» деҗиб чөкинмишдиләр. Күлсүм ханым јенә дә үмидлә јола бахырды. Кечмишдәки кими чөркө-чөркө арабаларын көлөчөҗини умурду. Зеҗнөб онун јанында башыны чиҗиниңә өҗиб отурмушду.

— Зеҗнөб гызым, чох шеҗләр дөҗишилиб, амма инанмаг истәмирик. Бир аз да көзләҗөк. Күлсүм ханымын сүфрәсиндән ваз кечилмөз.

— Әски дөврләр кечиб, ана.

— Кечмөмөлидир. Адәтләримиз давам етмөлидир. Чомөрдлиҗимизи ичимизә көммөсинләр. Бизи аҗаг үстә сахлаҗан да будур.

Јолун о јанында дөрд-беш араба көрүндү. Дөф сәси, түркү сәси кетдикчә јахынлашды. Күлсүм ана аҗага галхды:

— Сүфрөмизә көләнләр вар, — деди.

Зеҗнөб:

— Көлир, көлир, амма кимләр көлир, Күлсүм ана, — деди. — Бунлар гарачыдыр. Онлары сүфрөмизә бурахагмы?

Күлсүм ханымын үзүндәки төбөссүм сөнмөди:

— А гызым, мадам ки, рәҗбәт көстөриб келибләр, башымызын үстә җерлөри вар.

Ал-өлван кеҗимли, гара сачлы, аҗзы гулагларыначан аҗрылмыш чолуг-чочуг, чаван-гоча арабаларындан тулланыб көлдиләр. Орталыг бирдән чанланды. Күлсүм ханым гутаблары, долмалары онларын габагына чөкди.

— Јеҗин, — деди. — Маһнылар, билмөчөләр дә сөҗләҗин. Шүкүр едөрөк јеҗин. Оглум кечә-күндүз демөдөн гачаг говуб, инди саг-саламат келиб. О олмаҗанда једиҗим-ичдиҗим богазымдан кетмирди. Деҗирдим ки, ашым олмасын јемөҗө, суҗум олмасын ичмөҗө оглум чаныҗла өллөшир. Инди бу сүфрәлөри севиндиҗим үчүн ачмышам. Һәм дә башгаларыны севиндирмөк үчүн. Зеҗнөб

ичини чөкди. О јанда чичөкләнмиш бир бадам аҗачына саташды көзләри: «Нечә баһар кечмишдир» деҗө дүшүндү. Дургунлашды. Күлсүм ана:

— Сәсин, нөфәсин кәсилиб, а гызым. — деди. — Әрә кетмөли олан гыз шөн олмалыдыр. Јохса истәмирсән? Бөҗүк бир каҗмакам¹ истәҗир сәни. Ким кетмәк истәмөз? Белә бирисини ким көнлүндән кечиртмөз?

Зеҗнөб башындакы јемөнинин учларыны көзләринә басды. Күлсүм ана өҗилиб бахды:

— Зеҗнөб гызым, ниҗә аглаҗырсан?

— Севинчиниз бөлүнмөсин, ана. Гоҗ мөн кедим о аҗачын дибиндә отурум.

Зеҗнөб галхыб гаршыдакы бадам аҗачына доғру кетди. Күлсүм ханым сүфрәдекиләре:

— Чаванлыгдыр да — деди. — Һаҗды, сиз өҗлөнин, күлүн. Мөн дә кедиб бу гызын дәрдини өҗрөнөм.

Кедиб Зеҗнөбин јанында чөкдү:

— Јохса, Рза хоча зорла всерир сәни? Сән белә көз јашы төкөндә нечә дөзмөк олар?

— Күлсүм ана, атамы танымырсан? Меһрибандыр, неч бир иши јохуша сүрмөз. Анам да елә иди, аҗзы вар, дили јох. Нә вахтдыр ки, каҗмакам бөҗин башына дүшмүшөм. Һашым бөҗин тојуна көлөндә көрүбмүш мөни. Атам белә слчи чыхмагына чох севинди. Анамын өлүмүндән сонра илк дөфә иди ки, үзү күлүрдү. Онун севинчини сөндүрмөҗө көнлүм разы олмаз. Мөн дә башга истәҗөним олмадыгындан она кетмөҗө разы олдум. Разылашмышам, амма белөчә вахт бивахт агламагым көлир.

— О ниҗә? Јохса бөҗөндиҗин, севдиҗин бириси вар? Белә бири варса, зорла көзәллик олмаз. Белә аглаҗанын бир севдиҗи олмалыдыр. Јохса, Һәлим бөҗи ниҗә истәмөҗөсөн?

— Олса белә, буну сизә нечә деҗөрөм, Күлсүм ана?

— Ниҗә сөҗләмөҗөсөн? Мөн дә анан саҗылырам. Васитөчи оларам, севдиҗин адама верөрөм сәни.

— Деҗө билмөрөм, җер јарылсын, җсрә кирип деҗө билмөрөм.

— Дәрдини демөсөн, чарәсини нечә тапарам, Зеҗнөб гызым?

— Деҗө билмөрөм, Күлсүм ана. Өлсөм ондан јахшыдыр.

— Өзүн билөрсән, гызым. Онда өлимдән бир шеҗ көлмөз.

1 — гөзә идароси роиси

Гыз суслу. Башыны өйди. Сөрдөн дөнөндө арабадан ениб чөлд өзүнү багчага атды. Көрүнүр Күлсүм ана илө мөнөбөттөн данышдыгы үчүн утаныб сыхылмышды. Күлсүм ана: «Бу олса-олса Рыфаты сеvir. Төки елө олсун» деје дүшүндү. «Бу сирри ачмамыш, бирине сөйлөмөмиш олмаз. Керимөјлө араларындан су кечмир, јөгин она дејиб».

Ертөси күн Керимө гајытды. Рыфаты свдө көрүнчө севинчи јери-көјү тутду. Кедиб өлиндөн өпдү:

— Нечө вахтдыр көзүмүздөн узасан, — деди. — Чох вахт либасымы дејишдириб, өскөр палтары кејиб, кетдијин јерлөрө кетмеји дүшүнүшөм.

Сонра хыналы бармагларыны бир-бирине говушдуруб:

Сөнинлө өјүнүрүк, агабөјим! — деди. — Әлимизден анчаг бу келир.

— Атам отагларда гапаныб китаб охудугуну сөјлөјир. Билијинин учу- бучагы јохдур, амма өзүнү јахшыча назырламалысан.

— Селаникден чохла китиб кетирдим. Нашым дајынын төвси-јөсијлө. Сөн келинимизи неч көрмөмисөн. Бир көрсөјдин. Дүшүн...

Бармаглары илө пиано чалар кими бир һөрөкөт етди.

— Пиано чалыр, мусиги бөстөлөјир. Нөм франсызча, һөм де инкилисчө билир. Нөјран олдум она. Онун кими олмаг истөјирөм.

— Көрсөн о да даглара чыхмагы аглына кетирирми?

— Бу дүјгуну мөнө о верди. Бу истөји о верди, агабөј. Гадынларымызын төһсил көрмөсини, чешидли вөзифөлөрө кирмө-сини арзулајыр. Чох да зөрифдир. Хаки рөнкдө көзлөри вар.

Рыфат күлдү:

— Хаки кимими? — деје сорушду.

— Бөли.

Рыфат дургунлашды, үзү көлкөлөнди.

— Догруданмы мөнимлө өјүнүрсөн, Керимө? Јохса көјалындан парыл-парыл погонлары, нишанлары, көзөл палтары олан бир забит кечир, ону алгышлајырсан?

— Мөн азадлыг кетирөн о јоргун, о пөришан өскөри алгышлајырам, агабөј. Јохса бир јыгын күлөбөтинли, нишанлы, архасы сыгалланан, амма бу мүбаризөлөрө бир шеј гатмајан забитлөрин де олдугуну билирик.

О кече јатмамышды. Дөһлизө чыхды. Анасы орада иди. Бир ипөк сөччадөнин өнүндө һөрөкөтсиз отурмушду. Јахынлашдыгда өлиндө бир сөдөф төсбөһ олдугуну көрдү. Додаглары јаваш-јаваш гымылданырды. Сонра ичөрије чичөк гохулу бир рузикар долду.

Сонра көзлөри улдузлара саташды. Нө гөдөр де чох иди. Нөр төрөфдөн көјү долдурмушдулар. Анасы: «Јата билмөдинми, огул?» деје сорушду.

Рыфат пөнчөрө өнүндөки дөшөкчөнин үстүндө отурду.

— Јухум келмир, — деди. — Нө вахтдыр ки, белөјөм. Бир Рөчөб варды. Голларымыз арасында чан верди. Ону хатырладым. Сонра Михаили...

— Михаил? О кимдир?

— Азгын бир гачаг. Гачаг башчысы. Рөчөби вуран, мөни јаралајан да о иди. Инди һөбсдөдир. Нө вахтдыр Москва гарышыр бу ишлөрө. Чох күнаһкар багышлапыр.

— Ај оглум, Москваја нө дөхли вар? О није гарышыр бизим ишлөрө? Бөјөм буралар карвансарадыр ки, һөр јетөн ичөри кирир? Није бу рус bize зүлм едөн гулдурун сөрбөст галмасыны истөјир? Истөјир ки, башымыза даһа бөјүк бөлалар ачылсын? Јөгин ки белөдир. Султанымыз, өфөндимиз ковурун өфв едилмөсинө нечө изин верир? Нө дүшүнүр? Јахшы давранмагла, белө төлөблөри јеринө јетирмөклө дөвлөтин өмрүнү узатмышмы олур? Дејирлөр Дөрсөадети Русија да истөјирмиш. Демөли бунлар вөтөни пайлашмаг истөјирлөр, султанымыз да онлары хош тутуб вө'длөр вериб мүһарибөнин габагыны алыр.

— Ана, бу истөклөрин сону јохдур.

Күлсүм ана ичини чөкди.

— Бунлары бөслөјөн, кејиндирөн биз идик. Мөн нечө сер' арвадыны, арнавуду мүсөлман етмишөм. Үрөклөрини билмирөм, амма неч бири ибадөтлөриндө чашмырдылар. Бирликдө мөсчидлөрө кетмишик. Јохса' өзлөрини елө көстөрирмишлөр? Кими алдадырлар? Күнаһлары бојунларына. Инди гапыларымыза келмирлөр. Онлардан бө'зилөринин јенидөн килсөлөрө кетдиклөрини. ешитмишөм. Нө-јнөјөк, огул, зорла көзөллик олмаз. Башга нөји дөрд сјлөјирсөн өзүнө, Рыфат, оглум?

— Атамы дүшүнүрөм. Нөсрөти бөлли дејилдир. Санки мөни гөлбиндөн чыхарыб атыб. Мөндөн ваз кечмиш кимидир.

— Әли бөјимиз гочалыб. Бу гыш јаманча хөстөлөнди. Чан: дөрдө дүшдү, огул. Нөм дө һөсрөтини ачыг демөмөјиндөн инчимө. Кими севкисини ачар, кимиси кизли тутар. Хасијетдир дө. Бир аз да инчикдир бөлкө. Падшаһын өлөјинө олмагына ачыгы тутур.

Белө дејиб көзлөрини ипөк чанамазын баш төрөфиндөки чами нахышларына зиллөди. Чијинлөри чөкдү. Рыфат:

— Мөним дө раһатсызлыгым елө бундандыр, — деди.

Гадын далгынлыгдан гуртарыб огуна бахды. Бирден Зејнеби хатырлады.

— Мөмлөкөтин дөрдинө дүшөли, көнүл ишлерини унутмусан. Бөјөндийин бир гыз жохдур? Башыны баглајым кетсин.

— Белө бир замандамы, ана? Әдһөми көрдүнүз. Гајгысы свидир, Асијөдир, сабаһ, о бири күн ушаглары.

— Пис ишдир, огул? Еви дүшүнмөк писдир?

— Нө билим? Архамча јол көзлөјөн бирисини гојуб кетмөк истөмирөм.

— Бес бизи бурахмамысан? Бир нефөр дө үстүмүзө өлаве олунар. Әлини чөлд төрпөдөсөн дејирөм. Јохса бөјөндиклөрини гапыб гачарлар.

— Белө гапылачаг бири вармы?

— Әлбөт ки вар. Рза хочанын гызы... Бир кајмакам истөјир.

Рыфатын көзлөри ирилөшди. Бир гөдөр сөссиз дурду. Сонра:

— Зејнеб истөјирми? — деје сорушду.

— Истөмир.

— Нөдөн билирсөн?

— Данышмышам. Бир севдији вар, амма адыны демөди. Атасынын көнлүнү гырмаг истөмөјиб. Чох аглады.

Рыфат јериндөн галхды. Гапалы пөнчөрө архасындан улдузлары сөчө билмөди.

— Сабаһа нө гөдөр вар, ана?

— Гөлө чох вар, огул. Нө фикирлөширсөн? Де мөнө дө...

— Белөдир. Зејнеби истөсөм, разы олармы?

Гадын сөччадөни гатлајыб көтүрдү. Әл-ајагына бир чанлылыг көлди.

— Гызын севдији кимдир билмирик ки...

— Буну нечө анлајаг, ана?

Гадын:

— Билмирөм. Сабаһ олсун бир. Гој...

* * *

Гыз көзлөрини гачырдырды. Отага ајран, су көтирмөк үчүн кирирди. Ишини көрөн кими бајыра чыхырды. Рза хоча:

— Е..., јахшы, нө олачаг бу ишлөрин сону? — дејирди. Аглы, фикри өлкөдөки гарма-гарышыглыгда иди. Рыфат: «Бир севдији вармыш. Бу гызы нечө сөјлөтмөли?» — деје дүшүнүрдү. Чыхышда гыз су габларыны өлине алды. Рыфатын ардынча кетди. Бөјүк чинарын јанына чатдыгда Рыфат дурду. Гыз она төрөф бахмадан

су долдурурду. Јахынлашды. Сөзө нөдөн башлајачагыны билмирди. Бирден-бире сорушду:

— Кајмакамла свлөнмөје разысанмы?

— Разы дејилөм.

— Үч-дөрд ај мөни көзлөрсөнми, Зејнеб ханым?

— Көзлөрөм, өфөндим. Төкчө бу јетөр ки, јашым отуза чатмасын, чүнки ондан сонра бөјөнмөзлөр.

Сусду. Үзүнө бөјүк чинар агачынын көлкөси дүшдү. Көзлөри бир аз да түндлөшди. Инчик-инчик дајанмышды. Габа төкүлөн су сөси арадакы сүкуту позурду.

— Атамла анам сөни истөмөје көлөчөклөр. Сөн дө атана анлат. Кајмакамы истөмөдијини сөјлө.

Гыз долу кузөни бир јана чөкиб о бирисини долдурмага башлады.

— Јахшы, елө-белө инчик дурачагсан?

Зејнеб башыны ондан о бири төрөфө чевириб деди:

— Инчиклијим сөндөн дејил. Заман-заман ичимө бир горху долур. Сыхынтылы јухулар көрүрөм. Кечөлөр узаныр, битмөк билмир. Севиниб-күлмөји унутмушуг. Севинчимиз дө тез өтүб кечир. Инчиклијим јашадыгымыз хараб зөманөдөндир. Сөндөн дејил. Бир-биримизи көзлөмөјимиз о динч күнлөрин көлмөсини көзлөмөк кими бир шејдир... Бизи бирлөшдирөчөк олан һүрријөтдир. О да күнөш гөдөр узагадаыр, Рыфат бөј.

— Узагда дејил, Зејнеб ханым. Дилимизин учунда нө үрөјимиздө. Јахында бу сөс бүтүн Румелидө дујулачагдыр.

Гызын үзү ишыгланды. Рыфат көлиб деје, күлөк апара билөн инчө бөдөнине сырмалы, күлөбөтинли чөпкөн кејинмиш, белине ишлөмөли көмөр багламышды. Башына шал өртмүшдү. Даг чичөклөринин үркөк, нарын, күн ишыгында парылдајан рөнклөрини хатырладырды.

Рыфат сөө дөнөндө һөјөтдө Кочо илө гаршылашды. Көлөндөн бөри һөлө көрмөмишди ону. Әввөл дө кечмишки даваны хатырлајыб бир-ики сөздөн о јана кечмөздилөр. Кочо атын о бири төрөфиндөн чөкинкөн үзлө бахырды.

Рыфат:

— Бураларда јох идин. — деди.

— Јох идим, өфөндим. Әли бөјимиз кечмишдөки кими ора-бура чапа билмөз. Истөјир ки, бө'зи ишлөри мөн көрөм.

— Елөми? Онун үчүн атлар бахымсыз галыб?

«Сон заманларда көрүнүр атамын өли ашагы олуб, — деје дүшүнүрдү — һөм дө бу Кочоја чох инаныр. Бир-ики түрк көлиб

бу ишлери көрсө даһа јакшыдыр. Көрөк бу барөдө атамла данышам».

Елө бил Кочо онун фикирлерини сезмишди, үзүнү гырышдырды.

* * *

О күн Пөмбө келди: «Аһ, гардашым, — дејирди — Нө хејирсизсөнмиш. Адам Үскүпө көлөр, бачысыны көрмөжө көлмөз? Инан Аллаһа, Сөффөт дө тез-тез сөнин сөзүнү данышыр. Чифтлик бөјүк, евимиз кениш. Ушаглар елө һөј дајыларыны сорушурлар. Агабөј, көр нө вахтдыр гачаг говурсан, нијө өзүнү чөтино салырсан?»

Сөффөт бөј өз һалында сакит бир адамдыр... Дөшөкчөнин үстүндө отуруб түтүн чөкир. Елө бил орталыгдакы гармагарышыгын она һөч дөхли јохдур... Бөлкө сојуттанлыгына көрө белө көрүнүр? Рыфаты чашдыран үзкүн вө һиссијатлы бир адам кими таныдыгы бачысынын гајгысызлыгы, тез-тез гөһгөһөлөр чөкиб күлмөсидир... Сонра сүфрөни салыркөн Рыфатын һөч ешитмөдији бир шөрги мызылдандырды. Үстөлик, сөрбчө...

— Бачы, бу шөргини һардан өјрөндиниз?

Гадын бир ан дурухду, сонра күлдү.

— Бизим Стефандан ешитмишөм.

— Бу Стефан кимдир?

— Чифтликдө ишләјир. Сөффөт бөј ону гардашы кими сеvir. Бизим ушаглар да Стефансыз дурмурлар. Стефан јакшы адамдыр. Дурду. Рыфатын дүшүнчөлөрини анламыш кими иди:

— Аман, ај Рыфат. Нијө елө дүшүнчөли-дүшүнчөли бахырсан? Бу өлүмлү дүнјада... гарнымыз дојур. Шүкүр слөмөк өвөзинө һөр шејдөн дөрдлөнмөк нө үчүндүр? Бир дө бу шөрги сөни раһатсыз елөди. Билирсөнми, ичиндө түркчө көлмөлөр олмасы хошума көлир. Эскөр, өвлад, гонаг, чешмө...

— Ушаглар да бу шөргилөри өјрөнирлөр?

— Әлбөттө.

О кечө һамы јатандан сонра Рыфат бајыра чыхды. Чинарын алтыначан кетди, «һөр шеј дөјишир» дејө дүшүнүрдү. Шөһөрлөр, биналар, чөһрөлөр, дујгулар, дүшүнчөлөр... һашым дајы һаглы иди. Инди онунла узун-узады данышыб үрөјини бошалтсајды.

Бирдөн Сөффөт бөј көзүнүн өзүнө келди. О раһат, шикајөтдөн узаг, сакит көркөми илө... Сөффөт бөји анламаг, танымаг истөјирди. Пөмбөни белөчө дөрдсиз, гајгысыз едөн нөдир? Нөчө олур ки, Әли бөјин гызы, күбар бир евин гызы бир сөрбли рөнчбөрдөн белө өјүнө-өјүнө, «Стефан, Стефан» дејө данышыр...

— Көчөһлөрдө бизим Стефанын өлиндө бир кағыз көрдүм. Ишчилөрлө бағлыјды. Ишчилөрин бө'зи һағларынын танынмасындан дөм вурурду. Сарај-Босна бу Стефанын көллөсинин ичиндө бир саат көфкири олуб. «Сарај-Босна» дејиб дурур. Австријанын ајрылмасы оғланы дөли елөјиб. Дөдим: бурада, Үскүпдө раһат дејилсөнми, Стефан? Бу дөмирјолу чанымы сыхыр, бөјим. — деди — Австрија нө сизө, нө дө бизө раһатлыг вермөјөчөк. Белө сөјлөди. Стефан јохсулдур. Эскидө бабасынын бир дүканы вармыш, бөјүк мағазаларала рөгабөт едө билмөмишди. Адамчыгаз ифлас етди. Анасы палтар јујур. Раһатам, өфөндим, — деди. — Лакин Үскүпдө дө һөјөт сөнмөк үзрөдир. Стефан кими биз дө көлөчөји дүшүнүрүк. Ики ушагым вар. Истөјирөм ки, онлар јакшы күнлөр көрсүнлөр.

Әли бөј:

— Османлы һардан өл-өтөјини чөксө, ора гурујур. Белө дејирлөр.

Јөмөк вахты иди. Рыфат сөзө гарышмаг истөсө дө, атасы бурада олдугундан, ксөдө-кетдө јени бир инчиклик доға билөчөјини дүшүнүб гарышмады. Буна көрө дө:

— Ушаглары нијө көтирмөдиниз, језнө? — дејө сорушду.

— Дүшүндүк ки, ајагымыза дузаг оларлар. Стефан онларла мөшгул олачаг. Стефан онларын һөр надинчлијинө дөзүр. Бө'зөн онлары далында көздирир, ата миндирир, јөмиш јығмаға ксидирлөр. Башына көлөнлөри данышыр, нағыл сөјлөјир, Вардар саһилинө апарыр. Она Стефан өми дејирлөр. Евин бир парчасыдыр. Јөмөк вахты ушаглар онун да өјлөшмөсини төлөб едирлөр. Бу Стефан Вјанада өскөр олмушдур, Вјанадан данышыр. Вјананын бөјүк биналары, көрмөли јерлөри, јамјашыл парклары... Белө ишлөр. Бө'зөн гусли чалыр, бө'зөн маһны охујур. Бир ара донуз чифтлијиндө чалышмышды. Ушаглара донуз өтинин од үзөриндө һсчө чызһачызла бишдијини анладырды. Һарадан олса донуз гызартмасы истөјирик дејө јахамдан јапышдылар.

Әли бөј:

— Төвбө, төвбө — деди.

— Күчлү, гүввөтлидир. Чифтлији горумаг үчүн белө адама сһтијачым вар. Күн олур ки, јунан, болгар, һөтта Арнавуд белө дагдан снир. Олур да... Стефан горхусуз бир дөлиганлыдыр. Узага ксөдөдө ев үчүн нараһат олмурам.

— Бирдөн дағдан сел енди, онда нө едөр, језнө?

Сөффөт бөј белө бир суал көзлөмирди. Чашды.

— Онда... — деди. — јенә дә зәһмәт Стефана дүшәчәк. Ахы бир јохсул бир серблини јанымыза алмышыг. Сүфрәмизә бурахмышыг, кејиндириб-кејиндирмишик. Бир де ки Стефанын олдугу јерә бир сербли дүшмәнлик еләјәрми?

Демәли језнәси о сакит көрүнүшүн алтында һәр шеји өлчүб-һесаблајыб: «Бу адам ач галмаз. » дејә дүшүндү.

Сөһбәти чәкишмәјә кәтирмәди. Сөз мәһсул мәсәләсинин үсүтнә кәләндә отагдан чыхды. Сонра гапынын зәнки ешидилди... Һәјәтдә Кочонун јанында бир сүвари дајанмышды. Рыфаты көрүнчә атындан сениб салам верди.

— Әнвәр бәјин саламыны кәтирдим. Өзү Устурумчададыр. Бура кәлиб, сизинлә көрүшмәк истәјир.

Рыфатын үзү ишыгланды:

— Көзүмүз үстүндә јери вар, — деди.

Сүвари кетдикдән сонра ичәријә хәбәр кәндәрди. Кәримә телашланды. Күлсүм ханым:

— Кәримә, гызым, нијә чашыб дурмусан, орталыгда. Әлимизи ити еләјәк. Кәллә отагы көздән кечирт. Зәриф өртүкләр, күмүш нәлбәкиләр, гызыл сујуна салынан финчанлары чыхарт.

Әнвәр бәјин кәлмәк хәбәри бир нечә гоншу гызынын да гулагына чатмышды. Гызлар пәнчәрәләрдән ајрылмырдылар. Рыфат Кәримәјә ачыгланды:

— Нијә аләмә јайдыныз? Һеч забит кәрмәмисиниз? Бу нә демәкдир?

Кәримәнин үзү гызарды, бир сөз демәдән башыны әјди. Аз сонра дајәси Нуријәнин јанында иди:

— Әнвәр бәј кәлир, дајәчијим.

Гадынын әли гымылданды. Бир аз әввәл гәһвәји чизкиләрә бүрүнмүш әли јорғанын үстүндә дурурду. Гыз орадакы бәдәниһүмә ајнадан көзләрини ајырды.

— Дајә, нијә јатагында јатыб галмысан? Дуруб түркүләр сөйләсәнә, кәзинсәнә.

Гадын сорушду:

— Киимдир бу? Сәнсәнми?

— Мәнәм. Бу нә дәрин јухудур, Нуријә ана. Гулаг ас, сачымын һөрүкләрини ачыб чыхачагам гаршысына, башымы өртмәјәчәјәм. Билирсәнми, Әнвәр бәј азадлыг кәтирәчәк. Урејимиз онун үчүн чырынып.

— Ишә бах, ... — деди гадын. — Девр дәјишиб, еј көзәл Аллаһ... Башыны нијә өртмүрсән, а гызым?

— Аначыгым, бунлар даг думаны дејил ки. Бөјүк шәһәрләр көрүбләр, өчнәбиләр ичиндә олублар. Онлар башыачыг гадыны јаманламазлар.

— Һәлә јаныма кәл. Кәл отур, гызым. Баша, сача бәзәк јарашыр. О өчнәби арвадлары да шапка гојарлар. Нејчүн? Чүнки даһа көзәл олурлар. Гыз сачыны һөрүб ики јана салмагла көзәлми олур? Көз истәр ки, алында бәзәк олсун, о ипәк сачлар түл алтында кизләнсин. Сәнин јанагын күз алмасына дөнүб. Бу кәлән адама көнүлмү вермисән? Азадлыг дедин... Инди бу сачы бәзәјиндән ајырмаг, азадлыг олур? Өртүн, гызым. О забитә һөрмәтли көрүн. Һәм көзәл, һәм дә һөрмәтли.

Гыз дурухду. О гуру, титрәк әли тутду.

— Албалы рәнкли донум мәнә јарашырмы?

— Өлбәттә. Аг рәнкә чох јарашыр.

Дајә бунлары сөйләдикдән сонра јоргун һалда көзләрини гапады. Кәримә кәллә отага кәчди. Пәнчәрәләри ачды. Узаныб кәдән вади јам-јашыл иди. Көјләр ләкәсизди. Багчанын диварларыны салхымлар бүрүмүш, јаз јагышлары јарпагларын тозуну јујуб апармышды.

Рыфат бу отагы өз зәвгүнә көрә дөшәтмишди. Бал рәнкли мәхмәр голтуг күрсүләри, инчә нахышлы халылар, ојмалы долаблар вә алтыкушәли, сәдәф ишләмәли сөһпалар. Күнчә һүндүр, бәјаз бир чини соба гурулмүшду. Диварда Устурумчанын гарлы мәнзәрәси... Чәрчивәси бәзәкли... Бу таблону Радовичсәки језнәси чәкмишди.

«Әнвәр бәј бу голтугда отурмалыдыр. Бурадан гаршыдакы төпәләри көрә биләр» дејә дүшүнүрдү. Буна көрә дә өлиндәки гуш түкүндән дүзәлдилмиш тозаланла күрсүләрин нахышларындакы тозу силди. «Бәли, бурада отурмалыдыр. Салхымларын өтри бурадан јахшы дујулур».

Төкәрләрин сәси кетдикчә јахынлашыр. Кәримә отагына гачды. Гапынын ачылдыгыны, Әли бәјин сәсини, бир аз саламлыгда отурдугдан сонра јухарыја чыхдыгларыны ешитди.

Јснидән ашагыја сндикдә анасыны көрдү. Өлиндә бир шөрбәт кузәси вар иди. Гыз кузәни онун өлиндән гапды.

— Кәримә, һара? Кузәни Зибәјә апарачагды, а гызым, дур.

Гапыны дөјдү. Сонра бир өлијлә дестәји чевирди, аралыгдан башыны кәстәрди. Рыфат төөчүблә бахды. Хәрифчә гашларыны чатды. Кәримә гапыны бир аз да аралады. Әнвәр бәј... Үзү төпәләрә бахан голтугда дејил... Ајаг үстә. Өлләрини архасында говушдуруб. Боју Рыфатдан гысадыр. Далгын көзләри гапыја чеврилди. Ө"ла...

Боју Рыфатдан ғысадыр. Далгын көзлөри гапыја чеврилди. Ө"ла... Ишыгы, чох өлван ренкли, учучу бир шејлөр көрмүш кими иди бу көзлөр. Далгынлыгдан гуртарды, једди даг чичөјини бир јерде көрмүш кими... Көј гуршагыны көрмүш кими... Рыфат чарәсиз башыны јана өјди. Көримө ичөри кирди.

— Бачыныздырмы?

Өнвөр бөјин үзүндө бир төөччүб варды. Рыфат:

— Бизе чохдан көлмөдијиниз анлашылды, — деди.

«О гөдөр вахт дагларда вурушан, чарпышан минбашы Өнвөр бөјин өллөри инчө вө көзөл иди. Неч төтији басмамыш кими» .

Көримө гарлы Устурумча таблосуну сејр сдөн Мүлазим бөјө дө шөрбөт всрди. Мүлазим төлашла ғызарыб-бозарараг өлини гөдөһө узатды. Рыфат:

— Көримө, Зибөјдө ханыма сөјлө ки, гөһвө вө сигар көтирсин. — деди.

Ғызын бахышлары көлкөли төпөлөрө чеврилди: «Јөгин ки, вачибли гөрарлар всрирлөр. Рыфат чыхыб кетмөјими истөјир. Мөним дө сөјлөјөчөк бир-ики сөзүм јохмудур?»

— Көримө Намиг Камалын ше'рлөрини өзбөр билир.

Рыфат беләликлө дө бачысынын сындыгыны сезиб көнлүнү алырды. Өнвөр бөј:

— Еләми? — дејө сорушду.

— Бөли, өфөндим. Амма биз ше'р охумагдан, көзөл күнлөри көзлөмөкдөн о јана кетмирик. Бүтүн бунлар мөнө чатмыр. Өзүмүзү танымаг истөјирик. Мөсөлөн, Сөланик кими бир шөһөрдө ахшамүстү чај ичмөк үчүн бир јерө топланан ханымлар јары түркчө, јары франсызча данышырлар. Сонра өфөндим, шансон сөјлөјирлөр. Бунлар гадын һагларыны төлөб сдөн бир чөмијјөтин үзвлеридир. Инсанын мөнсуб олдуғу милләти танымасы, гадын һаглары гөдөр вачибдир. Елә дејилми? Бу ханымларын ушаглары өчнөби мәктөблөриндө охујур. Харичи диллөри билмөк јахшы шејдир, лакин көзөл түркчөни јазмајандан сонра о төһсил нөјө јарар? Мөним дүшүндүјүм азадлыг, өзүмүзү танымага јарајачаг бир ишыг кимидир, өфөндим. Чох данышыб башынызы агрытмајым.

Мүлазим бөј өлиндө стөкан һөјрөтлө көзлөрини Көримөјө дикмишди. Көримө:

— Истәрдим ки о ишыг угрунда, чанымы фөда сдим. — деди.

Өнвөр бөјин үзүнө бир көдөр чөкмүшдү:

— Көримө ханым... — деди. — Чаныны фөда етмөли олан бизик.

Чаныны фөда етмөли олан бизик... Мүлазимин төөччүблү бахышы, гаршыдакы төпөлөр... Анасы дөһлиздө иди. Гаршысындан бир көлкө кими кечди.

— А ғызым, бизи көрмүрсөн? Белө сөрбөст доланмагына атан нө дөјөр? Билмирөм.

— Фикирлөрими сөјлөдим, ана.

«Чаныны фөда етмөли олан бизик» .

Ичиндө «Бу ачы сөздүр» деди. Бу мөни вуран бир сөздүр. Узагдан гајғыланмаг, хөјал етмөк башга, сарп гајалара вармаг, ајазда, гарда о ишыгы ахтармаг башга... Мөнө сусмаг јарашарды. Биз чанымызы гојдуг ортаја дејилмишди. Мөн анчаг св ишлөри көрүб багчаларда көзинмөлијөм. Бөс өлүм нечө көзлөнир ки? Она нечө алышылыр? Сөланикдөки гадынлар... Мөн бу јараны дешмөјө кетдим. Рыфат дилими сахламајачагымы сезмишди. Буна көрө дө отага көлмөјими истөмирди.

Ахшамын мависи, бөјүк ағачларын түнд көлкөлөри шам ағачларынын о төрефиндө үзкүн-үзкүн јајылмагдајды. Рыфат сөссизчө ичөријө кирди.

— Кетдими, агабөј?

Рыфат башыны өјди.

— Догрусу отагыныза көлиб белө сөзлөр данышмамалыјдым, сөһв слөдим.

Рыфат:

— Нијө ки. — деди. — Сөндөн сонра сөни тө'рифлөдилөр.

— Амма мөним отага көлмөјими истөмирдин.

— Ахы бура Әли бөјин свидир, Көримө.

Ғыз:

— Билирөм, — дејө башыны өјди.

— Һөм дө чох мүһүм бир мәсөлөдөн данышырдыг.

— Нө иди о, агабөј?

Рыфат:

— Ревал. — деди. — Чар Николај Инкилтөрө кралы Едвардла Ревалда көрүшүблөр. Дејирлөр ки, бизим өлсјһимизө гөрарлар гөбул сдиблөр.

— Нө кими? Мөсөлөн Ревалдакы бу көрүшмөдөн сонра нө ола билөр?

— Нө ола билөрми, Көримө ханым? Һөдөф түрк милләтидир. Төтијин чөкилмөси гөрарлашдырылмышдыр.

Пөнчөрөдөн бахды. Өз-өзүнү көчмөкдө олан бир агач адландырды. Габаглар свдөн бураја кими пијада көлөрдү. Инди арабачыннын жардымы илө арабаја минөркөн сыхылмыш, төлашланмышды. Новбаһар ханым:

— Паша көрүнүр ки, гыша чыхмаз — деди.

О, Мүрвөти көрмөжө көлмишди. Гызыл «Машаллах»ы гундагын үстүнө илишдирмөжө чалышмышды да, бачармамышды. Новбаһар ханым:

— Пашам, өзүнү жорма, мөн тахарам — демишди.

О титрөк өллөр аз гала Өдһөми агладачагды. Аглмаг чох да асан дежилди, амма о күн нөдөнсө савашлар көрүб кечиртмиш, гөрарлар алыб вермиш, һөрмөт олуна бир пашанын о гызылы Мүрвөтин чијинин санча билмөмөси ону үзмүшдү. Сонра да:

— Төк бу дежил — демишди. — Ушаг үчүн бу пулун банка гојулмасыны истөјирөм. Она тохунулмамасы шөртилө.

Нимөт хала бу сөздөн инчимишди.

— Пашам, бу нече сөздүр? Бу өвладдыр. Башымызын үстүндө сахлајачагыг, өлбөт. Елө һөр шеј онун үчүндүр.

Фаиг бөј араја кирмишди:

— Төбиидир, өфөндим. О пула тохунулмамалыдыр.

Сонра Өдһөмин өфкө илө бахдыгыны көрүб сөзүнө давам едө билмөмишди.

О күн пашаны жола саланда она елө көлирди ки, бир даһа ону көрмөјөчөк. Гоча, хөстө гушун бир аныгы ганад чырпмасына бөңзөјирди бу көлиш. Бир һөфтө сонра пашанын агыр хөстө олдугуну хөбөр вердилөр. Онлара кедөндө Нимөт хала јайлыгыны көзлөринө басды:

— Өдһөм, өвладым, төк-төнһа галачагам — деди.

Доктор Самуел јанында иди. Пашанын агзы өјилмишди, додаглары бир шеј сөјлөмөк истөр кими гымылданырды. Самуел:

— Бөлли дејил — деди. — Дуја един ки, узун сүрмөсин. Гөм өзү чөкмөсин, һөм сизө чөкдирмөсин.

Нимөт хала:

— Дүнөн кечө сизи сорушурду. «Ушаглар һардадыр? Өдһөм һаны?» дејиб дурурду. Сонра... Шаһзаде Сөбаһөддин көлсин деди. «Паша, Сөбаһөддин бөји һардан тапаг?» — дедимсө дө дедијини деди. Чагырын, хөбөр верин, Сөлим паша чагырыр. — дејө хөбөр көндөрин. Сөһөрө јахын ону белө һалсыз көрдүм. Кечөн күн дејирди ки, ушаглар көлиб бурада јашасынлар. Билмирөм нијө бир-биримиздөн ажры јашајырыг?

Деди вө јенидөн агламаға башлады:

— Аһ, лап јалгыз галдым. Каш Һашымла көлин ханым бурада олајдылар. Монастыра кедөн чбирисијлө хөбөр көндөрдим. Асијејө демөјин. Бир дө көрөрсөн ки, үзүлөр, сүдү чөкилөр.

Бир һөфтө сонра пашанын өлүмү илө св баһардан узаг, төнһа, боз вө сојуг бир јерө чеврилмишди. Һашым дајы:

— Отагы һөлө дө чөкдији түтүнүн гохусу илө долудур, — дејирди. Ичлал ханым пөрдөлөри, пөнчөрөлөри ачса да о излөри һөр јердө көрүнөн мөрһумдан бир ан белө узаглаша билмирдилөр.

О күнлөрдө Һашым бөј вө Өдһөмин арасында бир јахынлыг догду. Узаглашан, гачмаг үчүн фүрсөт ахтаран даһа чох Өдһөм иди. Гөрар верө билмөк... Сөлим пашанын Мүрвөт үчүн вердији пул банка гојулмушду. О төрөфдөн дө мөмлөкөти гуртармаға анд ичмишди, јарыач, јарытох забитлөрин, Османлы Төрөгти Чөмијјөти үзвлөринин корлуг чөкдијини дө билрди. Гөрар верө билмөк... Һашым бөј:

— Көл; гошүл бизө — дејирди. — Мөмлөкөтин һалы көз өнүндөдир. Һөлө чөкишмөлөр дурсун: Һајды, минбашы. Сүкут етдијин јетөр. Забитлијинө јарашан бир гөрара көл. Нө падшаһын вөзифө вердији бир адам олду, нө дө Иттиһадчы. Икисинин арасында галыб узун-узады дүшүндүјүн мөсөлө мејдандадыр. Вөтөн өлдөн кедир. Буну Султан белө анлады. Даһа сөн нө көзлөјирсөн?

Бу сөзлөри дүшүндүкчө ичине бир сыхынты долурду. Бир кечө Фаиг бөј сөв дөһмөмишди. Анасы дејирди:

— Көрөсөн, о јөнө дө гумара ујуб? Анд ичмишди, сөз вермишди бир дө ојамајачаг — дејиб сызылдајырды.

Сөринди. Искөлөјө ¹ догру кетди. Атасы орада дуруб сулара бахырды. Өдһөм көрүнчө кизлөнмөжө јер ахтаран кими бахды.

— Ата, нијө кечикдин?

— Аркадашларла бир аз ичдик — дејө атасы чаваб верди. Өдһөм башыны чевирди. — Мөндөн сөбөбини сорушачагдын. Сөбөби белөдир өвладым: кечмиш күнлөри ахтарырам. Бир бошлуг ичиндөјөм. Инди нөвөм дө вар, севинмөли, үзүм күлмөлидир. Амма о анасыјла елө бир алөм ичиндөдир ки, јахынлаша билмирөм. Дүшүнүрөм ки, мөним онларын дүнјасында јерим жохдур. Бир дөрдим дө вар: јохса нијө кедиб ичим? Начини тутублар. Гардашыны... Топханадајмыш. Гөм дө тутулан чох олүб.

1 — көрпү

Әдһәм һәрби мәктәбдә охујанда Начи Вәфа с'дадисиһә кәдирди. Сонра тибб мәктәбиһә кечмишди. Топхана зинданыһы көзүнүн өнүнә кәтирмәјә чалышды. Јарымгаранлыг, рүтүбәтли... Јәгин ки, белә бир јердир. Фаиг бәј ағлајырды. Әдһәм:

— Ата, сәв дәнәк — деди. Әлиһи атасыһын чижинә гәјду.

— Бир сөзүн јохдурму, оғул?

— Әлимдән нә кәләр, ата?

Ата:

— Догру дејирсән — деди. — Әлимдән һеч бир шеј кәлмәз. Анчаг масаныһ башыһа кечиб әскәрә өмр верирсән.

О кечә јатмады. Атасыһын искәлә боју ағыр јериши көзүнүн өнүндән кетмирди. О, газ лампаларыһын донуг ишыгы, пәнчәрәләрә дөјән будаглар, бир төрәфдән сәссизлији чәјнәјиб кәчән арабалар... Әлләрини башыһын алтында чарпазламышды. Көзләри тавана дикилмишди. Ичәридә Мүрвәт ағлајырды... «Мән нәјәм ки? Гардашыһын һалыһа белә јанмајаныһ бириси.

Бир нечә күн сонра Нимәт хала кәлди:

— Пашаныһ весијәти варды. Бу еви кирәјә верин, бирликдә јашајаг. О бәјүк сәвдә һамымыза отаг чатар. Һашым бәј дә буну истәјир. Кәлин ханыһын да Асијәһи нечә севдијини билирсиниз... Сәнә өвлад кими бағланмышам, Әдһәм. Фаиг бәјими дүшүнүрсүнүз? Аман чаныһ, онун бизә нә зәрәри? Гумар ојнајыр, ички ичир? Гүсурсуз инсан олармы, Әдһәмиһ? Һәрдән гаршылыглы тавла ојнарыг онунла. Вахт кечәр, дәрдиһи унутарам, һәлә шаһмат да ојнајарыг. Белә чох адам ичиндә олса, бајыра гачмаг ағлыһа да кәлмәз.

Новбаһар ханыһ разы дејилди: «Јүк оларыг. Ағырлыгымыз һисс олуһар» дејә дүшүнүрдү.

Бир кечә Мүрвәтин балача јумругларыһы тутуб сығаллады. Мүрвәт күлүмсәјирди. Ајағларыһы дурмадан бошлугда ојнадырды. Сонра дуруб атасыһын она бир сөз сәјләмәсини көзләди. Ушаға бахдыгча даһилиндәки чарпышмалар сакитләширди. Чох кәчмәдән Мүрвәт јатды. Јорғун вә јухусуз көрүнән Асијә јанында чөкдү:

— Әдһәм, — деди. — Көрүнүр ки, бир дәрдин вар. Сахлама. Дә ки, чарәсини бирликдә тапаг.

Әдһәм сәссизчә дурду.

— Ичини кәмирән нәдир, сәјлә.

— Илк ушагымызы итирдидимиз күн гәрарыһы вәсмәлијидим. Чәкиндим. Бир шеј әлиһи-голуму тутду.

Гадын сорушду:

— Һансы гәрар?

Чаваб вәсмәди. Ајаға гахды.

— Нијә чаваб вәсмирсән, Әдһәм?

— Һамысыһы баша салачагам, сабаһ... Инди кәдиб Һашым бәји тапмалыјам.

— Елә бу саат?

Әдһәм:

— Һә, елә бу саат, — деди.

Чәлд пилләкәһләри снди. Гапыһын габагындан ағачларыһ алтындан сүр'әтлә кәчди. Аз сонра о бәјүк гапыһын өнүндә иди. Јухары мәртәбәдәки бир-иһи пәнчәрәдән донуг ишыг кәлирди. Әлләрини овушдурду. Сонра зынгырову чөкди.

Һашым бәј пилләкәһнин ағ мөһәччәринә сәјкәнмишди, тәәччүб ичиндә иди:

— Хејир олсун — деди. — Пис хәбәр вар?

Әдһәм гуш үркәклији илә пилләләри чыхды.

— Һашым бәј, гәрарыһы вәсрим. Чәмијјәтинизә кирирәм. Мән дә сизинләјәм. Һашым дајы, гәбул сдин... Мәһи дә...

Һашым бәјин үзүндәки гырышлар ачылды, көксүнү өтүрдү. Сонра күлүмсәди.

О күн Монастырдә Өмөрлө гаршылашмышды. Бирдөн ушаглыг күнлөри ядына дүшдү. Амма араларында бу севинчи бөлөн дивар варды. Бөјүк бир чинарын алтындакы гөһвөханаја кетдиләр. Өмөр:

— Көл, ахиретлијим, көл. — деди. — Чохдандыр көрүшмөмишик. Билирсән нечә илди? Амма мән сөнин адыны тез-тез ешидирәм.

Отурдулар. Өмөр фесини керижә итөлөјиб башыны гашыды, гөһвөчини сөслөди. Самовар сифариш етди. Рыфат гутусуну чыхардыб сигар төклиф етди.

— Мән көрмөјени нә илө мөшгулсан?

— Бир мүддөт кокур говурдум. Хөјли чарпышдыг. Сонра... Мөни данышдырмасан олмазмы, ө?

Рыфат:

— Даныш, — деди. Өмөр хөфифчә јумругуну масаја вурду:

— Онда гулаг ас. Биз падшаһа бағлыјыг, сизсө ону тахтындан ендирмөји дүшүнүрсүнүз. Она Гызыл Султан дејирсиниз. Ону лөкөлөјиб дурусунуз. Гајөниз һәр шеји јыхмаг дејилми? Јыхын көрөк. Дејин көрөк јениси асанлыгла гурулармы?

— Јох, биз падшаһы лөкөлөмирик. Бу чарпышма Балканлардакы јабанчы һакимијјетинө сон верилмөси үчүндүр.

— Онда нијә христианлара бу гөдөр үз верирсиниз? Бөјаннамөнизи охумушуг. Авропадакы бөјүк конгрессин гөрарларыны охумушуг. Падшаһын шөхси мөһфәәти үчүн... Бу гөдөр адам көсдирдији, бу гөдөр адам өлдүртдүјү јазылыр. Она бөјүк гатил, Гызыл Султан дејилмөкдөди. Бөс алтындакы имзалар? Инди һамысы јадымда галмајыб. Шураји-Һүммөт, Мөшвөрөт, Дашнаксүтјун, Армөнија гөзети, Дурушаг. Размиг һөј'өти Идарөси, Гајреник һөј'өти идарөси, Төшөббүсү-Шөхси вө Адөми-Мөркөзијјөт... Бүтүн бунлара нө дејирсән?

— Бу хусусда өлө билирсән ки, Иттиһадчылар арасында аз мүнағишө вө дава олур.

— Белөдирсө, онда нөдөн ермөнилөрлө иш бирлији јапылмасына разылыг верирсиниз.

Рыфат өлини алнына дајады.

— «Көңчтүрклөр» разылыга көлмиш кими көрүнмөк мөчб-уријјөтиндөдиләр. Мән бир забитөм, Өмөр. Мәшрутијјөт үчүн һәр шеји көз өнүнә алмышам. Вөтөн үчүн, Өмөр.

Өмөр стөканлара чај долдурду.

— Сарафовун көбөрдјиини ешитдим. Парчаланыблар. Бир-бирини јејиб-дурурлар. Јесинлөр...

Бирдөн Рыфатын өллөри сојуду. Чај стөканыны гамарлады.

— Михаил дејилөн бир комитөчи вар иди. Таныјырдын?

— Танымаја билөрөм?

— Елө билирсән ону аз ахтармышам? ... Михаил... Күллөлөри бөјинин ичиндөди. Һөбсө иди. Рус консулу өфв едилмөсини истөјиб. Араја кириб бағышлатдылар.

Өмөр:

— Чохлары белө бағышланды — деди.

— Бунлары нијә бурахырлар, Өмөр, гардашым? Јенидөн Румелини алт-үст сләмөлөри үчүн? Даһа бөтөрини стмөлөри үчүн? Нө гөдөр адам јаралајыб, нө гөдөр сојгунчулуг едиб? Башлычасы үрөји Дөрсөдөт үчүн дөјүнүр. Бир өскөрим вурмушду. Голларым арасында өлдү. О ајағалын, јохсул өскөрим. . Михаил мөни дө јараламышды... Инди бу адам аралыгда сөрбөстчө доланыр. Дүшмөнө сөрбөстлик верилмиш, милләтин ајаг үстө галмасыны истөјөн бир забитин даһынча хөфијјө салмышлар. Бу нечө ишдир?

Өмөрин көзлөри долду. Рыфат буну чајын истилијинө јөзду.

— Һағлысан, гардашым. — деди Өмөр. — Јадыма ушагкөн дөјүшдүјүмүз, дава етдијимиз күнлөр дүшдү. Нө күнлөрдн... Арнауд олмағымиз дилиндө доланырды.

— Нө иш көрүрсән инди?

— Сөдрөзөм олмадым.

— Мән дө олмадым... — деди Рыфат.

Күлүшдүлөр. Өмөр чибиндөн көһраба төсбөһ чыхартды. Төсбөһин дөһөлөрини бармағлары арасында чөвирәрөк:

— Бир иш вар — деди. — Евләһмишөм. Ики ушаг саһибјөм. Биртөһөр кечинирик.

Сонра евиндөн данышды.

— Көзөл бир чардаг дүзөлтмишөм. Көл, — деди. — Бағчамыз тамаша едөрик. Бөјүк көшклөрин бағчасында да о гөдөр чичөк көрмөзсөн.

Рыфат:

Көлөрөм. — деди.

Галхды. Араларындан. о эски дивар јыхылмышды. Гучаглашдылар. Рыфат атына минди. Көлкөли јолларда кет-кеде артан бир өфкөјлө атыны сүрдү.

* * *

Бејаз палтар кејинди. Белине гуршаг долады. Забит палтарыны бүкүб сандыгларын бирине јерлөшдирди. Бирден көзлөри ешикедө һөрөкөтсиз дуран Күлсүм анаја илишди.

— Оглум, бу төлаш не үчүндүр?

— Јола чыхырам, ана.

— Сөн елө һөмишө јолларда дејилсөн? Монастырдан, Үскүпдөн Селанике. Бир јерде галан дејилсөн ки, ај огул.

— Елөдир, ана... Амма бу башга сөфөрдир. Бөлкө дөнүшү олмады.

— Күлсүм ана ики аддым атыб дајанды. Үзүнүн рөнки учду.

— Дөнүшү олмады не демөкдир, огул?

Рыфат бир мүддөт сөссиз дајанды. Күлсүм ананын көзлөри ири-ири ачылмышды. Рыфат:

— Кедирөм — деди. — Јолумдан сахламајын. Өнкөл олмајын.

Гадын аз гала јыхылачагды. Дизлөри бошалды. Рыфат онун чијинлөринден тутду.

— Вөтөн үчүн кедирөм, ана... Бу сөзү һеч көсө демө. Вөтөни гуртармаг үчүн, Аллаһ үчүн, Ислам үчүн, Түрк милләти үчүн... Јола дүшмөк вахтыдыр.

— Көзүнү јумуб кедирсөн, огул. Гурбан олмага. Көзүнү јумуб кедирсөн. Аһ, каш мөн өлөјдим.

Јөмөнисилө көзлөрени силиб аглајырды. Ајаг сөси ешидилди. Көлөи Көримө иди:

— Јас вар? Өлөн вар, ана? Бу фөјрад нөдир?

— Сөн мөним һара кетдијими билирсөн, Көримө. Анама баша сал буну. Ешитдинми, Көримө?

«Чаныны фөда етмөли олан бизик». Сонра анасынын өлини өпдү.

— Һаггынызы һалал един. — деди.

Күлсүм ана:

— Һалал олсун, огул. — деди. — Аллаһа сыгынырам. Көримөни мөни овутмасындан не олачаг? О фагырым өзүнү овуда билсин. Даһа бизе дуа етмөк галыр. Атан ашагыдадыр, огул. Јолуна өнкөл олармы, билмирем.

— Өли бөј дөвлетмидир, ана?

Гадын бојуну бүкдү, сөссиз галды. Рыфат дөнүб Көримөје бахды. Гыз күлүмсөмөје чалышды. Төкчө додаглары титрөди, сонра јакынлашыб гардашынын өлини өпдү:

— Јолунуз ачыг олсун.

Рыфат бирден Зејнеби хатырлады. Сөһөр пөнчөрөнин өнүндөн кечмишди. Дибчөклөрдө өтирли гөрөнфиллөр ачылмышды. Түнд гырмызы, чөһрајы, гызылы... Һөмишөки кими багчада тојуглар көзиширди. Пөрдөлөр сымсах гапалы иди.

Сүр'өтлө пиллөкөнлөри енди. Гөарсызчасына атасынын отагынын гапысы агзында дајанды. Јарыгаранлыг дөһлизде бирден Өбдүлһөмидин чөһрөсини көрдү. Фикринде бир тахт чөврилирди. Һавада улдузлу парылтылар учурду. Өбдүлһөмидин үзүнө гырышлар долурду. Учубучагы көрүнмөјөн бир сарај багчасынын күллөри солуб-төкүлүрдү. Һовузун сују чөкилирди. Гызыл гөфөслөр ичине салынмыш јашыл, мави, сары гушлар һаваланыб учурдулар. Бир товуз гушу ачылмыш јашыл, мави мор гујругуну јыгырды.

Бөјүк гапынын дөмир голуну галдырды. Архасында бир гапынын ачылдыгыны билирди. Дөһлизин ајдынлыгы артды. Ајаг сөслөри кет-кеде јакынлашды. Дөндү.

— Рыфат, сөнми идин, оглум?

Јакынлашды.

— Вөзифөһөми кедирсөн, огул?

— Бөли.

— Бу гијафөтдө? Бу ајагтабыларла?

— Бөли.

— Агламаг сөси ешитдим. Ким иди?

— Анам аглајырды, өфөндим.

Ушаглыгындакы һүркү јенидөн өзүнү көстөрдү. Гөриблөшди. Јакында минбашы олачагды. Амма Өли бөј бу анда она ушаглыгдакы үркөклији, чөкинмөни төлгин едирди.

— Билирсиниз ки, тез-тез аглајыр.

— Бу башга чүр агламагдыр.

— Мөни соргу-суала чөкирсиниз. Даһа һеч не сорушмајын. Видалашаг.

Күлсүм ханым јавашча пиллөлөри енди, јанларына көлди. Өли бөјин өлиндөн шамданы алды. Өли бөј:

— Бу огланы бу гөдөр ил није бөјүтдүк, Күлсүм ханымага? — деје сорушду. — Рүтбөсини, униформасыны бир јана атыб атасынын адыны ајагынын алтына алыб өзүнү лөкөлөмөси, бизи алчалтмасы, һеч көсин үзүнө баха билмөмөјимиз үчүнмү? Бө'зи забитлөрин

орду ичинде гарышыглыг төрөдөчкөлөрүни эшитдим. Елө билирсөн Рыфатын бейинден нөлөр кечдијини билмирөм? Ону торпаг, ишыг, көј вө су гөдөр јахшы таныјырам.

Гадын:

— Өчөб таныјырсан — дејө һајгырды, — Танысајдын, севөрдүн. Она һагт газандырардын. Танымырсан. Дөрдлөрүни мөнө ачыр. Фикринден кечөнлөри мөнө сөјлөјөб.

Рыфат:

— Мөним үчүн дава етмөјин — деди. — Бир-биринизи инчидиб бу свин ишыгыны сөндүрмөјин. Атамдыр, өлбөттө о да мөни севир, дүшүнүр. Бөлкө елө сөнин гөдөр үстүмдө титрәјир. Фикирлөрүмиз бир-бирини тутмаса да...

Сонра сөзүнүн битдијини анлатмаг истөјөн кими өлини узатды. Атасынын өли һөч гымылданмадан јанына салланыб дурурду. Рыфат чөлд дөнүб гапыдан чыхды. Богазы дүјүнлөмишди. Даш һөјөтө бир ахшам дүшмүшдү. Кочо јох иди. Алт мөртөбө гаранлыгды. Ахура енди. Гыраты сечди. Бајыра чыханда атасыны гаршысында көрдү. Өлинде тапанча вар иди. Күлсүм ана вө Көримө азачыг архасында дајаныб бир-бирлөрүнө синмишдилөр. Өли бөј гадынн јалвар-јахарыны дујачаг һалда дејирди.

— Кери гајыт. Нијазинин дага чыхдыгынн вө ахтарылдыгынн эшитмишөм. Онун да Өнвөрин дө ахыры писдир, һаллары харабдыр. Шөмси паша буларын чөзасыны верөчөк.

— Бу торпаглар өлдөн кедир, ата. Баша дүшмүрсүнүз. Чајырын јашыллыгы, агачын мејвеси, бу свин мөһкөм чыхылмыш мыхлары, инчө-инчө ахан суларымыз, фырланан дејирманларымыз сизи алдатмасын. Даһа Өли бөјин ады кечмишдөки кими һөч көси титрөтмир. Көзүнүзү ачын, јахшы бахын. Мүфәттишләр, јабанчы комиссарлар вө забитләр, валилөрүмиз Румели үчүн ојнанан ојунда өл-өлө верибләр. Өли бөј кимин јадындадыр?

— Сөни јолундан дөндөрмөк үчүн һөр шеји көз алтына алмышам. Е'дам олундугуну эшитмөкдөнсө, сөни бурадача өз өлимлө өлдүрмөлијөм. Өли бөј башга чүр сдө билмөз.

Күлсүм ана дизлөрүнө вурду:

— Аман, — деди. — Аман. Ај јер, ај көј. Өли бөјин тапанчасы өвладына чеврилмишдир, аман. Буна дөзүб дајанмаг олмаз. Бөјүдүб боја-баша чатдырдыгымыз бир огула өл галхармы? Бу нечө үрөкдир? Бир огул ки, ајры-сечкилик орталыгдан галхсын дејө јоллара дүшүр. Мөни вур, Өли бөј. Бу көнч будагы јерө сөрмө. Залым бир овчу сајылыб арханча бөд дуа алмајасан, өзүнү диллөрө салмајасан.

— Кери чөкил, Күлсүм ханымага, сөн ки бу вахтачан серб вө јунан гарылары илө достлуг гурмусан. Христиан килсөсинден алыб мөсчидө сохмусан. Бил ки, огланын азадлыг дедији шеј гадыннымыз, гызымыз уча јерлөрдөн алчалдылыб орталыга салынмасыдыр.

Рыфат:

— Бу нагыллара нечө инанырсынын? — деди. — Ким истөр ки, гадыннымыз јүксөкдөн алчалсын. Ким истөр? Мөнө дајан демө, ата. Өкөр јанылырамса, гаршыма гочаман бир даг јыхылсын. Өлүмү чохдан көз алтына алмышам. Чөк төтији, вур, ата.

Өли бөј:

«Бу нечө бир селдир? дејө дүшүндү. Елө бир сел ки гаршысында дурмаг мүмкүн дејил. Гаршысыалынмаз».

Рыфат јениден атына минмөјө һазырлашанда һөлө дө атасынын гөзөби азалмамашды.

— Огул, огул дедијим. Бир дө бу гапыја көлмө. Көлиб мөнө «ата» демө.

Рыфат:

— Көлөрөм — деди. Төј бајрам елөјөчөјиниз күнлөр узагга дејил. Өлини өпөчөјим күнлөр...

— Сөнө өлими вермөрөм, бил. Даһа оглум дејилсөн.

— Пешман олачагын сөзлөри сөјлөмө, ата.

— Өлсөм, гөбрим үстүнө дө көлмө. Сөн дүшмөн үстүнө дејил, гардаш үстүнө кедирсөн. Ону күллөлөмөјө кедирсөн.

— Мөмлөкөтин өлдөн чыхмасына көз јуман адам мөним гардашым дејил, дүшмөнимдир. Бу анда сизин дө Михаилдөн бир фөргиниз галмышмы?

Буну дејиб атыны дөндөрөндө Өли бөј тапанчаны она төрөф чевирди. Көримө чыгырыб ирөли атылды. Көримөнин гышгыртсындаммы, ја да Өли бөјин көзлөри јашла долдугунданмы, күллө һөдөфинө дејмөди. Киши көзлөрүни голундан тутан гызына чевирди.

* * *

Рза хоча гапыны ачанда төөччүбүндөн дөнүб галды:

— Огул, — деди. — Бу көлиши јухумда көрмүшдүм. Һөмин улдузлар, һөмин Гырат. Хејир олсун.

— Видалашмага көлдим, хочам. Өлинизи өпмөјө вө хејир-дуанызы алмага.

— Јолун дагларами, огул?

— Бөли, хочам, улдузларын парлаг, даһа сых көрүндүјү јерлөрө.

— Еле исө, Аллах аманатында оласан. Бизим үзүмүзү күлдүр, огул. Суларымыз жениден ахсын, огул, агачларымызын көкү гурумасын.

Көзүндөн сүзүлөн жаш сагталына дагылды. Рыфат гөрөнфиллерин гокусуну дүдү. Гөрөнфилли пәнчөрөдө донуг бир ишыг варды.

Архасына бахмадан жериди. Багчадан кечди, чырылтылы тахта гапы аралы галды. Сонра бир ајаг сөси... Зејнеб...

— Атамы аглап көрдүм. Деди ки, севинчинден аглайыр.

Ај ишыгы гызын сачларынын бир жанына дүшдү. Гөрүклөринин учлары инче, гыврым, ипөк кими иди. Өл атыб о ипөји овчунда топлады. Ај ишыгы овчунда топланмышды, ја да ахыб кеден бир булаг сују иди бу.

— Сорушмамалыјам, елөми?

— Сорушма, — деје Рыфат чаваб верди.

Атына минди. Гыз кери чөкилди. Ајдынлыгдан узаг дүшдү. Гаранлыг һәр јерини бүрүдү.

Анасынын агламагы, Көримөнин чыгыртысы, Өли бөјин зарылтысы, Рза хоча, сөссизчө бојун өјөн Зејнеб... һәр шеј узаглашды. Гырылан, гопан, дагалан шејлөр...

* * *

Нијаз бөј ону өһөнк бојалы көнд евинин даш астанасында гаршылады. Чөкмөлөри ајагында јох иди. Күнөш үзүнү јахшыча гаралтмышды. Орада һамы өкинчи кими иди. Күнөшлө, дагла ич-ичө, өзик палтарлары илө бардаш гурдугу сөкиден галхыб гонаг гаршылајан көндли деди:

— Рыфат бөјимиз сизсиниз?

— Бөли, өфөндим.

Өл-өлө көрүшдүлөр. Нијаз бөј бунунла кифајөтлөнмөјиб ону гучаглады. Өлини мөһкөмчө күрөјине вурду.

Отага кирдилөр. Нијаз бөј һасирин бир күнчүнү кестөрдди.

— Бујур, гардашым. — деди.

Пәнчөрө ачыгды. Көндин о тутгун шам агачы вө төзөк гарышыг түстү гокусун ичөријө долмушду.

— Тө'рифини сшитмишик. Көндбөкөнд доланыб көздијин вахт сөнин болгар көндлөринө кириб чыхдыгын, арнавод Өмөр гардашымыз ајага галдырдыгын дујулмушду. Бизим һәрөкаты богмаг истөјөн бир чох арнавод бизим јолумуза көлмиш, бизимлө бирлөшмишир. Инди онлар да һүрријет деје багырырлар.

Рыфат деди:

— Сизин сө'јлөринизин јанында бизимки һеч нөдир.

Бир јандан да Кол агасы Нијаз бөјин о сакит, шөһөрли һавасындан узаг икид дурушуну, бахышыны излөјирди. Нөдөнсө, Нијаз бөј она ири бир гочун мејданда, аз сонра көсилөчөјинден хөбөрсиз мөләјиб, долашмасыны хатырладырды.

— бисс етдим ки, атанын сөзүнө гулаг асмајыб јола чыхмысан. Румелиде ингилаб үчүн вурушан, үзүмүзү аг едөн һашым бөј де дајын имиш.

— Дајым бир һөрмөтли кишидир. Адынын бу гөдөр һөрмөтлө чөкилдијини билмирдим.

— һашым бөј чөмијетин гуручуларындандыр. Төл'өт бөј онсуз сөзө башламаз. һәр заман јол кестөрөн, бирлөшдирөн олмушдур. Дејим ки, о, бир ишыгдыр, гајнагдыр.

Рыфат чашыб галды:

— Нө өјрөндимсө ондан өјрөндим. Амма белө габагчыл олдугуну, бу гөдөр чалышдыгыны билмирдим. Мөнө күвөнирди. Јенө де сһтијаты өлдөн гојамышдыр. Чүнки мөн Өли бөјин оглујам. Бу сөбөбө көрө де фөалијетини мөнө ачыг демөмишир. Инди дајымла бир јолун јолчусу олмушам. Көрпөлијимдөн бөри о өз фикирлерини чөлчүлүкдө ичилөн су кими мөним чисминө ахытмышдыр. Јохса онун јолуна көлө билердимми?

Инди ону јахынында һисс едирди. Көјүн дејишөн, ишыглы, үзкүн, һөсрөтли рәнклерини алмыш көзлөри гаршысындајды санки.

— Ишимиз агырдыр, — деје Нијаз бөј диллөнди. — Вөли бөј вө Мүршүр Осман инди бизө гаршы чыхырлар. Радовичеје адамларымы көндөрмишир. Көндлилөр топланыб өли силаһда көзлөјирлөрмиш. Бу үсјанчылар арасында сөнин бибиоглун да вармыш. Инди биз нө етмөлијик, шаһиним?

Рыфат сарсылды. О аг, кичик ев көзүнүн габагына көлди. Орадакы нөгмөлөр гулагында иди. Сачидө биби димдик дуруб, обалара, даглара төрөф бахырды. Акаһы ат үстүндө көрөнлөр «ејнөн Өли бөјин көнчилијидир» дејирдилөр. Акаһ һәрби мөктөбдө охујан бирчө оглујау.

— Бибиоглунун јола көлмөси сөнчө чөтин олурму, Рыфат?

— Инанмаг истөрдим. Радовичеде бабам Абдулла бөјин адыны ушаглар белө билир. Бабам үрөкли, мөрд бир киши имиш. Јохсулларын пөнаһы имиш. Инди билмирөм, мөним сөзүм кечөчөк, јохса бибиоглунун.

— Сөн сәрби, идејамыза ујмајан арнаводу јола көтирдин. Бибиоглуна сөзүн кечмөјөчөк?

— О башгадыр, өфөндим. Арамызда төкчө мөһөббәт олсајды, нә варды ки. Дуруб оралара кедирәм. Тезликлә гулагыныза шад хәбәр чатдырарам.

Күнөш евләрә бир аз ишыг салараг батмага башламышды. Јол кәнарындакы ағачлар тоз-торпаглы вә јарпагсыз иди.

Нияз бәј доғрулду:

— Һајды, асланым, — деди. — Јолун ајдынлыг олсун.

Чөлә чыханда бир өскәр Рыфатын атыны кәтирди. Исинән торпаглардан јайылан сәринлик ахшамын кәлкәләри ичиндә јеничә һисс олунурду. Сонра рәнкләр гејб олду, хәфиф бир күлөк өсди.

Радовиче... Ушаглыгда, јатдыгы отаглардан төпәләрә доғру узанан мешәни сәјр едәрди. Бә'зән Акаһ агабәјлә бирликдә ова кедәрдиләр. Рыфат кечәдән һөвәсли оларды. Сабаһ олунча Акаһ агабәјин сәсинә ојанар, мешәдә кәзмәји севсә дә, һеч чүр јухусундан ајыла билмәзди. «Мән кедирәм» дсјәрди Акаһ. О заман јатагындан галхарды. Билирди ки, кетмәсә, сонра чох пешман олачаг.

Бирликдә севиндикләри о күнләр, о һәјәчан кәлиб араларына кирмәјәчәкми? Бир-бирилә нечә дүшмән ола биләрдиләр. О севкинин арадан кәтүрүлмәси асанмы иди?

Мешәјә чатынча сәһәри кәзләмәји мүнәсиб билди. Дик вә јүксәк ағачлар кәчә горхунч кәрүнүрдү. Аты бир аз аралыда дурурду. Ач олдугу үчүн арабир башыны сага-сола чевирәндә ону кәрүрдү. Узаныб дирсәјини јерә дајады, башыны овчунун ичинә гејду. Инди гара кәвдәли нәһәнк ағачларын төпәсиндә кәјүн бир парчасы сечилирди. Бир улдуз... Иричә вә парлаг... Санки ағачын бир будагына тахылмышды. Голу јоруланда, о өзү дә билмәдән башыны отларын, јарпагларын үстүнә гејду. Үшүјән кими олду. Кәзләрини улдуздан ајярмады. Кәз гапаглары јумулунчаја гәдәр...

Һәр јаны гарышга бүрүмүшдү. Тәрпенди. Ајаглары сојуг суја дәјди. Кәзләрини ачды. Дизләри бүкүлдү. Саг голу ујушмушду. Улдузу ахтарды, јох иди. Күн һәлә доғмамышды. Улдуз јох иди. Гуш сәсләри варды. Гуш сәсләри кет-кәдә чохалырды. Өз күлүшүнү, ушагчасына күлүшүнү ешитди. «Мән вурдум, Акаһ агабәј, мән вурдум».

Атын јүјәниндән тутуб сых ағачларын арасы илә јериди. Евләрин јакынына кәләндә кәј үзү ағармага башлады. Артыг кениш чајырлыгын јакынлыгындакы о ағ, бәјүк ев кәрүнүрдү.

Бағча гапысына чатанда кәпәк һүрмәјә башлады. Атларын бахычысы Рүстәм өфәнди өскүрөрәк алт мәртәбәнин кәлкәләр

ичиндә галан гапысындан чыхды. Бахды. Рыфаты кәрүнчә она төрөф јериди. Бирдән дурухуб деди:

— Буралара нә үчүн кәлдин?

— Баба свинә кәлдим, Рүстәм өфәнди. Јохса буна бир өнкәлми вар? Атыма јем вер, узаг јолдан кәлмишәм. Бәлә гонаг гаршыла-јарлар? Еништәмлә бибимин кәфини сорушачагам. Һәр нечә олса, кәлән адамы гаршылајарлар.

Рүстәм өфәндинин горхмуш дурушу дәјишмәмишди. Кәпәк һүрмәји кәсмиш, гујругуну буламага бапламышды.

Рүстәм өфәнди деди:

— Бәјләрә хәбәр вермәјим ләзимдыр.

— Мән изин верилмәсини кәзләмәјимми?

— Архасынча јандарм дүшмүш бир адамын сәвә кирмәси чох да јакшы шеј дедил.

Кәзләди. Гапынын ачылмасындан Рүстәмин кәријә дәнмәсинә гәдәр Рыфатын сәбрини түкәндирән бир вахт кечди. Ичәри кирәндә Акаһла үз-үзә кәлди. Түфәнки өлиндә иди.

Рыфат деди:

— Ова чыхмага һазырлашырдынызмы?

— Мәкәр кәрмүрсән?

— Мән сизин ајагыныза кәлмишәм. Мешәјә кетмәјинизин һеч бир лүзуму јохдур.

Сонра дајанды.

— Јад бир јерә кирән кимијәм. Болгар даһа диз чәкмүшдүр. Бизи бәлә гаршыламаз.

— Шәмси паша өлдүрүләнән бәри кимә инанмалыјыг?

— Дүшүнүрсүнүз ки, сизи өлдүрмәјә кәлмишәм?

— Мә'лумдур ки, кәфими сорушмага да кәлмәмисән.

— Бир-ики кәлмә данышмага кәлмишдим.

— Сәз битди, Рыфат. Бир-биримизә дедиләси башга сөзүмүз јохдур.

— Бәлә сәзләр Абдулла бабамызын адына ләкә вура биләр.

— Мөгсәдин нәдир?

— Мөгсәдим кәндлиләрлә данышмагдыр.

— Вурарлар сәни. Бабамызы јада салмазлар, вурарлар. Буну бил.

— Кими вурарлар?

Һәр икиси гапынын агзында дуран Чәмил бәјин сәсини ешидиб дөндүләр. О, кәлкәләрдән ајрылыб ирәлиләди.

— Хош кәлдин, оглум, — деди.

Үзүндө оглула Рыфат арасында чырпындыгыны көстөрөн бир чаресизлик варды. Һәр заман јумшаг, һәр заман инчө дүгуларда, көзөллијә вургун олан бу адамдакы һөјөчан һөдөн иди?

— Еништө, мөн ганунун, һүрријәтин бураларда һө үчүн севилмөдијини, һөбул сдилмөдијини баша дүшмөк үчүн көлмишөм. Нечө олду ки, бојун өјдиниз? Һүрријәт билинмөјөндө һагг-өдаләт нечө ортаја чыхар? Инанмырам ки, Акаһын фикриндө оласыныз.

Чөмил еништө деди:

— Узун јолдан көлдијин баллидир, бу ев сөнин дө евиндир, огул. Көл отур, бир аз динчөл. Гарныны дојдур. Ондан сонра сөзө-башлајарыг.

Сонра бибиси көлди. Бирдөн агламаға башлады. Санки үрөји агзындан чыхачагды.

— Аһ, огул, буралар белөми олмалы иди? — деди.

Акаһ бу сөзү ешитчөк анасына һирслө бахды. Сонра гөтијәтлө ирөли јериди. Гапыны бөрк чырпыб өртдү.

Чөмил бөј деди:

— Әли бөји наразы салмамаг үчүн белө едир. Әли бөјин фикирләринө шөрикдир. Һөм дө она олан һөрмөтини бу шөкилдө көстөрмөк истөјир.

— Мөнө елө көлир ки, атамн адына бир көлкө салмамышам. Чүнки чанымы гојмушам ортаја. Аилөм вө милләтин үчүн. Севки белө олмалыдыр.

Өзүнү јыхылачагмыш кими күчсүз һисс етди. Бибиси онун ачлыгыны дүдү:

— Кечөни һарада галмышдын, огул?

— Мешөдө, бибичан. Бир ағачын дибиндө.

— Бир аз јемөк көтирим, је.

Пөнчөрөдөн лөкөсиз, мави көјүн бир парчасы көрүнүрдү. Дојунча јатмаг истөди...

Чөмил бөј деди:

— Бу тахтын үстүндө јатачагсан. Бир аз өзүнө көлөрсөн.

Күрөјини дөшөкчөлөрө сөјкөди, деди:

— Инди јатмаг олмаз, өми. Акаһ агабөјими дүшүнүрөм. Онун һара кетдијини.

Еништө бир сигар јандырды. Рыфат онун һө дүшүндүјүнү баша дүшө билмирди.

— Огул, — деди. — Сөни көндин ичинө бурахмајачагам. Сөбөбини өзүн билирсөн. Бурадан кедөрсөн. Кечө вахты кедөрсөн.

— Сиз һө данышырсыныз, еништө. Бизи бир нечө гулдурму һесаб едирсиниз? Бүтүн Румели ајага галхыб. Јахын күнлөрдө азадлыгы е'лан едөчөјик. Акаһын, атамн мугавимөти мө'насыздыр.

Чөмил бөј галхды. Отагда о баш бу баша көзмөјө башлады. Јавашча:

— Азадлыг — деди.

Плевна таблосунун өнүндө дурду. Бир заман сөссиз дајанды. Сонра һөсө фикирләшиб дөндү. Рыфатын јанына көлди. Әлини онун чијинө гојду.

— Огул... — деди.

Сөзүнүн керисини көтирө билмөди. Дөнүб отагдан чыхды. Кичик пөнчөрөдөн атла кетдији көрүндү. Галхыб дөһлизө чыханда бибисијлө гаршылашды. Сорүшдү. Гадынын рөнки дөјишмишди.

— Билмирөм, огул. Һараја кетдијини демөди. Ушаг-бөјүк, һамы мөсцидин һөјөтинө ахышыр. Кетмө, огул, үрөјим сыхылыр.

Акаһын арвады да отагларын бириндөн чыхыб көлди. Көзләриндө горху варды. Рыфат пиллөкөнләри сүр'өтлө енди. Дүшүндү ки, Акаһ көндилләри мејдана топлајыр. Дүшүндү ки, Чөмил бөј она гаршы чыхмаға гөрар. вериб. Аз сонра мејдандакы адамларын арасында иди. Өзүнө јол ачыб габаға чыхды. Акаһы ахтарды, көрмөди. Еништөси аралыгда дуруб кур, уча бир сөслө азадлыгдан, гануни-өсасидөн, ингилабдан, достлугдан, гардашлыгдан данышырды. Рыфат түфөк тутан өллөрин бошалдыгыны көрүрдү.

— Динләјин, гулаг верин. Румелинин гуртулмасы, вөтөнин хилас едилмөси үчүн өл-өлө вермөкдөн башга чарө вармыдыр? Силаһлары атын кетсин, гырылмыш, јыхылмаг үзрө олан шөјлөри хилас едөк. Бурада, Радовичедө биз дө бир ишыг јандыраг. Гурујан чешмөлөрин сују јенидөн ахсын, улу ағачымыз јенидөн көјөрсин.

Бирдөн Рыфаты көрдү. Үзү ишыгланды. Бөјүк јайлыгыны чыхарыб үзүнү гурулады. Рыфат күлүмсөди. Һисс етди ки, белө сөзләри демөк үчүн чох һөјөчан кечириб. Инди еништө даһа да һөјөчанлы көрүнүрдү. Ишарөт бармагыјла Рыфаты көстөриб деди:

— Бах, бу көнч забит Абдулла бөјимизин һөвесидир... Јолундан дөнмөди. Өлдүрүлө билөчөјини билдији һалда бураја көлди. Төкбашына, горхмадан көлди. Һөлө бир бахын, Ону вүрачагсынызмы?

Мејданы бир курулту бүрүдү. Сөслөр ешидилди...

— Көрүн азадлыг үчүн һөлөр едилirmiш. Сөзү она верин.

Деди вө јайлыгыны көзләринө басды.

Нуријје нөнөнин көз гапаглары күчлө ачылды. Думанлы көзлөрүндө кичик бир парылты да жок иди.

Көримө пычылты илө деди:

— Нөнө.

Сонра жавашча она тохунду:

— Нөнө, мөни ешидирсөнми? Асијө бачым мөни Селаникө чагырыр. Дуа ет, атам изин версин.

Гадын додагларыны марчылдатды. Бөјнуну агыр-агыр о јана чевирди:

— Мөни о кечмиш күнлөрүмдөн чөкиб чыхармасан олмазми? Јенө нө олду?

— Селаникө кетмөлијөм, нөнө.

— Ај гыз, Селаникдө нө вар?

— Бураларда дарыхмышам. Бачым чагырыр. Кетмөсөм, өлөрөм.

— Өлмөзсөн, гыз. Өлмөк о гөдөр дө асан дејил... Мөни көрүрсөнми? Чөлдөн ичөри бир аддым атмадым. Чөкирөм...

Көримө үмидсизликлө отагдан чыхды. Овчунда Асијөнин мөктубу. Овчунда Селаник...

Өли бөј гөзөт охујурду. Күлгабына гојулмуш сигарын түстү думаны күн ишынгында мавилөшиб тавана доғру галхырды. О, көзлөрүни гөзөтдөн ајырыб гызына бахды. Сонра күлгабындакы сигары өзмөклө араја бир сөссизлик көтирди.

Гыз деди:

— Асијө бачым, дејесөн, чох дарыхыб. Мөни өз јанына чагырыр. Сиз демидиниз ки, фикирлөшөрөм. Гөларынызы өјрөнмөк үчүн көлдим.

— Көримө, сөнин һансы истөјин јеринө јетмөјиб? Гаршымда белө јарпаг кими титрөјиб дурма. Өзүмүн гүввөм олса, Селаникө кетмөк истөјирөм. Сөни дө апарарам. Төки о јола дөзө билөн чаным олсун. Гочалмышам, гызым. Өли бөји өввөлки һесаб елөјирсөн?

Көримөнин үрөјинө бир сөвинч чөкдү:

— Өкөр өзүнүзү јахшы һисс етсөниз, нө вахт јола чыхарыг, өфөндим?

— Мө'лум дејил, Көримө ханым.

Гызын үзүнө көлкө енди. Күскүн бир көрүнүшлө отагдан чыхды. Сөһөриси Зибөјдө гапысыны дејдү:

— Атаныз јола чыхылачагыны билдирди. Истөјир ки, бир аз тез дуруб һазырлашасан.

Көримө јатагдан сычрады. Чөлд сандыг отагына гачды. Аз сонра ики зерли боғча илө пиллөканлары енди. Күлсүм ана гызын һалына төөччүблө бахды:

— Јолда аваданлыгы јахшы сахла, — деди. — Мөнө биркө чөкдирилмиш шөкиллөрүни көндөрсинлөр. Бу дедиклөрүми унутма.

Араба һазыр иди. Күн доғмаг үзрө иди. Күлсүм ана су долу габла ашагы енди. Көримө дөнүб анасыны гучаглады.

Өли бөј гутусундан бир сигар чыхардыб јандырды.

Гадын деди:

— Көзөл бир јуху көрдүм. Рыфаты көрдүм. Гызыл бөзөкли палтар кејмишди. Хејир олсун. Тез гајыдын, гызым. Мөни интизарда гојмајын.

Сонра бир гамчы сөси. Төкөрлөр дөндү. Күлсүм ана габдакы сују јерө бошалтды.

* * *

Шөһөрө кирөчөклөри күн иди. Топ сөси ешитдилөр. Кечдиклөри көндлөрүн адамлары бир анда јоллара төкүлдү. Белө ки, Көчө арабаны бир көнара чөкмөјө мөчбур олду. Гадынлар бир-биринө сарылмышдылар, аглашырдылар. Өли бөј арабадан ениб адамлары гарышды. Аз сонра кери гајыдыб сөссизчө гызынын јанында отурду.

Көримө сөрушду:

— Тојдур, јохса бајрамдыр?

Өли бөј деди:

— Она бөзөр бир шејир. Азадлыг е'лан олунмушдур.

Адамлар ики јана ајрылды. Араба јола дүзөлдү.

— Ата, һүрријөт анчаг бу көндлилөрүми сөвиндирмөли иди? Биз нијө сөвинмирик? Биз нијө белөчө чошмуруг?

Өли бөј башыны дөндөриб ачыгла гыза бахды. О ахшам Рыфата бахдыгы кими. Көримө горхду. Чијинлөри енди. Аз сонра зурна сөси бүтүн көнди бүрүдү. Јолларындан атлылар кечир, сармалы папаглар бир ан парылдајыб сөнүрдү. Сонра гадынлар, гызлар, ушаглар... Јолларда бир рөнк гарышыгылыгы, бир сөвинч һөкм сүрүрдү.

— Ата, бу инсанлар сөвинмөмөлијидими? Елө бир-биримизи јејиб дурмалыјдыгмы? Инди азадлыг көлмишдир, Османлы ајага галхыб. Башга дүшмөнлик битмишдир. Нө үчүн сөвинмөјөк?

— Буна сарај нө дејөчөк, Бабиөли нө дејөчөк?

Селаник... Көримө артыг һөјрөтини, сөвинчини кизлөтмирди. Чичөклөр, бајраглар көрүрдү. Сөвинөн, өл елөјөн, марш сөјлөјөн инсанлар көрүрдү. Атасынын көзлөрүндө исе бир јалнызлыг, бир күскүнлүк көрүнүрдү... Фаиг бөјин онлары «Һүррүјөт е'лан олду» дејиб аглајараг гаршыламасына Өли бөј жавашча «Бунлар дөли

имиш» деје сөйлөди. Салим пашанын гонаг свиндөки жад, һеч кесин бөјөнмөдији бу адама Кериме чох ачыјырды. О, улдузлу, ојмалы өшјалар арасында кениш отагларда, Салим пашаја һөрмөтини ајагыны халыларга басаркөн де изһар елејөн бу адамын һөвөсини сөвмөси еле бил она чох көрүлүрдү. Новбаһар ханым, јахуд Нимөт хала инчидөчөјиндөн горхурлармыш кими ушагы онун голлары арасындан чөкиб алырдылар. Фаиг бөје бир јакынлыг һисс етмишди.

Әнвөр бөјин көлөчөјини, стансијаја чохлу адам топлашдыгыны дедиһәр... бир ара Әли бөј динчөлмөје чөкилөндө Ичлал ханымын гулагына пычылдады:

— Фаиг бөј бизи стансијаја апара биләрми?

Ичлал ханым она мөһөббөтлө бахыб деди:

— Басырыгда өзилөрик, Керимөчијим. Асије илө биз дө буну фикирләшмишдик.

Өллөринин инчөлији, үзүндөки о дуру бөјазлыг, һамарча топланмыш парлаг шабалыды сачлар, о јумшаг сөс. Дајысы арвады бирдөн гејб ола билөчөк хөјал кими иди. Ону һө заман дүшүнсө көзүнүн өнүнө өввөлчө о ири көл, сонра исө сөссиз аг бир гу гушу көлирди.

— Нө олар кедек, көлин. Узагда дурарыг, разыјам. Елө о чошгуңлугу көрмөјим дө бөсдир.

— Фаиг бөјлө көндөрөрөм сөни. Евдө мөним көмөјим лазымды, Керимөчијим.

Арабада Фаиг бөј тамам башга чүр олмушду. Евдөки утанчаг һалы јох олмуш, сөзүнү ешидөн бир адам көрдүјү үчүн мөгрур бир көркөм алмышды.

— Издиһамдан горхурсанмы?

Керимө деди:

— Хејр, бу сөвдијим шејдир.

— Елө исө арабаны сахлајачагымыз јердө дүшөр, издиһамын ичине кирөрик. Габага да кечө билөрик. Није олмасын. Мөн јол ачарам, анчаг голуму бурахма. Итсөн, мөни гонаг сахламазлар һа, она көрө.

Керимө күлдү:

— Каш ки, сизи даһа тез-тез көрө билөјдим, өфөндим, — деди.

Сонра рөнкарөнк бир издиһам, чичөклөр, угултулар, агачларын төпөсиндөки инсанлар, бөзөкли, мунчуглу дөвөлөр... Овучлары төрлөди. Гатар көрүнүшдү. Минлөрчө инсан о јана ахышды.

Алгыш сөслөри, атылан минлөрчө чичөк... Христианлар мүсөлиманларла гучаглашыр.

— Арабачы да кетди. Гачмасыны көрдүнүм? Елө бил һөбсдөн гуртулду.

Угулту көсилди.

Фаиг бөј деди:

— Көл, голуму бөрк тут. Индичө Әнвөр бөји көрөчөксөн. Сөһбөт едөчөксөн.

Арабадан сндиһәр. Архада бир агач көлкөсиндө дурдулар. Јенидөн һөрөкөтлөр, инсан дөнизинин далгаланмасы... Вагондан дүшөн Әнвөр бөје јол ачырлар. Керимө о селин ортасында ораја-бураја чырпылан бир агач гырыгы кими... сүрүклөнир, итөлөнир... Сонра Әнвөр бөјин үстү ајлы фөси... Бу һөјөчана, бу гарышыгыла өјрөнмиш көрүнөн сакит, гөрарлы үзү гыса бир мүддөтдө көрүнүб јох олур.

* * *

Михаилин јанында раһиб Христо дурурду. Јашланмыш, үзүнүн сүмүклөри ирөли чыхмышды. Һәр ики төрөфө хөфифчө баш өјди. Алгышланмасы өввөлкилөрө көрө кеч башланды. Михаил бирдөн кечөн күнлөри хатырлады. Надја ана гаранлыг бир отагда титрөјөрөк јанмајан бир очага сыгынырды. Сонра чијиниө рөнки кстмиш бир өрпөк атыб долашырды. Бир күн отурмага гыјмадыгы о ојмалы искөмлөдө өлүсүнү тапдылар. Голлары ики јана ачылмыш, башы ирөлијө доғру өјилмишди...

Бирдөн азча ирөлиде Рыфаты көрдү. Бу көзлөри ишыгы, дипдири адам хөјалындакы өлүнү силиб атды. Дирсөји илө Христону јавашча дүмсүклөди:

— Әзиз Педер, көрүрсүнүзмү? Дүшмөним бурададыр.

Педер титрөјөн башыны сага-сола чевириб бојланды.

Михаил деди:

— Бах, бу узун бојлу забит одур.

— Нө данышырсан, Михаил? — деди Педер. — Бу күн азадлыг күнүдүр. Дүшмөн сөзүнү агзына алма. Инди бунун вахтыдырмы, огул?

Рыфатын үзүндөки төбөссүм сөндү. Көзлөри ики уча даг кими Михаилө дикилди. О анда дүңјада санки бир Рыфат, бир дө Михаил вар иди. Рыфат үчүн Михаил һөлө бир гачагды. Әфв едилиб бурахылмыш олса белө, ону багышламаг. Рөчөби унутмаг демөкди.

«Әлими-голуму һүрријет бағлады» деје дүшүндү.

Михаил кери чөкилди. Рыфат бу гачышы чарөсизликлө сејр етди. Азача сонра Михаилин ири көвдөси издиһамын ичиндө јох олду.

— Едө билмөрөм, дајы.

— Атадыр, үрөкдөн бирдөфөлик силинө билмөз. Гызы чохму көзлөдөчөксөн?

Зејнөб... ај ишыгында парлајан сачлары, гөрөнфил гоухулу бир ахшам көтирди отага. Дивардан Чамал бөјин сөрт бахышлары өридиб јох слөди бу ахшамы.

— Дајы...

— Бир шеј сөјлөмө, — деди Һашым бөј. — Гөрөкөт башланды. Трамваја миниб Чавад бөјжилө кедөк.

Рыфат көңүлсүз галхды. Плашынын јахасыны дүјмөлөди.

— Сөзүн далыны демелијөм, дајы...

Һашым бөј портманатдан пул көтүрдү:

— Јахшы дөмлөнмиш бир чаја еhtiјачым вар, огул.

Јердеки гар бөркијиб сыхлашмышды. Араба излөри чох тез өртүлмүшдү.

— Белө өлмөк истөмирдим. Донуб өлмөји, јахуд вурулуб өлмөји. Гочалыб, дешөклөрө дүшүб Сөлим паша кими кимсөјө јүк олмаг истөмирөм. Истөмирөм ки, мөнө күлсүнлөр. Әкөр күрөјимизи вердијимиз даг дајанмајачагса... Јашајыб даһа пис күнлөрми көрмөлијик?

— Гочалмага гөдөр јашамаг јахшы шејдир. Көнч кишилөрин гочалара еhtiјачы вардыр. Кечмиш олмадан көлөчөјө нечө аддым атылып? Бу гөдөр бездинми? Бу гөдөр өјилдинми? Бөсди даһа. Һөлө јолун башындасан.

— Дүздүр, — дејө Рыфат чаваб верди. — Лап Михайлин габагындајам. Ејни јердејөм, дајы. Ејни негтөдө.

Һашым бөј дурухду. Үзүнү өјди. Бу һалы Чавад бөјин евиндө де давам етди. Көзлөриндөки парылты сөнмүшдү. Гајыдаркөн, гапыда үстүндөки гары силкөлөјөрөк деди:

— Чавад сөнө өрнөк сөз ачма. Сөн зиндан нөдир билмирсөн, бөсдир, өлүмдөн, вурулмагдан сөнө ачма. Гар өријөн кими Устурумчаја кет. Атанла барыш. Нан тахылсын, биртөһөр јашајачагыг. Хидмөт сдөрөк. Хидмөт етдијимиз инанарат.

Әдһөмин кобуд, ачы данышыгы олмасадјы, өзүнү белө күчсүз һисс етмөјөчөкди. «Сөн өслиндө көнүллү дејилдин. Бу ишь, јүк алтына кирмөји истөмирсөн. Јахшы бир дејүш забитисөн. Нө јахшы ки, иттиһадчы олмадын. Јалһыз слө көрүндүн. Бөлкө мөчбур идин». Рыфат бунлары сөјлөјөндө забит клубунда идилөр. Бу сөзлөрдөн сонра Әдһөмин рөнки саралмышды. «Јахшы бир забит... Әлбөттө сijasөтдөн узаг дурмага чалышдығым үчүн ...» Рыфат бирдөн

Истанбулу хатырлады. «Агабөј» дејирди. «Әдһөм агабөј...» гөлбиндөн чүрбөчүр чавабсыз суаллар чөзөлөнирди. Әдһөм онун үчүн бир сыгыначаг иди. О исө клубда о күн, башлајан гыргынлары, гоча Истанбул шөһөрини, күлдүклөри, дүшүндүклөри, һөсрөт чөкдиклөри анлары, Әјјүб төпөликлөрини, сарајлары, гајыглары, даһа бир чох дујулмуш, дадылмыш шејлөри силөр кими иди.

Гарлар өријөндө, ахар сулар чанлананда евлөринө хөбөр көндөрмишди.

Чавабы чај көнарында көзлөјирди. Әскөр дөнүб көлөндө она бир зөрф узатды.

Рыфат зөрфи ачмаг истөди, амма фикриндөн ваз кечди. Бир дашын үстүндө отуруб сигар јандырды. «Огул, һөсрөтини чөкирик, огул, көлсөнө...» Белөми, јазмышды? Әли бөј бунлары демөзди. Зөрфи чырды. Ики гатланмыш кичик бир кағыз...

«Бураја көл. Лакин мөнө көрүнмө. Вердијин сөзү јеринө јетир. Сөни аллаһ өфв етсин».

Бир ан ичиндө сулар гарышды, буланды. Мөктубу овчунда сыхды. Сонра суја туллады. Мөктуб гыврыла-гыврыла ирөли кетди. Бир даша дејиб дајанды. Азачыг орада титрөди. Сонра гопуб јенидөн чај ашагы ахды.

Әскөр деди:

— Бура төрөф бир атлы көлир.

Дөндү. Атын үстүндө ал јайлыгы бир гыз варды. О төрөфө јериди. Лап јахынлашанда таныды. Рыфат онун атдан енимөсінө көмөк етди.

— Сөн бу гөдөр јахына көлдијин һалда үзүнү көрмөдөн, сөсини ешитмөдөн дајана билөрдикми? Анам — кет, үзүнү көр, өлини өп, — деди: — Сонра көлиб мөнө данышарсан. Белө узаг дурма, агабөј... Атамын сөзлөри сөни инчитмөсин. Үрөји башга чүрдүр. Анам дејир ки, сөни хатырлајыр. Јухусунда сөнин адыны сөјлөјирмиш.

Рыфат үзүнү суја төрөф чевирди:

— Анам нечөдир? — дејө сорушду.

— Нечө ола билөр ки? Мөрсижө охујур, агы дејиб аглајыр... Евимиздөн гонаг өскик олмур. Маһнылар охунур, түтүн чөкилир. Елө ки, ахшам дүшдү Күлсүм анамы дөрд-гөм бүрүјүр.

— Рза хоча вө Зејнөб нечөдирлөр?

— Икиси дө сөнин јолуну көзлөјирлөр.

Рыфат деди:

— Нишан үчүн көлөчөкдим. Атам жазыб ки, мөңө көрүнмө. Онсуз нишан ола билмөз. Бу өскөк бир нишандыр. Бу нишан жетим адамын нишанына охшайыр. Гөм дө ел ичиндө дилө-дишө дүшөрик.

Көримө көз гапагларыңы эндириб сөссизчө дурду.

— Атам мөңи көрмөк истөмир. Демөк сөңин дө тојун олса, мөң көлмөчөчөм. Бу нечө ишдир?

— Мөңим тојумму? Мөң неч кимө кедөси дејилөм, агабөј.

Гызын бу күскүн, горхулу сөзлөри Рыфаты чашдырды:

— Бу нечө сөздүр? Бу не күскүнлүкдүр? Ким сөңин үрөјини гырды, Көримө? Билдијим бир шеј варды, ону сөңө билдирөчөкдим. Өнвөр бөјлө бирликдө бир өскөр гонаг көлмишди...

Көримө «Өнвөр» адыны ешидинчө титрөди. Үзү агаппаг агарды:

— О өзүнү итирөн көңчми? — сорушду. — Јадымдадыр, өллөри титрөјирди. Елө билдим ки, бардаг өлиндөн дүшөчөк.

— Ишө бах һа. Көр мөлөрө дигтөт елөмисөн. Јахшы, бу ушагы кери дөндөрими?

Көримө башыны саллады.

— Сөң неч көси бөјөнмирсөнми? Утанма, Көримө. Бир бөјөңдијин жохдурму?

Гыз чијинлөрини чөкди.

— Мөң һүрријети севиерөм, — дөди.

— Ону һаһмыз севирик. Өкөр сөвдијин бир нөфөр варса вө сөңдөн үз чевириб кедибсө, кедиб зорла да олса көтирерөм.

— Кимсөңин көңлүнө зорла һөкм етмөк олмаз...

— Јахшы, елө олсун.

— Зејнөбө не демөлијөм? Јахуд Рза хочаја?

— Атамын нишанда олмасыны шөрт гојурам.

— Елө исө евө көл вө атамын көңлүнү ал.

— Јалвар-јахар елөмөјими истөјирсөн?

— Неч олмаса вөзифөни јеринө јетирдијин билинсин. Барышыг јолуну ачмаг сөңө дүшүр, агабөј.

— Бу јолу да сынадым, Көримө.

— Бу јол дејил. Көлиб көрүнмөлисөн.

Рыфат деди:

— Јахшы. Сөңин көстөрдидијин јол илө кедөчөјөм.

Евө көлдикдө Күлсүм ана ајнабөңдө отурмушду. Тез ичөријө кечиб пиллөкөңлөри енди. Гапы ағзында бир гөдөр сөссиз дурду. Бир сөз сөјлөмөдөн оглуна бахды. Сонра дили ачылды:

— Көјүм, ағачым, ишыгым, огул. Көлдинми? Јохлугуна јаслы дурдугум, башыма дар олан, үстүмө учулан бу евө гајытдынмы? Гөһрөман олдун — сөңи төбрик едө билмөдим, өјүнмөјим ичимдө галды. Севинмөјим ичимдө галды. Нечө өлмөдим дајандым, огул? Бу күнү көрүм дејө дизими дөјдүм, башымы ики јана саллајыб дурдум. Шүкүрлөр олсун ки, дүнја көзү илө сөңи бир көрө даһа көрдүм.

О анда Әли бөјин отагынын гапысы ачылды. Рыфат анасындан ајрылыб о јана јериди. Атасынын бу гөдөр јоргун вө дүшкүн ола билөчөјини ағлына көтирмирди. Бармаглары бир көһраба төсбөһи инадла тутурду.

Рыфат деди:

— Әлинизид өпмөјө көлдим. Гөм дө сиз олмадан бу нишанын мөбул сајылмајачагыны билдирмөк истөјирөм.

Әли бөјин голлары ики јана ачылды. Мави көзлөриндөн бир севки көлиб кечди.

Күлсүм ана ирөли атылды.

— Бу ушагы даһа артыг пөришан етмө. Бөјүклүјүнү көстөр. Бир ата өвладына өлини вермөкдөн гачмамалыдыр.

Әли бөј төсбөһини сол өлине алды, сағ өлини оглуна узатды. Бу өл өпмөдөн сонра сөссизчө узаглашдылар.

* * *

— Биз не демишдик? Ермөни ишимизө бурнуну сохдуса, болгар илө достлуг олдуса, демишик ки, бундан хөјир көлмөз. Чүнки болгарын далында Москва дурур. Чүнки Москва коруву һөр ишин ичиндөдир. Инди шөргдө ермөни баш галдырыб. Ермөни бөјлөри вө ағалары мүсөлманлары гырмагдадыр. Рза хоча, буна не дејирсиниз?

Рза хоча күрөјини дөшөкчөјө сөјкөмишди сакит, һөјөчансыз көрүнүрдү:

— Бөли, Әли бөјимиз, — деди, — һансы јана бахсаг, көрөчөјимиз будур. Мөгсөд мөмлөкөти парчаламагдыр. Гапы гоншумуз Арнауд да биздөн ајрылмаг истөјир.

Күлсүм ана отурдугу јөрдөн галхды.

— Билмирик һара бахаг. Оғлумузу, Өдһөми Дөрсөдөтө көндөрмишик. Билирик ки, үсјан баш вериб. Бунлар не истөјир, хоча?

— Көңч забитлөрө дүшмөңдирлөр. Бунларын башында Дөрвиш Вөһдөти дурур. Бир да Гөмди Чавуш. Әһалини топлајыб јоллара төкүблөр.

— Аллаһын јолундан ажырымшлармы, Рза хоча? Бунлар није баш галдыры? Маһмуд Шөвкөт пашадан өмр келди дедилөр. Белөчө гатарла јола чыхылды. Бу забитлерин ичинде Гүллө Гөһвөлөринден Зибейдө ханымын оғлу Мустафа бөј дө вармыш.

Сонра башыны өллөри арасына алды.

— Везијјетин дүзөлөчөјинө үмид јохдурму? Елө белөчө јолларамы бахачагы? Бир-биримизин евинө кирдик-чыхдыг, оғлум нишанланды, доғру-дүрүст севинмедик. Ахырымыз јахшымы олачаг, Рза хоча? Дејирсөн, ахырымыз јахшымы олачаг?

Рза хоча думанлы дағлара бахыб хөјала далмышды.

Күлсүм ана деди:

— Јемөк пайладым. Бундан башга бизим өлимизден нө келир? Адамлары севиндирдикчө өзүмүз дө севинирик.

Јеринден галхды. Аста-аста отагдан чыхды.

Ахшам дүшүрдү. Күлсүм ананын ајнабөнддө көзишдији вө ара бир маһны охудугу ешидилерди:

«Јүксөк-јүксөк төпөлөрө ев гурмасынлар,

Узаг-узаг мәмлекетө гыз вермөсинлөр.

Анасынын бир дөнөсини хор көрмөсинлөр... »

Өли бөј деди:

— Јемөје галасан. Гыза да хөбөр елөјим келсин.

— Јүкүнүз ағырдыр. Биз дө бир јүк олмајаг.

— Нө дејим. Артыг өзүмүзү сизден ажры тутмуруг. Белө дүшүнүрөм ки, Рыфат гајыдан кими тоју башлајаг.

Рза хочанын көзлөри долду:

— О күнлөри көрө билөчөјикми? Өмрүмүз јетөчөкми?

— Биз нечө сыхынтылара синө көрмишик. Сыхынты бизи даһа да саглам етди, хочам. Өлбөттө көрөчөјик. Нөвөлөримизи дө көрөчөјик, өфөндим.

Бу јахынлашмалар заманы Өли бөј өввөлки чанлылыгында көрүнүрдү. Өкөр Рза хоча бир-ици күн көрүнмөсөјди, о саат Көримөни көндөрирди. «О гөриб кишини төк бурахмаг олмаз. Тез кедиб ону јохлајын. О бура көлмөсө, биз онун евинө кедөк.»

О күнлөрдө Өбдүлһөмидин халынын сарсылмагы Өли бөје пис тө'сир етди. О күчлү, Балкан аязында рөнки солмајан адамын чијинлөри енди, күскүнлөшиб кимсөсиз кушөлөрө чөкилерди. Күлсүм ананын варлыгыны унутду. Көримөнин овундуручу сөзлөрини дүјмады.

Бир күн Күлсүм ханым деди:

— Бу сөлтөнөт јыхылмады ки? Бир падшаһ тахтдан енди, бир башгасы келиб тахтда отурду. Сөн белө дурдугча ев елө бил башыма чөкүр. О гөдөр үзүлмө, Өли бөј. О бураларда — Селаникдөдир. Лап јахында.

Өли бөјин көзлөринде бир парылты көрүндү. Ағыр-ағыр башыны чевирди.

— Нө олсун ки, Күлсүм ханым? Истөјир, келиб гонагымыз олсун, нө олар. Дөвлөт онсуз оландан сонра...

— Јашајыр, сағдыр, — деје Күлсүм ана пычылдады.

Өли бөј јеринден дурду. Көјүн мавилијини илк дөфө көрүрмүш кими чашбаш галды. О, өлүмө јахын бир дургунлугу өз үзөринден атырды, ағачларын төзө јарпағларыны, күнөшин кирөмитлөр үзөринө јайылышыны көрүрдү, суларын сөсини ешидилерди. Чајырлы чөмөңликлөрө сөпөлөнмиш гојун-кечилөри көрүрдү.

— Инди чө кедирөм.

Күлсүм ханымын көзлөри бөјүдү:

— Һараја?

— Селаникө.

— Ону сөнө көстөрмөзлөр.

— Билирөм — деје Өли бөј чаваб верди.

* * *

Ојанандан сонра да јухунун тө'сири алтында иди. Вардар саһиллөринде ири, сары чичөклөр ачылмышды. Көримө онлары топладыгча јарпағлары төкүлүрдү. Вардарын сују буланыг иди.

Көримө стансијага доғру гачыр. Гаршысындан бир гатар сүр'өтлө ксчиб кедир. Стансија бомбошдур. Сонра ики алты бир араба келир. Күнөш шүалары алтында гызыл улдуз парылдајыр. Арабаны сүрөн Өнвөр бөјдир. Көримө о јана гачмаг истөјир. Ајағлары күчсүздүр. Бағыры: «Һара кедирсиниз?» Өнвөр бөј: «Узага, чох узага... » чаваб верир.

Ојанандан сонра кедиб тахтын бир күнчүндө отурмушду. Күн ишыгы ичөриде бир јол чызыб пиллөкөнлөрдө көзиширди. Дизлөрини бүкдү. Голлары илө дизлөрини гучаглады. Күнөш онун сачларына сохулду... Вардар саһилиндеки ири, сары чичөклөр... Су буланыг... Анасынын ајаг сөсини ешитчөк дурду. Башыны дөндөриб бахды. Күлсүм ана күлүмсөјирди. Јанында отурду:

— Ај гызым, бурачыгда нө дүшүнүрсөн?

Гыз чаваб вермөди.

— Сөһөр мүркүлөмөсидирми, гызым?

— Бир шејми дејөчөкдин, ана?

— Өлбөттө дејечөкдүм, гызым. Ананын өвладына сөйлөжөчөү сөзлөр гуртарармы? Ај мөним занбаг кими бөјаз гызым, ала көзүнө гурбан олдуғум гызым. О китабларла көзлөрүни жорурсан, инди сөнө нө дејечөјүми билирсөңми? Гызым, Өли бөј мөндөн сөз сорушмасајды, сөнө демөздүм. Јашын ијирми беш олду. Чамаат сөнин сөзүнү данышыр. Дејирлөр ки, бу гыз није өрө кетмөди? О вахт гисметиндөн үз дөндөрдүн. Өтөн күн Өли бөј сөнин јашыны сорушду. Атан даһа гочалыб «Ијирми јашы вармы?» сорушду. Мөн дө «Ијирмини кечди, Өли бөј» дедим. Ајагыны јерө вурмагы илө елө билдим дүнја башыма учду. «Тез өрө верилсин» дејө чыгырды. Бе'зи гызларын бөхти бағлы олур. Сөнинки дө бағлыдырмы? Инди гапылар ачыгдыр. Лакин он беш јашында гызлара даһа чох рөгбөт бөслөјирлөр. Јахшы-јахшы дүшүн, гызым. Өдһөм бөјин гардашы һөким олду. Асије бачын «Көримөни Начи бөјө алаг. » дејиб дурур. Сөни зорла разы едөн дејилөм. Өзүн дүшүн.

— Неч кимө кедөн дејилөм, ана.

Күлсүм ханым һирслө ајага дурду.

— Ај гыз, бөс атана нө чаваб верим? Елин агзыны нечө бағлајым? Нишан, тој хөбәрлөри гулағыма јетишөндө башымы ашагы әјиб отурурам. Фикримө сөн келирсөн. Није он беш јашында сөни нишанламады? Сөн фикримө дүшөндө аглым чашыр. Дејирөм Көримөје бир адамы бөјөндирө билмөдик. Бир ара Өнвөр бөј фикримдөн кечди. Бөлкө ону да бөјөнмөзсөн, хөчил оларыг дејө дүшүндүм. Нөрчөнд ки, өгрөбамыздыр, амма јенө һөрбчи Өнвөрлө бу күнкү Өнвөр арасында дағлар гөдөр фөрг вар. Онун султанла нишанландыгыны ешитдим. Гыз лап кичикди. Билмирөм он беш јашы вармыдыр?

Вардарын буланыг сују... Гопуб дағылан чичөклөр...

Көримөнин гулағларында бир угулту башланды. Көзлөрүни өнүндө бир аг мөрмөр сарај көрүнүр. Пөнчөрөлөрүнө ахшам күнөши дүшүр. Өллөрүни ишыга доғру узадыр. Өллөри јох олур. Чичөклөр јох олур. Стансија бошду. «Узага, чох узага... »

«Көрөсөн сарај гызлары нечө олур? Агаппагдырлар, тез-тез күлүшүрлөр. Көлкөликлөрдө динчөлирлөр. Узун вө бөзөкли га-јылларда көзинтије чыхырлар. Ипөклөр, хөзлөр ичиндөдирлөр. Өлбөттө, Өнвөр бөј сарајлара лајигдир. Бир ишыгдыр. Нүрријетдир. О јумшаг, агаппаг султан гызыллар, күмүшлөр, алмазлар ичиндө Өнвөри көзлөјир. Көзлөсин. Мөним таныдыгым «Нүрријет гөһрөманы» бир јердө дуран дејилдир. Она һөкм етмөк олмаз» .

— Өзүнө көл гызым, јохса үзүлөрсөн. Бир дө чаванлыг кери гајыдан дејил.

«Бөјүк мөрмөр сарајларда султанлар бир күлү бир дефө ијлөјиб атырлар. О јумшаг, күл сулары илө јујулмуш топуглар торпага, палчыга дејмөз. Бөјүк мөрмөр сарајлардакы султанларын көзлөри ахшамлар таванлардан төкүлөн ишыглар алтында сүзкүн бахар. Јухулары тез көлөр. »

— Ај гызым, кими падшаһ тахтыны итирир. Бу дүнјада итирмөјөн јохдур. Өјөр-өскији олмајан јохдур. Падшаһын сүркүнө көлдији күнлөрдө атан Сөланикө кетди. Ахшам онун ишыгы пөнчөрөлөрүнө бахырмыш, аглајырмыш, пөнчөрөдөн бир көлкө көлиб кечиб. Атан јенидөн аглајыб. Мөнө деди ки, көлкөсини көрдүјүм үчүн чох севиндим. Бундан төскинлик тапдым.

«Бөјүк мөрмөр сарајлар... »

О күн һашым дајы көлди. Көримө гөлбдөн чох јоргун, нараһат вө гүссөли иди. Бир ара гарлы Устурумча шөклинин асылдыгы отага кечмишдилөр. Дајысы Абдулла Чөвдөтдөн данышырды. Бир мөктуб алыбмыш. Гујајын ше'рлөрүни төрчүмө едирмиш.

Һашым бөј:

— Бу адам нөлөр елөјиб, Көримө? Көл бахаг, көрөк. Нөлө бу төрчүмө ше'ри оху — деди.

Көримө мөктуба көз көздириб ше'ри ахтарды.

— Учадан оху.

«Еј гөдим Јунаныстанын күнөшлөрүни төрөннүм едөн, сөни ки, соғуг бир күн дондура билер, мөним көнчлијимө бөңзөјирсөн, о көнчлијимө ки, төрөннүм едир вө өлөчөк. Көнүллөрүн баһарында көзөл, сөрин, сөбаһи бир сөс ешидилөр. Еј август бөчөји, һамымызын гөлбиндө охујур вө ахшама доғру өлүрсөн... »

Көримө көзлөрүни мөктубдан ајырыб дајысына бахды.

— Август бөчөклөри кечөлөр охумурму?

Һашым бөј деди:

— Шаир белө дејиб.

— Сөрин сабаһи сөс... Бошбогазлыгдыр. Гөдим Јунаныстан... Абдулла бөј белө ишлөрлөми, вахт кечирир?

Көримөнин чидди көрүнүшүнө гаршы Һашым дајы күлүрдү:

— Де көрүм сөн није бу гөдөр чиддисөн, өсөбисөн, гөмкинсөн?

— Елөми көрүнүрөм? Ким билир...

— Сөни чанлы вө нөш'өли көрмөје алышмышыг. Јахшы... Чөвдөтин төрчүмөсини бөјөнмөдин. Көрөк бу ше'рө нечө бахачагсан.

Көтирдији мөчмүөлөри гөзөтлөрө гарышырды.

— Бу мәчмүөлөри сенин үчүн кетирдим. Көнч Гәләмлөрдөн хәбәрин вармы?

— Ешитмишәм, өфөндим.

— Сәнә кечән ил нәшр олунаң бир шә'ри кәстөрөчөјәм. Зија бөјиндир. Бәли. Август бечәкләри кәчәләр охујар. Ону бөјәнмәдин. Бу да Зија бөјин шә'ри.

— Сиз охујун, дајы. Шаирсиниз, Сиз охујун.

— Елө олсун.

Сонра охумага башлады. Туран шә'ри Көримәнин о тутгун үзүнө бир төләш, чашгынлыг чизкиләри салды. Үзө чырпылан су кими...

«Огуз Хан. Инди будур көнлүмү сдөн виран». Сонра о чошгун сулар кери чөкилди. Јенидөн габарыб ахды, дашды.

«Вөтөн вә Түркијәдир түркләрә нә Түркүстан...

Вөтөн бөјүк вә мүгәддәс бир өлкәдир. Туран»

Ичләл бу шә'р охунанда пианосунун архасына кечиб бир гөдәр дилләрә бахыб дурду. Бармаглары көркинди, кәсилмиш кими иди, дедим ки, сенин ахтардыгын о дилләрдә дедил. О анчаг һисс едилир.

Ичләл ханым көзүнүн өнүнө кәлди. Инчә, узун богазлы аг бир гу гушу. Гурумага башламыш азачыг бир суда үзмөк үчүн чапалајыр.

— Бәс һардады, дајы?

— О торпага атылмыш бир тохум кимидир, һарада јерләшдирсәк орада...

«Узага, чох узага... » Үрөјиндә дурмадан: күкрәјиб галхан, габаран бир дөңиз...

О кечә һашым дајы гонаг галды. Кечә гонаг отагы гаранлыга бүрүнөндә Көримә күлөјин ағачлара вурдуғу сәсдөн, јахынлыгдә бир гушун өтүрпөшдирән чыгартысындан өзүнү узаглашдырмага чалышыр, һеч чүр јата билмирди. Евин көһнөлмиш тахталары хырчылдајыр, бир гурдун тахталары көмирмәси ешидилирди.

Сабаһа јахын күлөк јатды. Гуш учуб бир коллугдә кизләнди вә сусду. Сонра азан сәси ешидилди. Гаранлыг отадан чөкилиб кетди, өшјалар јаваш-јаваш көрүнмәјә башлады. О јухулады.

* * *

Нејзән дөдени о күнләрдә таныды. Мәсчидә јахын кичик бир сәдә отурурду. Пөнчәрәләри кәлкәли иди. Бағча сон күлләрини ачырды. Төзлү сармашыгла өртүлмүш диварын өнүндә неј сәсини ешидинчә дајанмышды. Елө бир сәс ки, күнәш доған вахтдакы рәнкбөрәнк ачылышлары, гат-гат кечишләри өкс етидрир.

Бу сәс динөндә гоча ағачлар јарпагланмага башлајырды. Санки о вахта гөдәр сусуб нејзәни динләјирдиләр.

Рза хоча онун һаггында белә демишди: «Кими кимсәси јохдур. Һәм дө инсанлардан гачыр, бу јахынларда кәлиб; өлчүб-бичиб данышан адамдыр.

Сонра ону көрмүшдү. Гујудан су чөкирди. Аг сагталы чөнәсини чох көзәл чеврөлөмишди. Миләмил көјнөјинин јахасы ачыгды. Әлини көзүнүн үстүнә гојуб баханда Көримә сармашыгларын далында кизләнди. Үрөји чырпынараг көзләди. Јенидөн будагларын сәсини дудугдә башыны галдырыб бахды. Гөләбә күнләри көзүнүн өнүнә кәлди. Бир ата миниб дәрднала Косоваја доғру кетдијини көрүр кими олду. Гылынчы мави көјләрдә парылдајыб көз гамашдырырды.

Икинчи дөфә јахалананда, кизләнә билмәди. Нејзән су габыны бурахыб јахынлашды.

— Кимсән?

Көримә бир көј курултусу ешитмиш кими олду. Титрәди:

— Әли бөјин гызыјам, өфөндим... Сизинлө чох марагландым.

— Нә үчүн?

— Неј чалмагыныза һејран галмышам. Она көрә, өфөндим. Дүшүндүм ки, сизә јардым етсәм, бу бағчаны суламагыныза көмөк сләсәм...

— Јорулмагы истәјөн мөнәм, — бу һөјетә, бу ағача гүввәт вермөк истәјирәм. Бу мөнә күч верир. Төк-төнһа көзмөјин јахшы дејил, свинизә кет.

— Бир аз да сизинлө сөһбәт етмөк истәјирдим, өфөндим. Бир күн бурада дурмушдум. Бир дәрдим варды. Мөнә көрә бөјүк бир дөрд иди. Сиз неј чалырдыныз. Гаршында бир пәрдә ачылды. Једди рәнк бир-биринә гарышды. Титрәдим. Үзүмә јагыш дөнәләри дөјди.

Дөдә о фикирли дурушундан ажрылды. Сәси јумшалды, деди:

— Дајан, гызым. Сән һәлә дөрд көрмәмисән. Сән әзаб чөкмәмисән. О једди рәнк сәни алыб апармасын. Мән чох узун, әзаблы јоллардан кәлдим. Јыхыг, виран дағлардан, кәчилмәз кәчидләрдән кәчдим. Дәрин сујун дибини көрдүм. Усталыг мөндә дејил, гызым. Нечә илләр көздим, көздим јенә ејни нөгтөјә кәлдим. Мән бир јабаны ағач олдуғуму анладым. Һүнәр мөним нәфәсимдә вә бармагларымда дејил. Инди мөним гаршында нә кечиләси кәчидләр, нә дө чыхыласы дағлар вар. Сәнин дудугун сәс мөним бу чарәсизлијими билдирир. Кетмәдијим јерләри кәстәрир. Бу гујуда

су олдуğunu билирәм, лакин агачын нечә мејвә верәчәјини билмирәм.

— Нејзән дөдә, инсан дөзүмү вә сәбри нечә өјрәнир. Кечидләри нечә ашыр?

— Бу евдә бир гурд тахталары көмирир. О гурд вә мән бир-биримизи тамамлајырыг. Бир-биримизә охшајырыг. О да мөним кими төкдир. Заман да өзүнү көмирир. Заман да ашыныр. Тахтаны дүшүн, бир гарышганы, бир көјү, бир су дамласыны. Заман вә мөкан дөјишсә дө, бир гарышга вә бир көј һөмишә вар. Көзәллији көр, гызым. Агачын нечә мејвә вердијини көр.

Көримә көзләринин долдуğunu һисс етдирмөди:

— Арабир бу багчаја көлмөјимә изин верирсинизми? Неји динләмәк үчүн, өфәндим. Күн көләр нејләр сусар, чөмөнләр солар. Бу тәрәфдән сон сөсләри дујмаг үчүн... Көлә биләрәмми? Мөни јад билмөјин. Мән гурдун тахтаны нечә көмирдијини билирәм, өфәндим.

Дөдә бир аз сәссиз дурду, сонра деди:

— Догрудур. Сән јабанчы дејилсән.

Дөнүб јенидән гујунун башына кетди.

Көримә күлләрә бахды. Јујулмуш, төмиз јарпаглар арасында сон рөнкләр... узаглашды.

Нуријә нәнә о күнлөрдә өлдү. Саг икән варлыгы, јохлугу билинмөјән нөнөнин өлүмү илә, кечән күнләр бирдән-бирә һамынын јадына дүшдү. Көримөнин һәрдөнбир јујүрүб, севинчини сөјләдији нөнөнин јохлугу узун аглајышларла вә ичини чөкиб хатырламаларда бөлли олду. Күлсүм ана дејирди:

— Һәр бир шеји она данышырдым. Нә иш көрсөјдим онун фикрини сорушурдум. Аһ, нә маһнылар, бајатылар, билмөчөләр билирди.

Јатаг бош иди. Бөдөннума күзкүнүн габагында дурурду. Гыз «Инсана бир ачы јүклөндими, арасы кәсилмәз» — дејә дүшүнүрдү. «Мөним нөнәм, јахшылыгдан гејрисини билмөјән нөнәм, нијә көчүб кетдин? Чохлу сөһбөтләримиз галды. Чох данышачагдыг. Мән дөрдими ачачагдым. Сән кечән күнләри хатырлајачагдын». Гуру бир дөшөк иди јердә галан. Јорғанлары, башга пал палтарлары јандырмышдылар. Һәр јердә бир бошлуг варды. Шкафларын јешикләриндә сахладыгы јемөли шејләр... Сөртлөшмиш бадам өзмөлөри... «Асијә бачымын ушагларыны көрмөдән кетдин. Оғланын адынын Өһмөд гојдулар дејөндә нечә севинмишдин...»

Сонра пөнчөрөнин архасындан јарпаглары саралмага башлајан агачлара бахыб фикрә кедирди.

«Султан Рөшада көрә нараһатдын, һараданса күч тапыб ајага галхачагдын. Бу ајагымыза көлмиш падшаһы көрүм. Бирлик үчүн, көнүлләри фөтһ етмәк үчүн демишдин. О күн агабөјим Косоваја кетмишди. Баш галдыран Арнавуд диз чөкмүш. Бирликдә намаз гылынмыш. Сән агладын. Нә көзөлдү агламагын... Дири идин, чанлы идин. Мән агламырдым, нөнәм... Нә вахтдыр белөјөм. Бә'зән Нејзән дөдөнин багчасына кедирәм. Дөдә пөрдөни аралајыб мөни ахтарыр. Јенидән ичөри чөкилиб неји чалыр. Инди сән кетдин, мән бүсбүтүн јалнызам».

Зејнөб дејирди: «Сән ки ат миниб ова кедән, билији илә бизә јол кестөрән, башы өјилмөз бир гыз идин. Инди бу нә һалдыр? Һамыдан гачырсан, дөрдөн-гөмдөн ајрылмырсан. Бу һәр кәсин көрөчөји өлүмдүр. Өзүнү бу гөдөр үзмөјин нөјә لازمдыр. Биз бурада галасы дејилик. Сабаһ бири күнү бир-биримизә һәсрәт галарыг. Чүнки атанла Рыфаты бир-биринә јахынлашдыра би-

лмедик. Бир-бириле бир келме де данышмырлар. Бу дүшмөнчилик нөдир? Геч олмаса тојумуз олуначаја гөдөр Әли бөјимиз белө күскүн дурмајайды».

Көримө сусурду.

«Нејзән сөнин ағлыны башындан алмышдыр. О сөнө инсанлардан гач дедими, башгасынын дәрдиндөн-сөриндөн узаг дур дедими, өзүндөн башга һәр кәсин дәрдини чөк, көнчлијинин ишыгыны сөндүр дедими?»

«Белө демөди, Зејнебим. Көјү көр, деди. Көрмөјө көјдөн башла» деди. Сиздөн узаг дурдумса, бу Нејзәнин күнаһы дејил. Күнаһ мөндөдир. Төчрүбөсизлијим һесаб едін. Һансы јана бахмалыјам, һансы јолу тутмалыјам, билмирәм. Бу сөбөбдөн бојнум бүкүлмүшдүр. Арамыза икилик дүшдү. Евләрө, ордуја, мөчлисө, һәр јерө... Торпагда да гыргын вар. Башымы нечө дик тутум, бачы?»

«Ағласаг, күскүн дурсаг нөји гуртарарыг ки... бирләшөк, белө олса дүшмөнө гаршы дүра билөрик. Буну сләмөсөк, демөли бизим ахырымыз келиб».

Әдһәм бөј кәлөндө Рыфатла Әли бөјин арасынын дүзөлөчөјинө архајын иди. Күлсүм ана да белө дүшүнүрдү. О исө мүхтөлиф мүбаһисәли фикирләри ортаја атырды. Күлсүм ана дејирди. «Белө јаслы күнүмүздө бу забитләрин ишинө бахын. Һарадаса сөз-сөзө келөчөклөр. Ајагларына јупјумшаг узунбоғаз чөкмөлөр кечириб хаки рөнкли палтар кејиб, дурмадан түтүн чөкиб бир-биринө багырырлар. Әли бөјин бу дава-далашдан көнарда галмасы нө үчүндүр? Бу онун, һәр икисинин фикирләринө ујмадыгынымы көстөрир? Билирәм ки, Султан Һәмид сүркүн олунандан Әли бөј де өзүнү онун јеринө гојур. Белөчө отаглардан чыхмыр.»

Диварда Султан Һәмидин бир шөкли асылмышды. Әдһәм бөј шөклин гаршысындакы креслода отурурду.

— Јохса мөни хиласкар забит һесаб едирсөн?

Рыфат ајаг үстүндө иди. Күрөји рөсмө төрөф иди.

— Фикирләрин онларын фикирләридир. Әкәр Иттиһад вә Төрөгги партијалары дагыларса, сизин үзүңүздөн дагылачагдыр.

— Мөн садөчө олараг һөгигөтләрдөн данышырам.

— Һөгигөтлөр... Болгар, рум, серб өл-өлө вермишдир. Биз исө һөлө милләтимизи ојандырмамышыг. Сөн исө бирлији позан бир дүшүнчөнин габагында кедирсөн.

— Әкәр бир мүһарибө олачагса, мөн үзөримө дүшөн вөзифөни јеринө јетирөчөјөм. Вөтөн севкисини вахты илө сөнө мөн

өјрөтмишдим. Амма иттиһадчылар вуруша кирмөјимиз үчүн өллөриндөн кәлөни сдирлөр. Бу зөмини билөр-билмөз һа-зырлајырлар.

— Әдһәм агабөј, көзләрини ач, бир өтрафына бах. Дүнја һәрб истөјир, Әдһәм агабөј. Дүнја нө замандыр ки, өлчүр, бичир, һесаблајыр... Јени фикирлөр, тапанытлар чох тез үзө чыхыр. Дүнјанын белө бир нараһатлыгында чох шејлөр алт-үст олачаг. Бу бир зөлзөлө олмасы, сөнин бу күрсүнүн өз јериндөн бир башга јерө сүрүклөнмөсидир. Инди јер гапмаг, бөслөјичи вө јашамагы асанлашдыран гајнаглара саһиб олмаг арзусу мејдан охујур. Бу иштаһлы бахышларын, бу суланмыш ағызларын гаршысында биз нө едө билөрик?

— Белө бир мүһарибөдө биз мөвгөсиз галмајачагымы?

— Галмајачагыг. Истөсөк дө галмајачагыг. Чүнки бизи зорла мүһарибөјө көчөчөклөр. Чүнки торпагларымызын пајлашдырылмасы нечө ил өввөл дүшүнүлүб һесапланмышдыр. Буну билмөмиш дејилсөн. Топ-түфөнк атылмадан да бир дөвлөт јыхыла билөр. Ичиндөн чүрүјөн бир ағачы дүшүн, онун кими. Белө дејөк ки, өлли ил сонра бир ағач гөфилдөн јерө јыхылыр.

— Мүһарибө оларса о ағач төкбашына нечө дајаначаг? Сөјлө, нечө дајаначаг.

— Сөн елө һесаб едирсөн ки, мөн мүһарибө истөјирәм. Мөн истөмөсөм дө, о партлајачаг. Бу сөбөбө көрө ичимиздөки икитирөлик арадан галмалыдыр. Бу сөбөбө көрө бир јерө топланмалыјыг. Көзләриндөки багы ач, Әдһәм агабөј.

Әдһәм ајага галхды. Отагын бу башындан о башына кетмөјө башлады:

— Мөн кор дејилөм, Рыфат. Һадиселөри көрө билирәм. Амма серт дејилөм. Сөн исө Родоплар кимисөн. Геч бир шеј сөни јумшалда билмир. Севда белө... Нө инчө бир гыз, нө дө онун охудугу маһны... Сөн һөтта Әли бөјлө сүлһ етмөдин. Нө билирсөн азадлыгы, ингилабы? Бунлар өввөлчө көнүллөри тикмөклө өјрөни-лир. Сөнин көзләрин бирчө дөфө бу ахан сују, көјүн ишыгыны көрмөди. Бир ушаг бешикдө нечө ағлар — билмөдин. Бир ушаг «ата» дејиб инсанын дизләринө нечө јапышар билмөдин.

Рыфат бир ан бу сөзләрин ағырлыгыны дүјүб сөссиз дурду. Инди бу дүјдугу горху дејил, көдөрдү. Сонра исө јавашча деди:

— Бу да сөһвдир. Мөн сујун ахмасыны, көјүн ишыгыны чох көрмүшөм. Рөчөбин көзләриндө. О инчө гызы, о маһныны дүшүнүрдүм. Бир төрөфдөн дағлардајым, бир төрөфдөн өлүмүн

янында. Лакин сиз буну анламадыңыз: Нө атам, нө сөн, нө дө гоһумлар... Асијө бачым үчүн, анам үчүн, атам үчүн, Зејнөб үчүн, даһа бир чохлары үчүн, «Ата» дејөн ушагың үчүн мөн чохлары илө дејүшүрдүм. Сусуз, ач, јухусуз галдыгым күнлөр дө олду. Күн јандырды, күнөшө синө көрдим, дөздүм. Төки милләт ајага дурсун дејө дөздүм. Атам... мөн дағларда чарпышаркөн јатырды. Гарны тох иди. Отурдуғу јер јумшаг дөшөкчө иди. Гар пөнчөрөнин чөлүндө иди. Јахуод јазын өввөлиндө көлкөликлөрдө ички ичирди. Бүтүн бунлар агыла јерлөшмир вө инди мөн өзүмү күнаһкар һесаһ сдирөм. Бөлкө сөнө демишдим... Ушаг икөн Арнауд Омерлө савашдыгыма көрө атам мөни сандыг отагына салыб гапыны бағламышды. Мөн дүшүнүрдүм ки, бу чөза һагсыздыр. О мөнө гөбаһәтими нө исө сөзлө алатмалы иди. Омер... ингилабдан чох өввөл бизим јанымызда иди. Инди Башким клубунун јијәсидир... Бизө гаршы чсвилмиш бу түфөнк лүлөсиндөн нө гача билирөм, нө дө она күлө билирөм. Хејр, сөн о хиласкар забитлөрдөн дө дејилсөн. Онларын нө етдиклөри мө'лум иди. Усјанчы арнаудларын јанында јер алмышдылар. Сөн минбашы... аңчаг бир көлкөсөн. Нөрби форманын ичиндө бир көлкө...

Бу сон сөз Әдһөм бөјө тохунду. Әли титрөјөрөк бир сигар јандырды. Сонра һирслө сигары сөндүрүб деди:

— Демөли мөн бир көлкөјөм... Бу нечө сөздүр? Бу нө сөздүр? Бу нө чүр'өтдир?

Бирдөн гапынын о үзүндөн төлөсик көлөн ајаг сөслөрени сшитдилөр. Гапы ачылды. Әли бөј чөлдө дуруб һөр икисинө ачыгла бахды.

— Бу давадыр, нөдир? Мөмлөкөт сизин өлиниздө галдыса, демөли, биз јандыг. Бир-биринизө тапанча чөкмөјө һазырсыңыз. Јазыглар олсун...

Әдһөм бөј деди:

— Ичазөнизлө даһа мөн бу гонаг отагында галмырам.

Кстди. Пиллөкөнлөри сүр'өтлө енди. Ардынча гапынын бөрк өртүлдүјүнү сшитдилөр.

— Ата... Мөсөлө бу гөдөр асан һөлл едилө билирми? Јазыглар олсун демөклө... јандыг демөклө... нө үчүн һөр икимизи динләмөјө, анламага чалышмырсыңыз? Нө үчүн өзүнүзүн кечмишиниз дүшүнүб бизө јахыллашмаг истөмирсиниз?

Әли бөј чаваб вермөди. Дөнүб отагдан чыханда Рыфат башыны ики өли арасына алды.

Күлсүм ана дејирди: «Һөлө Нуријә ханымын гырхы чыхмајыб». «Бу гызы нө заманачан көзлөдөчөјик, ана? Тој, шөнлик истөмирөм. Нөч олмаса көбин көсилсин».

«Бир аз да көзлөјөк, огул. Нөнөнин гырхы чыхсын».

Сөһәри күн јола чыханда Рза хочаја раст көлди. Сөланикдө бир сө тутачагыны, ону да өзлөри илө апарачагыны сөјлөди. «Нө дејим, огул? Биз гочајыг, јүкүмүз агыр олар. Дејирөм мөни гојуб кедөсиниз. Бир јандан да дүшүнүрөм ки, һөсрөтинизө нечө дөзөчөм».

Зејнөб сөссизчө отурмушду. Әдһөмин сөзлөрени хатырлады. «Һөч бир шеј сөни јумшалтмады. Сөвда белә... бир дөфө бу ахан сују, көјүн ишылтысыны көрмөди көзлөрени...»

Нарын јагыш јагырды. Отларын јагышы мөһөббөтлө чанларына чөкдијини ешидирди. Отлар санки јенидөн дирилди... сон бир төрпөниш... «Онлар раһат олсунлар дејө... Бу отларын нечө јашардыгыны көрсүнлөр дејө... Бунун үчүндүр өлүмө атылышым. Буну анламајачаглар».

Гәфлөтөн габагына бир атлы чыхды. Үзү өјилмишди. Јагыша вө инсанлара дујдуғу өдавет арасында бир хөјал кими көрүнүрдү. Дүшүнчөлөриндөн ајрыланда чохдан түфөнкин төтији басылмышды. Атын бојнуна јасланды. Нөмин анда һөјван титрөди, сарсылды. Ајаглары өсди, силкиниб Рыфаты јерө атды. Јаны үстө јыхылы галды. Агзындан көпүклөр көлди. Рыфат јериндөн галханда атлы јағмурун ардында гејб олмушду. Атын јанында чөмбөлдү. Јагыш күчлөнмишди. Нөјванын илыг бојнуну сығаллады. Ганы дурмадан ахырды. Көзүнүн бири чыхмышды. Күллөнин орадан кирдији ашкар иди.

«Атым өлүр. Бу бир ишарөдир. Бу ишыглы јолумун гаранлыглашмасыдыр» Өз һөрарөтини вөсмөк истөр кими өллөрени атын бојнундан чөкмирди. Чан чөкишдирөн һөјван арабир титрөјирди. Үзүнү атын бојнуна сөјкөди. Јахын сөлөрдөн чыхыб көлөн бир нечө кишинин ајаг сөсини сшитди. «Бу ишыглы јолун гаралмасыдыр». Кимсө чијинлөрени тохунду, дөнүб бахды. Чухур көзлү бугдаји бир көнч иди.

— Јаралы дејилсиниз ки?

— Атым өлүр.

— Көлин, исламмысыңыз. Евим будур.

Евин аралыг гапысына бахыб деди:

— Јох, атым өлүр.

- Неч олмаса бир чөтир алтында дурун, өфөндим.
- Жолум гаранлыглашды. Сонуму көрдүм. Сонумузу...
- Дүшмөнү таныја билдинми?
- Дүшмөн... о гөдөр чохдур ки...

Инди бир нечө ушаг атын дөврөсіндө дуруб марагла она бахырды.

Бир дивар дибинө чөкдү. Хырда көзлү көнч она меһрибанлыгла жахынлашды:

— Сизи көрөн кими үзүнүз менө таныш көлди. Инди көндилерден бири деди. Сиз Рыфат бөйсиниз. Догрудурму?

— Бөли.

— Икид адамын башына белө ишлөр көлө билөр. Сизө өз атымы верирөм. Буну исө истөдijиниз јердө басдыраам, өфөндим.

Рыфат инилдөди:

— Өлдүмү?

Көнч башыны өјди. Рыфат ирөлиде јатан атынын ислаг, һөрөкөтсиз көвдөсінө бахды.

Фаиг бөј көлөндө бирликдө стансијаја кетдиклөрини хатырлады. Онун да көзлөріндөн белө бир севинч көлиб кечди, деди:

— Асијөдөн мөктүб көтирмишөм, сөни чагырыр. Бирликдө кедерик, нө дејирсөн, Көримө, гызым?

— Бир аз дүшүнөк, данышаг, бахарыг...

Күлсүм ана сөзө гарышды:

— Кедөрсөн, гызым. Һөм һаван дејишилөр, һөм дө ушаглары көрөрсөн. Зејнөбө чөһиз алынмалыдыр. Ипөклөр бөјөнилиб алынмалыдыр. Бу ишлөр дө көрүлмүш олар.

Јазын ахыры иди. Отаглара арабир көлкөлөр дүшүрдү. Төк галанда анасы деди:

«Белө олмаз... јуху нөдир билмирсөн. Кечөлөри дуруб отагда көздijини ешидирөм. Нөјзөнин багчасына кедиб дөли-диванө олуб евө гајыдырсан. Неч олмаса Сөланикдө дөһиз һавасы аларсан, гызым».

Сөланик. Ингилабын гопмасындан бөри ора кетмөмишди. Әһмөди һеч көрмөмишди. Инди ики јашыны кечмишди. Ичлал ханым пиано чаларкөн ушаг динлөјөнлөри раһат бурахмырды. Белө сөјлөјирди Фаиг бөј. Көримө Нөјзөн дөдөни унутмушду. Көјлөр мави иди. Сөланикө кедирди.

Ораја көлдикдө севиндиричи вө кедөрли дејишикликлөри бирдөн-бирө өјрөһинчө чаш-баш олуб галды. Нимөт хала вө Новбаһар ханым чох јашланмышдылар. Әввәллөр хөјли чевик олан бу адамлар өзлөрини јени мүһитө ујғунлашдырмага чалышырдылар. Үзлөринин өти төкүлмүшдү, көзлөри өз дүнјаларындан бир шеј өскилтмөмөк истөјилө өтрафа бахырды.

Асијө деди:

— Отагына бир сары бүлбүл гојдум. Сөн бүлбүллөри чох севирсөн.

Көримө пөһчөрөһин јахынлыгындакы гөфөсө доғру кетди. Сары бир бүлбүл иди... Сусмушду. Сорумушду:

— Охујурму?

— Даһа чох сөһөрлөр... — дејө Асијө чаваб верди. Сонра јахынлашыб бачысынын үзүнү сығаллады:

— Үзүн күлмөз олуб, бачычан. Анам һәр мөктубунда сөндөн сөз ачыр. Дејир мөним бу гызым дөрдли, вөрөмли олуб.

Көримө бөјүк бачысынын долгун, аг симасына дигтөт јетирди. «Не гөдөр сагламдыр» дејө дүшүндү. «Ана олмагы она дүшүб».

— Бес сизин кими дөрдсиз-гөмсиз олмалыјам? Һәлә Пөмбө, бачым... Јејиб-јатмыш румын арвадларына дөнүб.

Асијө бу сөздөн инчимөди. Күлүрдү. Елә бил күлүшү битиб-түкөнмирди. Көримө деди:

— Күлөрсөн. Агабөјим өзкөлөрин евиндө галыр, Әдһәм бөјө көрө халасынын евинө көлмир, сөн күлүрсөн. Өринө өсир олмусан. Ики төрөфи барышдырмага чалышмырсыныз.

Асијө чиддилөшди:

— Дүз демирсөн, гардашым дикбашдыр, атамызын да төрс дамары вар. Нечө дөфө јалвар-јахар еләдим. Һәрчөнд Әдһәм ондан инчикдир, амма Рыфатын бураја көлмөмөси үчүн бир сөз демөјиб. Рыфат Чавад бөјкилдө галмаг истөди, сөзүмүзү агзымызда гојду, Нуһ дејиб, Пөјгөмбөр демөди. Һашым дајы да «Мөн бу ишө гарышмырам» дејиб јахасыны гырага чөкди. Нијө мөни күнаһкар билирсөн. Күчүн мөнөми чатды, бачым?

Көримө сөссиз дурду. Инди бачысынын агырлығыны өз үстүндө дујурду. Асијө исө дејирди:

— Мөним фикрим сөндөдир. Елә билирсөн ки, бу гочаларын вө чолма-чочугун арасында сөни дүшүнмүрөм? Тез-тез «Бу гызы өрө vermөдик». дејирөм. Иллөр тез көлиб кечир. О дөфө Әдһәм деди ки, Начијө верөк.

Көримө дик атылды:

— Начи бөји истөмирөм.

— Сөн ки онун үзүнү, бөј-бухунуну көрмөмисөн. Көрсөн бөјөнөрсөн.

— Бөјөнөрөм.

— Сөнин севдијин бир адам вар. Адыны мөнө де.

Көримө чаваб vermөди.

Дајысынын көлдији хөбөр верилөндө бир хиласкар тапмыш кими севинди. Дајы дизлөринө сармашан, гучага көтүрүлмөк истөјөн Мүрвөт вө Әһмөдин өлиндөн зорла гуртарыб деди:

— Халаныз көлиб, бир-ики көлмө данышмајагмы?

Сонра Новбаһар ханымла зарафатлашды. Гадын «Өлкө нө вөзијјөтдөдир?» дејө сорушду. Һәр дөфө гаршылашанда сорушармыш. Һашым бөј дө «Јахшыдыр, јахшы». дејө чаваб всрөрмиш. Јенө дө елә деди. Новбаһар ханым сакитлөшмөди:

— Бура бах, кими алдадырсан? Кирит өлдөн кедиб. Мөним бачым Измирө көчүб. Јахшы олан нөдир?

Һашым бөј деди:

— Јөрдөн көјө һаглысан. Пөһризинө дигтөт елә. Һөким гыз, белөми олар? Дүнөн һөддөн артыг јемисөн.

Новбаһар ханымнын гулаглары сөн ајларда агыр ешитмөјө башламышды. Ја буна көрө, јахуд бу сөзлөр ишинө јарамадыгына көрө өзүнү ешитмөмөзлијө вурду.

Нимөт халаја төрөф дөндү:

— Нө дејир, нө дејир?

Нимөт хала деди:

— Гулаг асма, чох сөз дејөчөк.

— Бир ушаг јијөси олачаг дејө һәлә бир бунун севинмөсинө бахын. Даһа көзү ајагынын алтыны көрмүр.

Һашым бөј Көримөјө јахынлашды:

— Август бөчөклөри охујурму?

— Кечөлөр охујур, дајы.

— Һајды кедиб Рыфаты көрөк.

Гадын палтарынын узун өтөклөрини азачыг галдырага онлара төрөф јериди. Бармагларында бир нечө алмаз гаш парылдајырды. Чавад бөј инчө, солгун бир адам иди. Арвадынын шух көрүнүшүнө рөгмөн о, өлчүлү, дургун, јоргун көрүнүрдү. Һава рөнкли ипөк парчалар чөкилмиш креслолар, шкафларда бөјүк чин вазалары, бүллур габлар... Көримө Рыфаты көрөн кими бу салонда дујдугу сыхынтыдан ајрылды.

— Бачыныз неч сизө охшамыр, Рыфат бөј.

Һашым бөј деди:

— Хасијјөтлөри охшајыр, Мүјөссөр ханым.

Гадын күлдү. О һәр ан күлмөјө һазыр иди. Көримө бахышларыны диварлардакы таблолар үзөринө јөнөлтди. Сонра Чавад бөјин суалыны ешитди:

— Сөланики нечө көрдүнүз, Көримө ханым?

— Үч ил өввөлкиндөн хејли фөрглидир, өфөндим. Автомобилләр көрдүм. Чох төөччүб стдим. Халам дејир ки, өлдүрсөлөр дө о машына минмөрөм.

Мүјөссөр ханым узун-узады күлдү. Онлара гапыны ачан гара палтарлы адам бир көлкө кими ешике дурмушду:

— Өнвөр бөј көлди, өфөндим, — деди.

Мүжөссөр ханым дажанды. Рыфат јериндөн дик атылды. Ејни вахтда Өнвөр бөј салона кирди. Керимөни гулаглары угулдады. Диварлардакы таблолар кичилди. Гапы узаглашды. Нөлөр сөјлөнді-јини ешитмирди. Эл көрүшүлөндө өз өлинин белө сојумуш олмасынын онда бир чашгыныгы јарадачагыны дүшүндү.

Бирдөн ушагыгы күнлөри јадына дүшдү. Тез-тез гонаг көлөн бу мөһрибан, сөссиз ушаглара, Рыфатын багланмасы... бу достлуг заман-заман Керимөни үзүрдү.

Бө'зөн онларын Вардар саһилине кетдиклөрини билиб узун-узады агларды... О көлөндө евде анчаг Өнвөрдөн данышыларды, Керимө бу мөһөбөтин өз үзөриндө топланмасы үчүн чырпынарды.

Гызыл улдузлу нефис финчанлара чај төкүлүнчөје гөдөр Траблис мөсөлөсиндөн дөнышылды... Ајры шејлөр дүшүнмөје чалышырды. Эллери үшүјүрдү. Сонра Рыфатын сигар јандыаркөн бир ан кибритдөн ајрылыб ону соргуја чөкөн бахышлары...

— Гүрријет гөсидөсини һөлө јадыныздан чыхармамсыныз ки?

Өнвөр бөј көзлөриндөки төбөссүмү гашларыны јавашча чатараг кизлөмөје чалышыр. Керимө сыхынты ичиндөдир. Јад, горхулу, төлашлы бир сөслө данышыр. Өзү өз сөсини јадыргајыр.

— Азадлыгы гөфтөлөн ачылмыш бир чичөје бөңзөдирдим. Эллөримиз тохунан кими төкүлдү, өфөндим.

Өнвөрин үзүндөн бир көлкө кечди. Чавад бөј араја сөз атды:

— Устурумчада вөзијет нечөдир?

— Зөнк сөслөри, мөктөблөрдө сөјлөнөн маршлар бизим инчө маһнымызы, икидлик маһнымызы ешитдирмөз олду. Бөјнүмүз бүкүкдүр. Артыг өз өлкөмиздө јабанчы кимијик. Бө'зөн дүшүнүрүк ки, тезликлө көј үстүмүзө чөкөчөк, даглар үстүмүзө јахылачаг.

Өнвөр бөј деди:

— Бизим көјүмүз ашагы чөкмөз, дагларымыз јыхылмаз. Амандыр, үмидсиз олмајаг. Амандыр ки, ичимизе икитирөлик дүшмөсин.

Керимө чаваб вермөди. Јенө дө ону бир һалсызлыг бүрүдү. Аралыга сүкут чөкдү. Мүжөссөр ханым усталыгла сөһбөти дөјишди. Чајлар төзөлөнді. Мүжөссөр ханымын гардашынын чөкдији муһарибө мөвзулу бир шөкил барөдө сөһбөтө киришдилөр. Амма Керимөнин фикри башга бир шөклө јөнөлмишди. Бозгырда¹ јеријөн дөвөлөр... Өнвөр бөј јанында иди. Эллери далында шөклө бахырды.

Керимө деди.

— Дејесөн сизин кефинизе дөјдим.

— Азадлыгын сизин көзүңүздө солан бир чичөк кими көрүмөсиндөн чох нараһат олдум. Бу шөкли бөјөндинизми? Инсана бир руһ јүксөклији кетирир. Бозгырлар... Мөн азадлыг уғрунда өлсөм буна да солгун чичөк нөзөри илө бахачагынызымы? Бизи сахлајан инчө бир маһны дејил. Буна дастан да демөк олмаз. Бу бизим һөјатымыздыр... Кечмишки, бу күнкү вө көлөчөк һөјатымыз. О јох олмасын деје чырпынырыг.

— Савадсызлыгыма һесаб едін, өфөндим. Мөн һөтта Истанбулу белө көрмөмишөм. Лакин јенө дө мөрмөр сарајлары көзүм өнүндө чанландыра билирөм. Траблис дејинчө, Түркүстан дејинчө көзүмүн өнүнө даглар көлөр. Башга шеј билмирөм.

Өнвөр бөјин үзүнү јандан көрө билирди. Нө дүшүндүјүнү сезмирди. Анчаг үзүнү чевирөндө көзлөриндө кениш бозгырларын дөјишөн рөнклөрини көрдү. Даглар, чөллөр вө дөнизлөр... «Азадлыг уғрунда өлсөм...»

— Инсан о дијарлары көрмөсө дө һисс едө билөр, елө дејилми, өфөндим? О заман мөсафөлөр арадан галхар.

— Көрмөдөн һисс етмөк олмаз, Керимө ханым.

Көзлөрини јенидөн таблоја чевирди, күлүмсөди:

— Сиз ушаг икөн мөним ајагтабыларымы кизлөтмишдиниз, јадыныздадырмы?

Керимө гызарды.

* * *

Јагмурлар. Пөңчөрөнин архасында сон јарпагларыны төкөн бир ағач... Јолларда төкөрлөрин јанлара јыгдыгы чамур... «Азадлыг уғрунда өлсөм, буна јенө бир солгун чичөк көзү илөми бахачагынызы?» . «Бизим көјүмүз асанлыгла јерө чөкмөз» . «Кечмишдөки, бу күнкү вө көлөчөкдөки һөјатымыз...»

Зејнеб дејирди:

— Бу јухудан ојанмаға охшајыр. Лап чашыб галмышам. Нө вахтдыр көзлөјирөм... Башга үмидим галмамшдыр... Јуху кими. Санки өрө кедөси олан мөн дејилөм...

«Бу бизим һөјатымыздыр. О јох олмасын деје чырпынырыг.» «Көрмөдөн һисс етмөк олмаз, Керимө ханым. Бу бизим һөјатымыздыр. Бу таблону бөјөндинизми?... Бозгырлар...»

Күлсүм ана деди:

— Өјөр-өскији олан тојун данышыгы гырх ил кедөр. Өли бөјин тојуна сөз-сөһбөт олмамалыдыр. Чүнки дөрд бир јана хөбөр

1 — чөл, дүз

көндөрүлдү. Көсилөчөк гојунлар сечилиб ажылды. Чөһизлөр ачылыб көстөрүлдү.

Пөнчөрөнин архасындагы агач жөллөндү; «Сиз ушаг икөн мөним ајаттабыларымы көтүрүб кизлөтмишдиниз. Јадыңыздадырмы?»

— Әдһөмлө Акаһын көлмөмөсинө нө демөк олар? Једди о јана јадлар да белө елөмөз.

Пөмбө деди:

— Ај ана, ғыргынлығын кирмөдији ев галыбмы? Бу да өтүб кечөчөк. Өзүнү үзмө.

«Көрмөдөн һисс етмөк олмаз, Көримө ханым».

Сачидө биби деди:

— Гисмет белө имиш. Бағчалар сөриндир. Көңлүмүз јаз заманы бураларда тој елөмөк истөрдү. Гисмет...

Ипөк јорғанлар тахтларын үстүнө сөрилмиш аваданлығы өртүрдү. Чаван ғызларын күлүшмөлөри јағышы, отағлара чөкөн көдөри унутдурду. Көлин отағына лаванда чичөклөри сөпилмишди. Пөнчөрө өнүндөки гөфөс ичинде ики мөһөббөт гушу варды. Ушағлар мөһз бу отағын гапысынын габагында топлашыр, ичөри кирмөк истөјирдилөр. Новбаһар ханымын иши-күчү онлары говламағ иди.

Тојдан сонра гонаг отағына бир сөссизлик, бир гөриблик чөкдү. Арабалара долуб кедөн гоһумларын курултулу видалашмалары, ағламалары бүсбүтүн јох олду.

* * *

Лаванда чичөјинин гоһусу отагдан дағылыб кетмишди. Пөнчөрөнин архасында јағыш чилөјир... Зејнөб бир маһны охујур.

«Сабаһ олду, мөн кедим,

Јолуна күллөр сөпим,

Ојан, күл үзүнү көрүм».

Рыфат бу маһныны ешидиб јенидөн унутурду. Әллөри күн иштыгыннан, јахууд гара дүшүнчөлөрдөн гачар кими үзүнү өртмүшдү.

— Үзкүн дурма, ағлама демишдин мөнө. Инди маһны охујурам. Сөни маһныларла јола салачағам. Тез ојандыр демишдин. Ојан, јарым. Ајрылығын арамыза дүшдүјү саатдыр. Јола дүшмөк вахтыдыр. Ојан.

Рыфат әллөренин үзүндөн чөкди. Көлин отағынын бөзөклөри, ипөклөри, чичөклөри она хош тө'сир бағышлады. Сонра пөнчөрөдөн јағышы көрдү. Үшүдү. Јорганыны үстүнө чөкди.

— Үзкүн дурма, ағлама демишдин. Мөн ағламасам, көјлөр ағлар, өфөндим.

Рыфат исти јатагдан көнүлсүз дурду. Галхыб кејинди. Пөнчөрөнин габагына кетди. Јағыш јағырды... Зејнөб отагдан чыхмышды. Аз сонра өлиндө бир көјнөклө көлди. Бу көјнөкдө ики товуз гушу чөкилмишди... Зејнөб бир адамлыг габада биширдији гөһвөни бошлтды. Рыфат үшүјөн өллөријлө финчаны көтүрдү:

— Зејнөб, гөлбиндөн нө кечир?

Зејнөб деди:

— Билмирем. Амма бир сызылты дујурам.

Бошалан финчаны алды. Рыфат үзкүн-үзкүн бахды вө деди:

— Үчкүнлүк көлин.

— Мөним улдузум јүксөклөрдө дејил.

— Буна инанма.

— Инанырам.

Рыфат көзлөренин гачыртды. Јағыш...

— Селаникдө отуарсыныз, олармы?

— Олар. Мөктубларыны дивара асарам.

— Кече кедөрөм демишдим. Сөн јатан заман... Ағламағ јохдур. Белө данышмышыг.

Зејнөб... Санки бир булуд олуб учачаг. О гөдөр инчө, о гөдөр хөјали... Бир сис ардындајмыш кими... Кејлөрдөн гөфлөтөн көрүнүб кедөн бир улдуз кими, өллөри илө тохунса да, бир бошлугу тутар кими...

Рыфат деди:

— Бурада гал.

Кетди.

Күлсүм ана көдөрли иди. Әли бөј деди:

— Араба һазырдыр, сөни мөн апарачағам.

Күлсүм ананын белө сөссиз дурушу шашырдычыјды. Үзү көдөрли, көзлөри нөмли иди. Әлиндө бир габ су варды.

Рыфат сорушду:

— Бу нечөнчи кедишимдир, ана?

— Сајыны унутмушам, — дејө анасы чаваб верди. — Көлин нијө ашагы енмөмишдир?

— Мөн белө истөдим.

— Көримөни ширин јухусундан ојандырмадыг ки, чығырыб бағырыб Устурумчаны ајага галдырмасын. О да бир чүр дөли-диванөдир. Кедөр Нејзөнин бағчасына. Јағышын алтында отуар. Ојандырмадыг. Сөсимизө ојанар амма, сабаһа гөдөр отағында көзиб долашыр.

Рыфат дүшүндү: «Дөрд-гөм анамы нечө мөһкөмлөндириб».

— Огул, мөктүбуну көзлөжөчөйүк. Кет, Аллаһ аманаты ол. Мөн дө далынча дуа едөчөйм. Дежерем оглум дүшмөнлөри говмага кетди. Дежерем бир гөһрөман өвладым вар. Сөни дүшүнмөдөн богазымдан бир удум су белө кечмөз. Кечсө харамым олсун. Кет, жолун ачыг олсун, өвладым.

Жагыш күчлөнди. Рыфат көлин отагынын пөнчөрөсине бахды. Зејнөб өллөри гојнунда чијинлөри үшүјүр кими дурмушду.

Күлсүм ана дүшүндү: «Рөһмөт жагышы нө гөдөр жагыр, жагсын. Мөн јенө дө адөтлөримизи төрк етмөјөчөйм. Бу сују онун далынча атачагам ки, тез көлсин». Сонра јалныз жагышын сөси ешидилди. Кетдилөр. Ичөријө кечди. Диз үстө отурду.

«Бу јол узагдыр, мөнзили чохдур. Кечиди јохдур, дөрин сулары вар. Ај огул, сөни чөллөрө салдым. Бир күллө көлиб сөнө дејөрсө, мөн саг галмамалыјам».

Башыны өллөри арасына алды.

Арабадан ененде Әли бөј мөһөббөти, ајрылыгы илк дөфө анлајырмаш кими бахды.

Рыфат деди:

— Хөталарым чох олуб. Атамсыныз, наггынызы өдөјө билмөмишөм. Белкө бу јолдан гајытмадым. Мөндөн наразы олмадыгынызы билмөк истөјөрөм.

Бу күчсүз, бу чијинлөри чөкмүш адам атасыдырма? Сагталынын һөдсиз агармыш олмасы ону чашдырмашды. Үзүнү о чијинлөрө сөјкөјиб ағласа...

— Әллөрим гырылсын, оглум. Сөнө күллө атан өллөрим. Елө пешманам ки, севкимдөн, өтрү атмышдым... Амма о гырыглыг үрөјимдө галыб. Силиб ата билмирөм. Әлимдө дејил. Ата билмирөм.

Бирдөн арадакы узаглыг, о дивар јыхылды. Гучаглады оглуну. Әли бөјин богазы дүјүнлөнмишди. Көзлөри долмушду, бошалмырды.

Евө гајыданда Күлсүм ана бу сөзлөрлө гаршылады ону:

— Бөјлөрин бөји, мал-мүлк саһиби, касыбларын атасы, икид, һамыја үрөји јанан Әли бөј. Демөли, бир төк оглуну чөһнөлөрө көндөрдin. Инди ал башыны өллөринин арасына, јоллара баха-баха дүшүн. Јолуна өнкөл олдугун күнлөри дүшүн.

Әли бөј сөссиз дајанмышды. Богазынын дүјүнү ачылмамышды. Гарлы гыш күнлөри көлиб јоллар-кечидлөр баглананда, нөфөс көсөн күлөклөр өсөн вахты очаг гырагында гызынанда сөзлөри гуртармыш кими күскүн дурурларды. Мөктүбларын арасы чох чөкөндө көһнө мөктүблары чыхарыб јенидөн охујурду.

«Буралар јијөсиз галыбмыш, ана. Һамысыны бир јөрө топламаг үчүн гејрөтимиз чатачагмы?»

«Дејирсөн ки, Балканлары бурахыб харалара кетдин?». Һансы јана кедөчөјимизи мөн дө билмөдим. Амма бу италјан беласыны дөф етмөк мөчбуријјөтиндөјик».

«Чөллөрдө кечө-күндүз јол кедирик. Сүнүси Шејхи илө арамыз јахшыдыр. Бурада бу инсанларла бизи бирлөшдирөн, исламдыр, ана». «Елө бил јүз илдир ки, сизлөри көрмөмишөм. Кечө бир улдуз ахды. Јата билмөдим».

Асије дејирди: «Анама төзө бир дөрд келиб. Нө вахтдыр хестөмиш, инди баша дүшмүшүк. Кечө-күндүз мени дежиб дурмуш. Асанлырла жыкылан, гадын дежилди. Даг кими иди. Демөли, жыкылдын анам. Көрдүжүм жухулары буна жозмаг лазым имиш. Үрөжим неч раһат дежил. Дејирөм кедим, һәм дө Сөһөрчији көрөр. Дүнја көзү илө нөвөлөринө бахар».

Нимөт хала бу арзуја гаршы чыхырды. «Ики ајлыг көрпө илө жола чыхарлармы? Һәм дө аралыг јаман гарышыглыгдыр, кетмөк олмаз, Асије». Асије исө «Анам мени истөјир. Анам мени чагырыр» дејирди. Ахырда разылашмышдылар. Күлсүм ана ону көрөндө јатагындан галхмышды:

— Асије, көлдинми? — демишди. — Мөним дајагым, мөним севинчим, көлдинми? Нечө мүддөтдир төскинликверичи сөзлөрдөн дө узаг дүшмүшүк. Траблис мөглоб олмушдур. Рыфатдан нечө вахтдыр ки, бир хөбөр јохдур. Ахырым келиб, мөним балам. Мени бир санчы тутуб, бурахмыр. Једијим, ичдијим чаныма синмир, гызым. Рыфат кедөндө демишдим, једијим-ичдијим һарам олсун демишдим. Инди будур, јатага дүшдүм.

Ертөси күн Күлсүм ана отагларда көзмөјө башлады. Даһа сонра багчалара да енмөјө күчү чатды.

«Торпагы, багчалары бөлкө сон дөфө көрүрөм» — дејө дүшүнүрдү. — Нөвөлөрин севинчи, хошугур өвладым Асијөнин көлиши јенидөн јаз күнлөрини кери кетирмиш кимидир.

Бир күн Устурумча саһилинө кетди. Шам ағачы гохусу ала билдијинө севинди. Евләри, ағачлары, сују чохдан көрмөдијини дүшүндү. Јатдыгы јердөн көјөрчинлөрө бахырды. Онлар да үзкүн вө хестө кими идилөр...

Јенидөн бир һүзн чөкдү үрөјинө.

«Дүзөнимиз позулмушдур. Бөлүк-бөлүк олмушуг. Достчасына саламы белө бир-биримиздөн өсиркөјирик. Белө ки, јетмиш илдөн сонра да бир јерө топланмагымыз мүмкүн дејил. Бир-биримизө силаһ чевирмишик. Неч дүшмөни ахтармырыг. Һарутун, Марутун күнаһы өфв олуна билөр, бунларынкы јох. Дохсан үчдө өлөн атам, сшит. Көзүнө пөрдө ениб дүнјасы гаралан анам, сшит. Гапылары бағладыг, мөнлик дөрдинө дүшдүк. Дөвлөти мин өллө тутуруг.

Бөјүк шам ағачларынын көлкөсиндө дурду. Устурумча далгын, хырда лөпөлөрлө ахмагда иди. Әдһөми дүшүндү. Бу көлишиндө руһөн дүшкүн вө үзкүн иди. Рыфаты сорушмушду. Күлсүм ана гөзөблөнмишди. «Оглуму көзүмүн өнүндө чанландыра билмирөм. Арадакы узаглыг кечмиши жухуја дөндөрир. Кетдији бир ил олачаг, амма јүз ил һесаб едирөм. Фикир јүрүдүб ағыл вермөк асандыр, Әдһөм оглум, амма одун ичинө кирмөк башгадыр. Сөн ағ сарајларда вахт кечирәркөн, Олимпос Палас дејилөн јердө, Вјана козинолар-ында ө'ла нөв араглары ичөркөн мөним оглум дагда-чөлдө көзирди. Көрдүн ки, көнчлөр иттиһадчыдыр, сөн дө иттиһадчы олдун. Гоншумуз Зибөјдө ханымын оглу Мустафа Камал бөјин гурдуғу чөмијјөтдөн ажрылдын. Сөн дө иттиһамчы олдун... Һамыныз дејирдиниз забит сijasөтдөн чөкилсин. Кими өјрөдирдиниз? Рыфаты чөкө билмөдин, султан Рөшадын күчү-гүввөти јохдур. Мејдан бошдур, огул. Һамыныз бир бөјүк адам олмаг истөјирсиниз... Һөкүмөт башына кечмөк истөјирсиниз. Бу асандыр, чөтини өлкөјө саһиб чыхмагдыр. Онун кечмишинө вө көлөчөјинө саһиб чыхмаг. Өвладымын башыны јөјин, јөјин ки, гөлөбө сизин олсун. Ондан сонра да дөвлөтин башыны јөјөрсиниз. Сөни адам оласан дејө Траблисө көндөрмөлијдилөр. Гөһрөман да олардын».

«Ағачлар бирликдө сојунур, бирликдө кејинирлөр. Гушлар бирликдө көч едирлөр. Дамлалар да јалныз бирлөшөрөк аха билирлөр».

Јериди. Башына өртдүјү бөјүк ағ өрпөјин учлары рузкарда учурду. Ирөлидө үстү гырымызы кирөмитли евләр... Ағачлар ичиндө көрүнмөз олан мөсчидин инчө, уча минарөси... Сонра гонаг евинин гаралмыш, көһнөлмиш бөзөкли диварлары...

«Бугдалар бөј верөрми бундан сонра, бөлли дејил. Бунлар сон бугдалардымы? Биз гочалдыг, иллөр өтүшдү. Топланачаг күчүмүз галмады. Османлы гочадыр. Анамын күн кими иди үзү, шөфөг верирди. Атам учабөј, күчлү, гүввөтли иди. Һамы чөмөрд иди. Алыб-верөн Аллаһ, еј көзөл Аллаһ. Үскүпдө бағлар-бағчалар нечө дө тез јашыллашырды... Башга чүр бир јашыллашма иди. Күлмөјимиз, севинмөјимиз үрөкдөн олурду. Чөтинлијө дөзүрдү. Һөр бир шеј ашкарда иди. Инди евлөримизи, сөһбөтлөримизи, дүшүнчөлөримизи ажырмышыг. Ја иттиһадчы олачагсан, ја да итилафчы. Јахуд да икисинин арасында фүрсөт көзлөјөнин бири... Бир-биримиздөн гопмушуг... Гопмушуг».

Үзүнү көјө галдырды. Кениш көјдө солгун рөнкли үркүдүчү бир јалгызлыг вар иди...

«Дөрд бир јана сөпөлөниб дагылачагымы? Бизе гејрөт вер. Бизе бирлик вер».

Јахын евлөрдөн гадынлар чыхыб келдилөр. Күлсүм ханымы дөврөјө алдылар. Чох кечмөдөн Көримөјө дө хөбөр кетди. Дејирдилөр: «Гадынларымыз Күлсүм анаја дөрдлөрини данышыр вө ондан дуалы сөз истөјирлөр».

Сөслөри агламага јахын, гырыг, үмидсиз гадынлар... бириси деди:

— Күлсүм ана, дејирлөр јохсуллуғ вө гытлыг күнлөри келмөкдөдир. Дүшмөнимиз даг кими нөһөнкмиш, бизи һамылыгла бу јерлөрдөн говачагымыш. Бизе дуалы сөз сөјлө, үрөклөримизи фөрөһлөндир. Јанмыш үрөклөримизе су олсун сөнин сөзлөрин.

— Еј хатунлар, мөним сизе сөјлөјөчөјим сөзлөр ачы сөзлөрдир. Мөн оглу чөллөрө дүшмүш бир анајам. Ичдијим сулар мөнө һарамдыр. Чохлу өскөр гырылыб төкүлмүшдүр, чохлу мүсөлман. Румслидө, руму, болгары, серби, гарадагылыс топ-түфөнкини јыгыб бизе гаршы бирлөшмишлөр. Истанбулда мүһарибө олсунму, ја олмасынмы дејө дүшүнүрлөр. Назим паша дејирмиш ки, тез бир заманда гөлөбө газанарыг. Төрхис едилмиш хөјли өскөримиз вардыр. Лакин бунларын төзөдөн мүһарибөјө һазырланмалары асан дејил. Биз Траблисө, Јөмөнө икид забитлөр көндөрмишик. Мөкөр онлары бурадакы дагыдычы мүһарибөдөн узаг олмаг үчүн көндөрмишик? Белөчө, балаларымыз азалыр, түкөнир, сыхынты чөкир вө гырылыб кедирлөр. Ај ханымлар, сизе төскинликверичи сөзү һарадан тапым?

Көзү чухура дүшмүш гадын гышгырды: «Амандыр, Күлсүм ана, бизим гара фикирлөрө дүшмөјимизми көзлөнилир? Бурда бојун бүкмөк јарамаз. Јухарыдан серб снөчөк, гарадагын, румун вө болгарын аваралары... вө өскөрлөри јолумузу кесөчөк. Биз бојунму өјөчөјик? Сөјлө, бизе јол көстөр, Күлсүм ана».

— Еј гадынлар, сизе јол көстөрө билмөрөм. Ағач өкдик, узун өмүрлү олду. Јүксөк-јүксөк төпөлөрдө ев тикдик, дајанды, јыхылмады. Јашадыг, гадынларым, гызларым. Гүсурумуз да олду. Чүнки Сүлөјманын дөврүнү билирсиниз... Бабил бағчаларыны билирсиниз... чүнки Бабил гүллөсини дө билирсиниз... Варлыгы дадмагла јохлуғ билинмөз. Күн көлөр ағыр јүк дө чөкөрик, гулуғ. Доғруларын јанында өјрилөр чохдур. Инди солмуш бағчалары јенидөн нечө јашыллашдыраг.

Көримө издиһамын арасындан кечиб келди. Даг кими ирөлидө дурду:

— Ачы сөз сөјлөјиб, сөбир истөјирсөн. Эзаб-өзијјетө дөзөк дејирсөн. Башымызга көлөчөк оланлара нечө дөзмөлијик, ана. Үмуми

сөфөрбөрлик едилмөсинө аз галыб. Сөн јыхылмысан, биз јыхылмамышыг, ана. Ешитдик ки, рус гадынлары јаралары сарымаг үчүн румун, болгарын јанында јер алмышлар. Евлөрдө отуруб дуа етмөкдөн бир шеј чыхмаз, ана. Гул күнаһкардыр демөклө, өјрилөр јола көлмөз. Биз нијө јара сарымајаг, биз нијө маузер тутмајаг.

Күлсүм ана деди:

— Ачы сөзүм һөлө битмөмишдир. Мөн сизе јара сарымајын демөдим. Дүнја јаранандан бөри олуб кечөни сөјлөдим. Мөним инчө гызларым, јер јарылсын, көј чөксүн үстүнүзө, амма ковурун өли сизе дөјмөсин. Мөним горхдугум будур. Бунлар һөлө ингилабдан өввөл һазырлашыблар. Арамызда башыпозуг өскөр вар, тапанча тутмагы билмөјөн вар. Билмирөм, үмид верөн сөз һарададыр.

Гадынлар аглашмага башладылар. Көримө һирслө деди:

— Нө аглашырсыныз? Мөним гочалмыш анамын сөзүнөми бахырсыныз. Оглу чөбһөлөрө ксдөндөн бөри диванө олмушдур. Кишилөринизе белө мүвөффејијет арзулајачагысыныз? Белө аглајыб сызламагламы? Мөнө гулаг асын. Мөн башга сөз дејирөм. Сандыгларынызы, анбарларынызы ачын өскөрлөрөмиз үчүн. Тохудугунуз, һөрдүјүнүз һөр бир шеј онлар үчүн ајрылмалыдыр. Атынызы, арабанызы өсиркөмөјин. Дөјирманда үјүдүлөн ун да онлар үчүндүр. Верин, бачыларым, өсиркөмөјин. Амандыр, чанынызын һалына галмајын. Вөтөн үчүн, Аллаһ үчүн чалышын. Чан дөрдинө дүшмөјин!

Күлсүм ана дизлөри үстө чөкдү. Гадынлар башына јыгылды. Көримөнин рөнки солмушду. Титрөди. Анасынын өлини тутду:

— Сөнө нө олду, ана, сөјлө, нө олду?

— Асијөјө хөбөр елө келсин, — дејө гадын санчыдан доғрандыгы һалда пычылдады. — Асијө келсин. Хошугур өвладым келсин.

Гызлардан бири гачараг кетди.

— Јахшысанмы, ана?

Гадын дикөлди вө көзлөрини Көримөјө чевирди:

— Јунус демиш буну: «Мөним бурда гөрарым јох. Мөн бурдан кетмөјө келдим. Бөзирканам, матаһым чох, алана сатмага келдим.» Јенө Јунус сөјлөмиш ки, — «Чанлар фөда јолуна, бу чан гајгысы дејил. Сөн, чан, көрөксөн мөнө, чаһан гајгысы дејил».

* * *

Кочонун бирдөн-бирө јоха чыхмасыны дүшүндүкчө гөлбиндө бир горху һисси баш галдырды. Бир заманлар сорушмушду: «Дава оларса, нө едөрсөн, Кочо? Бизи архадан вурарсанмы?... Ола билөр

ки, дүшмөнө галиб көлө билмөдик. Нө едөрсөн?» Кочо демишди: «Мүсөлманы архадан вурсам, бу бөдөним јерө батсын». «Чүнки дузумуз, нагтымыз вар сөндө, Кочо, слөдирми?» «Елөдир, бөјим» — демишди.

Көрөңлөр «Әли бөј јснө өввөлки Әли бөјдир» дејирдилөр. Намаздан сонра ачыглыгда топландылар. Әли бөј о бөјүк чинарын дибиндө дурду. Көзлөри, шаһин көзлөри орадакыларын үстүнө дикилди:

— Гочалмыш, вуруш көрмүш кишилөр, динлөјин. Дөрд бир јандан өскөр топланды, хөрөјини, јухусуну јарымчыг бурахан нечө-нечө көрпө фидан јола дүшдү. Дагыныг дөстөлөр чөбһөлөрө јөнөлдү. Биз өскијимизи тамамламадан гарадаг снди, серб снди. Мөрми јагдырыб јеридилөр, јоллар бағланды. Инди мөни сшидин. Дүшмөн буралара көлөнө гөдөр јоллары тутаг, гыз-көлинлөр, ушаглар барөдө дүшүнөк, дүшмөни ирәли кечмөјө гөјмајаг. Јоллары тутаг.

Дајанды. Јөрдөн бир булуд галхмыш кими иди. Көзлөрини габагына кечөн заманларда чөбһөјө кедөндө галхан тоз-думан көрүндү. Атлылар, пијадалар, арабаларын чөкдији топлар бир бөјүк угулту илө ахыб кедирди. Сонра һамысы бир гара булудун ичиндө јох олду.

Әлимиз түфөнк тутаркөн, бу чан титрөјиб учмамыш икөн бу торпагы горуумаг бизим борчумузду.

Башыны ашагы саллајан, көзлөри думанлы, өллөри титрөјөн гочалара бахды:

Һајды, гардашларым, көлин һалаллашаг. гучаглашаг. Нагтымызы, борчумузу өдөјөк.

Сөзүнү битирөн кими орадакылар сөссизчө ајага дуруб гучаглашмага, аглашыб дуалы сөзлөр демөјө башладылар. Әли бөј узагдан узага топ сөслөри ешидирди.

Сөһөр вадијө чискин чөкмүшдү. Һөр шеј сусмушду. Адама елө көлирди ки, гушлар белө бурадан чөкилиб кетмишлөр. Јалныз төкөрлөрин, пијадаларын јүрүшү көндлөрө агыр бир көдөр бурахыб узаглашырды. Солгун, сары, ач, индидөн јоргун өскөрлөр... Һисс олунурду ки, һөлө вурушачагларына инанмырдылар. Јуху истөји, исти бир јерө сыгынмаг дүјгусу үзлөриндөн силинмөмишди.

Сөнкөрлөр газылыр, гум кисөлөри јыгылыр, топларын јерлөшдирилмөсинин чөтинлијини гөфил јаган јагыш да артырыр. Көз ачмага имкан јохдур... Атлар кишнөјир, исланан дөрилөри парлајыр. Јагыш думан кими һөр төрөфи бүрүјүр. Рыфатын сөзлөрини хатырлајыр: «Сөн бир көлкөсөн... Һөрби палтарын ичиндө бир көлкө... »

Көһнө Круппун гаршысында болгарын, сербин од сачан топлары... Гарадаг топларыја Ишкодраны дөјүр. Бурада, Кочанада дајана билсөлөр, гөрб ордусунун сол ганадыја бирлөшиб серблөрин кери отурдулачагыны дүшүнүрдүлөр. Инди һөр төпөнин далында гырмызы рөңкли бир далгаланыш, бир гајнајыш көрүнүрдү...

Әдһөм дејирди: «Үмид дөнизлөрдөдир. Гуруда бизө күч көлинөчөјини, сербин асанлыгла ичөрилөрө сохулачагыны дүшүнө билмөздик. Гарадагын бу гөдөр ирөлилөјөчөји аглакөлмөзди».

Јенидөн атлар кишнөјир. «Аловун ичинө кирмөк башгадыр... Сөн Бөјаз Гүллөдө вахт кечирирсөн... » Бу сөзлөрө фикир вермөмишди. Асијө: «Анам оғлунун һөсрәтиндөн нө дедијини билмир. Һөвсөлөни бас» дејирди. «Аловун ичинө кирмөк башгадыр... » Гөзөбли дејилди, јоргунду.

Сөһөр топ атөшлөринин сөсини ешидөн кими чадырдан чыхды. Демөли, көлиб дајанмышлар. Јагыш да болгарын белини бүкмөјиб. Нө етмөк лазым олдугу билмөјөн төлашлы данышыглар... Киминин дабанларына јапышмыш сагтыз кими палчыг, исланмыш торпагда јеримөсинө өнкөл төрөдир. Сонра Куманова төрөфдөн көлөн чашдырычы, руһдан салан хөбөр. Оса серблөрин кери отурдулачагыны сөјлөјиб дурурду. Гоча мејдандан чөкилиб кетдилөр демөк... Сөбөблөр агыр јүк кими чижинлөри чөкдүрүр. Башга бир агры... өз-өзүнө дејир: «Кочанада дајанмалыјыг».

Сонра өз топларынын сөсини ешидиб башыны өллөринин арасындан чөкди. «Ушаглар евин гапысындајдылар... Сөһөр

анасынын гучагында иди. Ири, горхмуш көзлөриңе мөңө бахырды. Бирден Мүрвөт агламага башлады. Дөнүб баламы гучагыма алмадым. Онларла сен көрүшүмү иди? Көрүмө келиб Мүрвөти гучагына алды. Неч төлашлы дежилди».

Топ сөслөри кесилди. Узун бир сессизлик... Гөраркаһ рөислөри топланыб хөритөлөр үзөрине өжилмишдилөр. Әдһөмин башында бир угулту вар иди: «Болгар кечидлөри ашыр. Болгар кечиддөкилөри гырыр».

Марш сөслөри жахынлыгдан келир. Миралај Устурумчадакы бирликдөн данышыр. О дејир: «Устурумчадакы бирлијимиз ссрбин јолуну кәсәрсә, биз дө бурада Болгары дајандыраыргса, Иштипи горуја билмејимиз мүмкүн олар».

«Кумановаја јетишмелијик. Үскүпө јетишмелијик. Үскүпүн јашыл баглары... Үскүпүн инчә минарөлөри... Чешмөлөр, о күл гохулу нава... Јашыл рөнқин бир-бириндөн фөргли чаларлары. Көјүн мави рөнқинин гүббөлөр үзөрине төкүлүшү... Үскүп өлдөн кедөчөкмү?»

Сонра сипөрлөрин ашылдыгы һисс олунду. Инанмаг истөмөдиклөри бир мөглүбијјөт. Кериде өмрлөр, топлар. чанталар, палтарлар... Кериде торпага, палчыга гарышан ган... Кериде думан. Артыг нө Иштип... нө Үскүп... Сөид паша керіјө чөкилмөк өмри верир. «Һәрби кејим ичинде көлкөлөр...» «Грачкоја доғру јол алырлар. Монастыр... Јени бир үмид... Ораја доғру...»

Һәр шеј чөбһөдө галды. Бир парча икидлик, бир парча дајанмаг күчү, бир парча дүшмөни мөһв өтмөк хөјалы... Инди шам ағачларынын угултусу, инди гушлар белө үрпөрти всрөн сөслөрө дөндү. Һөлө гурумамыш плашына бүрүндү. Инди дағлар, обалар, дар јоллар ичинде јаралы, јоргун, мөглүб өскөрлөр... Титрејөн, үшүјөн өллөр. Инди чох кечмиш заманда бу јерлөрдөн кечөн көнч икидлөр, дирибаш атлар келиб көзүнүн өнүндөн кечирди.

* * *

О күн Үскүпдө чохдан унудулмуш бир сессизлик варды. Јагышын һирслә кирөмитлөрө чырпылдыгы ешидилирди. Санки бүтүн гара булудлар шөһөрин үстүнө чөкмүшдү. Ушағлар тахтын үстүндөјидилөр, ара-сыра Ајшө ханымын сөси курултуја гарышыр. Мө'лум олур ки, нөјисә бөлүшдүрө билмирлөр. Ајшө ханым дејир: «Бөјүк гыз олдун, Хөдичө. Һөсөнө бачылыг етдијин јердө...»

Бир нөгмө. Стефан өскөрлијө кетди. Стефан бир ссрбли иди. Дава ушағлар үчүн бир ојунму иди? Ону јенө ејни бир горху бүрүмүшдү. Бир јерө гача билмөмөк горхусу. Ајагынын агрысы

кетдикчө чохалырды. Неч олмасса, ушағлары көтүрүб Устурумчаја, атасы свинө кедөјди.

— Јенө үрөјимө бир сыхынты чөкдү, Ајшө. Евө кириб гапылары багламышыг. Нө замандыр ки күн ишыгы көрмүрүк. Сөффөт бөј сөһөр демишди ки, «Серблөр ирөлиләјир». Инди бурадача бизи сүнкүдөн кечирмөјөчөклөрми? Чыхыб кедөк, Үскүпү нечө төрк едөк? Һисс едирек ки, дөрд бир јанда мұһарибө кедир. Әскөр дө мөним кими дүшүнмөлидир. Үскүп өлдөн верилмөз, Сөланик верилмөз. Румели верилмөз. Ушағларым бурада доғулмушду. Бу торпагы өллөримизлө јашыллашдырмышыг. Архајын олуб ушағларымызы серблилөрө тапшырмышыг. Хош үзлө сүфрөмизин гырагында отуртмушуг.

Ајшө ханым келиб онун јанында отурду. Севки долу бахышларла үзүнө бахды.

— Сөни белө ағлар көрөндө үрөјим агрыјыр. Билирсөн ки, Устурумчада дајана билмөдим. Сөнө елө өјрөнмишөм ки, сөни елө севмишөм ки... Чүнки сөн мөни аилө үзвү билдин, көнар һессаб өтмөдин. Ачы сөз демөјө дилим көлмир. Лакин нө дејим? Бөла келиб бизи тапса, јоллара дүшөчөк олсаг, ат-араба тапылмаса, сөни күрөјимдө апарарам, ханымым. Дуа елөјөк ки, о пис күн көлмөсин. Шөһөр төслим олмасын.

Пөмбө бу сөзлөри санки ешитмирди:

— Һөлө о түфөнки көтирсөн.

— Ханым, түфөнки нө едирсөн? Тез-тез ону истөјирсөн. Әскөр, топа, түфөнкө гаршы бу түфөнк нө иш көрө билөр?

— Он үч јашына кирмиш бир гызым вар, Ајшө ханым.

Ајшө ханымын үзү саралды.

— Көтирөрөм, Пөмбөм, сөнө гүввөт верирсә, көтирөрөм.

Кедиб түфөнки көтирди. Онда Пөмбө деди:

— Аһ, мөним кечөн күнлөрим, зөриф тикмөлөр тикдијим, ачыны, бөланы хөјалыма көтирмөдијим, көлкөликлөр алтында динчөдијим күнлөр. Бөјнүмузун белө бүкүлөчөјини неч аглымыза көтирмөздик. Билсөјдим, сөнө јахшы-јажшы бахардым, Үскүпүм. Торпагына, рөнқине, көјүнө, багларына. Инди јуху олуб өллөримдөн учагасан.

Сөффөт бөј чөлдө дурмушду:

— О түфөнки нејнөјирсөн? Чолма-чочугун јанында ортаја силаһ чыхардарлармы? Аглыны итирмисөнми?

Пөмбө аглајараг деди:

— Бураны горумаг үчүн, өфөндим.

— Әскөрлөримиз горуја билмирсө, сөн нечө горујагасан?

— Өскөрлөрүмиз икидликкө дейүшүр. Кафири бура гојмазлар. Арнаудлу көнүллүлөр вар иди ки, нө'рөлөрүндөн шөһөр титрејирди. Инди онлара нө олуб? Јох, билирем, гөһреманлыгла вурушурлар.

Сөффөт бөј түфөнки чөкиб онун өлиндөн алды:

— Ојан, Пөмбө ханым. Гөрб ордусу јыхылды, перишан олду. Јоллара дүшдү.

— Инанмарам, чыгырды. — Биз мөглүб олмарыг.

Сонра көзлөрүнө бир горху чөкдү. Сөссизчө Сөффөт бөјө бахды. Бир сыгынаг јери ахтаран кими иди. О да јох иди. Ушаглар көлиб дизлөрүнүн јанында отурдулар. Гөсөн деди:

— Ана, көлирлөр.

Көзлөрүни шам агачындан айырды.

— Кимлөр, огул?

— Билмирөм. Ајшө хала Сүлејман өмијө деди ки, көлирлөр. Пөмбө јериндөн галхды. Бөјүк тахтын үстүнө чыхыб жола бахды. Кичик, түклөри төкүлмүш бир кечи јыхыла-дура гачырды. Узаглардан бир угулту... Төкөр сөслөри, инилтилер, күлөк...

Сөффөт бөј онун јанына көлди. Јавашча деди:

— Көлирлөр.

Пөмбө сорушду:

— Кимлөр? Кимлөр көлир?

Сүлејман өфөнди вө Ајшө дө пөнчөрөјө чыхмышдылар. Сөслөр, угултулар чоалды... Ушаглар агламага башладылар.

— Ушаглар нарададыр?

— Бурададыр, — дејө Сөффөт бөј чаваб верди.

Пөмбө өзүндө дејилди. Јенө сорушду:

— Ушаглар нарададыр?

Јолун о башында атлылар көрүндү, сонра бир нечө топ... Сонра бүкүлмүш, перишан өскөрлөр, јааглылар.

Пөмбө буну көрчөк гышгырды:

— Бу османлылардыр. Бу бизимкилердир. Вај, мөглүбијетө уграмышыг. Башы, голу сарылы нечө јаралы...

Бир ат кишнејир, сонра јерө јыхылар. О түклөри төкүлмүш кечи јериндөн сычрајыб гачыр... Гапылардан сүр'өтлө чыханлар көрүнүр... Атлара, арабалара төлөсө-төлөсө јук вурулур. Узагдан бир азан сөси ешидилер. Көресөн бу үрөкли, бу икид киши кимдир? ... Агламага бөңзөр бир сөслө азан верир. Бөлкө дө аглајыр. Сон бир үмид. Үскүпүн евлөрүни горху бүрүјүр. Үскүп бошалдылар.

Пөмбө деди:

— Өлөчөјөм. Үскүп өлдөн кетди.

— Сербин көлмесинө аз галыб, — дејө Сөффөт бөј пычылдады. Ајшө ханым сорушду:

— Бөјим, биз нијө жола дүшмүрүк?

— Төслим олмуш шөһөри алмаг үчүн көлөнлөр шүбһөсиз ки, бизө тохунмајачаглар.

Пөмбө сөксөнди, көзлөрүни агачдан айырды:

— Шөһөри алмага көлөнлөрми? Демөли биз бојун өјөчөјик? Демөли өлимиз-голумуз баглы дүшмөнин көлишини көзлөјөчөјик. Инсан бир парча чөрөји нарада олса тапар. Јашамаг јалныз бундан ибарөтдирми?

Сөффөт бөј багырды:

— Буну отагына апарын. Өзүндө дејил. Ушагларын јанында белө вөзијетдө дурмаг олмаз. Өз горхусунун онлара да кечириб. Апарын.

Отага кирөн кими чанамаз истөди:

— Аллаһа сыгынаг, — деди. — Ушагларымыз горунсун. Мөн мөглүб олмуш өскөрдөн даһа бетөр перишан олмушам. Сөффөтдөн неч күман етмөдијим сөзлөр ешитдим.

Ајшө ханым деди:

— Шүбһөсиз ки, онун да бир фикри вар.

Пөмбө чаваб вермөди. Дизлөри өсирди. Сөчдө едилөчөк јерө үзүнү сөјкөди, аглады.

Төкөр сөслөрүни ешитдикчө «көдөнлөрүн арды-арасы көсилмир» дејө дүшүнүрдү. Сөффөт бөјлө Сүлејман өфөнди тахт үстүндө солгун бир ишыг алтында отуруб сөһбөт едирдилөр. Сөффөт бөј дејирди: «Чапгынчылар јол көсирдилөр. Инди дө евлөри талан етмөјө башлајыблар. Серб ордусу бир азча өввөл көлиб идарө ганунларыны е'лан етсө, бу һөрөкөтлөрө сон гојулар». Сүлејман өфөнди дејирди: «Көр нө күнлөрө галмышыг. Серб ордусуну көзлөјирик. Бөјим, өлмөјимиз даһа јакшы оларды».

«Мөним икид гардашым, өкөр сөн бураларда олсајдын, бир сөз белө демөдөн, Сөффөти вурардын. Наралардасан, Рыфатым? Үстүмүзө көлөн бөланы дујмадынмы? Наралардасан?... Јохса гара јеллөр үстүнө дүшүб галмышан, јохса о чөллөр сөнө мөзар олду? Көлөрдин. Бу гөдөр дајанмаздын».

Күнүн јери агармаздан өввөл јаатагындан галхды. «Ушаглары арабада палазларын алтында сахлајарам. Жола дүшөрик, олмаса, пијада кедөрик. Даглара төрөф. Неч кимин кетмөдији јерлөрө, дүшмөндөн узага. Кечилмөз бир кечидө. Сөффөт галсын бурда.

Разы олан галсын. Сербин гапыларында көпөк кими әл-әл үстүндө дурсун».

Пиллөкөнлөрдөн сениб һөҗөтө чыхды. Сөһөрин аязы ону титрәтди. Ајшө ханымын гапысыны дөјдү. Пөнчөрөлөрдөн биринин пәрдөси араланды. Сүләјман өфөнди горха-горха бахды. Сонра јары јухулу һалда гапыны ачды.

— Арабаны һазырла, Сүләјман өфөнди. Ушаглары көтүрүб кедөчөјөм. Һөһарым белөдир. Биз атамыздан ковура тәслим олмамагы өјрөнмишик.

Кишинин јанында Ајшө ханым көрүндү. Бир хөјал кими. Киши деди:

— Јол ковуларла долудур. Гапыдан бир јерө араланма, ханымым. Һөјванлара бу палчыгда јол кетмөк чөтин ишидр. Пијада кедө билмөзсөн.

Чарөсизликдөн Пөмбөнин голлары јанына дүшдү:

— Дүз дејирсөн. Һөр көс гача билөр, мөн гача билмөрөм. Бу һалымда јола чыха билөрөмми? ДҮз дејирсөн.

Ајшө деди:

— Дөзөк, ханымым.

— Дөзөк. Бу зөнчир чох иллөр бундан өввөл мөним ајагыма вурулмушду. Бу күнлөрө һөлө о күн һазырлашмышам.

Ғајытды. Очагы јандырды. Истијө јахынлашды. Чијинлөри чөкмүш һалда көзләди.

* * *

Сачидө биби бошалан отагларда долашырды. Вахты илө гонаг көлөн јахын адамларынын сөвинчи, күлүшмөлөр, дөрдсиз-гөмсиз күнлөр. Бу чылпаг отаглардан һараса узаглара кетмишди. Бир даһа үзүм чардагларынын көјөрдјини көрмөјөчөклөр, бир даһа илк мејвөнин лөззөтини билмөјөчөклөр. Чөмил бөј бу күнчөки стулда отуруб удуну чаларды. Ахшамын мавилији көлиб пөнчөрөлөрө сохуларды. Бө'зөн һамылыгла баһар чичөклөрини көрмөјө чыхар-дылар, ғајалар алтында отураддылар.

Көлини Мүкөррөм ханым деди:

— Вахтымыз јохдур, ана, тез ол.

Өшјалары нечө көлди арабалара јүклөјирдилөр.

Чөмил бөј деди:

— Лазымлы шејлөри көтүрүн. Чох агыр олмасын.

Радовиче... Акаһ мсшөдөн гушлар көтиридри. Ксчөлөр көјдө улдузлар көрүнөрдн, чөлдө отураддылар. Әсөн хөфиф күләклөр чичөк өтрини топлајыб көтирөдри...

— Вахтымыз аздыр, ана.

— Мөни дүшүнчөлөримдөн ајырма. Көчмиш күнлөрин ширинлијиндөн ајырма, көлиним. Бу һөјөтдөки раһатлыгымыз, күлүшлөримиз бундан сонра хатырлајыб төскинлик тапачагымыз шејлөрдир. Гапыдан чыхмаздан өввөл, гој дојунча бахым сөвимизө. Бизим олан сөв. Бирликдө күлүб-ағладыгымыз күнлөри дүшүнүрөм, бурах мөни.

— Сағ галсағ, вахтымыз чох олачағ, ана. О вахт дүшүнүб ағлајарығ. Дејерик Радовичөдө бир һөјөтимиз вар иди. Дејерик күнүмүзү гонаг гаршыламагла кечирөрдик. Дејерик Атифи Јанјана көндөрмишдик. Мөним оглум төзөчө мүлазим олачағды. Ағланачағ күнлөримиз чохдур, ана.

Акаһ бөј көлди. Чөлдө дурду.

— Һазырсынызмы? — деди. — Јола тез чыхмалыјығ.

Сачидө бибинин чөнөси титрөјирди. Деди:

— Гар дүшүр, огул.

Мүкөррөм ханым деди:

— Дөзөчөјөк, ана. Чөтини сөһаникө чатынчаја гөдөрдир. Сөһаник бир бөјүк шөһөрдир. Бу күнлөримиз узун сүрмөз, дөзөрик. Сөһаник бизимлөдир.

Көлин белө дејиб бибинин чијинлөрө: «Јун шал атды. Пиллөлөрдөн снмөсинө көмөк стди. «Дајанырмы?» дејө дүшүндү. «Јарпаг кими титрөјир. Мөнө слө көлир ки, бу саат голларымын арасына јыхылачағ.»

Хырда гар дөнөлөри баша вө чијинлөрө гон: «Тезликлә өријирди. Атлар төрпөнөндө бирдөн бағырды:

— Ғызым, ахы һөч бир шеј көтүрмөдик.

— Өзүмүзө көрөк оланлары көтүрдүк, ана. — дејө көлини чаваб верди.

Јүклү арабаны сүрөн Акаһ бөј иди. Ағыр-ағыр архадан көлидри. Чөмил бөј башыны јана чөвириб архаја, гадынлара деди:

— Мүшөмбөни үстүнүзө чөкин. Бир дө хөстөлик дөрдини башымыза белә слөмөјөк.

— Ај гыз, күмүш габлары көтүрмөмисинизми, көзөл касалары да? Бөс дүјү говрулан мангалымыз? Дајанын. Өшјаларын чоху јүклөнмөмишдир.

Јашлы кишини алдатмаға нө вар...

— Ај арвад, мөним удум белө көтүрүлүб, сөн нө данышырсан.

Чалачағам сизин үчүн. Мангалы да јандырыб ғырагында отуарығ. Сизө ојнағ һавалар чаларам.

Биз дә ојнажарыг... Елө дејилми, кәлиним? Дөнө-дөнө ојнажарыг. Һарада да бир мүнәсиб јер көрсөк, дајанарыг, сләми, Чәмил бөј? Инди биз мүнәчир олмушуг. Бағы-багчаны, Абдулла бөјин чешмәләрини, гојуб кетдијини, тикдији һәр дашы атыб кетмәкдөјик. О дашлар архамызда димдик дурур. Јәгин ки, онлары учурдарлар. Учурдуб чыхыб кедәрләр. Еј мөним чомөрд елли атам. Касыбларын атасы Абдулла бөј. Торпагдан галх, көр нөләр олур? Көр Румели нө һала кәлиб. Көр ки, гызын вө нөвөн јоллара дүшмөкдө вө сөнин очагыны төрк етмөкдөдир. Мангал јанар, дөнө-дөнө ојнажарыг.

Чәмил бөј деди:

— Әлбөттө, әлбөттө, ојнажарыг. Сизин үчүн тәзө, ојнаг һавалар чаларам, — буну дејиб бир әлијлә көзләрини вө јанагларыны силди.

Сачидө биби мүшәмбөһин алтындан чыхды. Ики әлијлә јахасыны тутуб, синөсини чырмага башлады. Үрөјинин дәрдини дәмөк үчүн багырды:

— Бу торпагда бир даһа күлләр ачмасын, ачмасын. Бүлбүлләр јаныг-јаныг инилдәсин. Јашыллыглар гурусун. Көј јерө чөксүн. Халг дөнө-дөнө бир-бирини јесин. Өтөн күнлөри ахтарсын. Османлын ахтарсынлар, пәришан олсунлар.

Мүкөррәм ханым ону гучаглады:

— Көзүнү јум, мөним гәриб анам, саға-сола бахма. Бахма ки, үрөјин сыхылмасын.

Ирәлидөки јүклү арабалара, гача-гача кедөн инсанлара дикилди көзләри...

— Бахма, — деди. — Көрмө бу сел кими кедиши. Бу мүсибәти көрмө.

— Чешмәләрдөн ксчдикми, гызым.

— Ксчдик.

— Евимиз гәриб, кимсәсиз галды. Бундан сонра учулуб дагылар.

Гар күчләнди. Ирәлидөки арабалар думан-чискин ичиндө гејб олдулар.

Мүкөррәм ханым деди:

— Әлләрин донуб, ата, вәр бир аз да атлары мөн сүрүм.

— Дөзө билдијим гөдәр дөзөчөјөм, гызым. Инди ачыглыгдајыг. Она көрө дә сојугу даһа чох һисс едирик. Ирәлидө бир көнд вар. Орада дүшсөк, бир аз динчәләрик.

Бирдөн гар думанынын ичиндөн атлылар көрүндү. Чәмил бөј јүјөни чәкиб атлары сахлады. Атлылар тез кәлиб онлары дөврөјә алдылар.

— Јолумуз кәсилди. — дејө Мүкөррәм ханым инилдөди. Сачидө бибини гучаглады. Әлләрини тутду. Әлләри адамы горхудацаг гөдәр сојуг иди. Сәбирсиз атлыларын көксләрине сыгмаз нефәсләрини ешидир... сонра Чәмил бөјин өсөби, е'тираз едөн сөсини...

— Чәкилин јолумуздан. Мәмләкәти сизә вериб кедирик, чәкилин.

— Гызыл, гызыл истәјирик... — дејө бириси багырды.

— Мәмләкәти сизә вердик. Онун јанында алмаз вө гызыл нөдир ки? Чәкилин, дагылышын, кафирләр.

Мүкөррәм мүшәмбөһи араләјиб бахды. Бир сүнкү парлады, тез дә енди. Чәмил бөј јерө јыхылды. Мүкөррәмјин һиддәти көксүнө сыгмады. Чан верөн адам кими титрөјөрөк чыгырды.

Гар дајанмышды. Көриме Мүрвөтлө Өһмөдин үстүнү өртдү, күнчлөрө мангаллар жерлөшдирди, ушагларын рөнкинин өзүнө келдијини көрүб раһат олду.

Әли бөј деди:

— Евлөрдө кимсө одун-очагсыз, јемөксиз галмасын. Гыш олмасајды, вөзијјөтимиз белө олмазды.

О күнлөрдө кимсөсиз, јашлы бир гадын да нөвөси илө келиб онлара сыгынмышды. Ушаг хөстөјди. Инди јатагында гыздырма ичиндө чырпыныр, тез-тез сајыглајырды. Көриме өлини ушагын алнына гојду. Исти иди. Көзлөрини ачды. Јана бахыб деди:

— Үшүјүрөм, ана.

Көриме деди:

— Мөн бурадајам. Үшүмөзсөн. Мөн бурадајам. Инди сөнинчүн исти шорба көтирөчөјөм.

— Анамы истөјирөм.

Јенидөн о нөмли, парылтылы көзлөрини Көримөјө чевирди:

— Анамы тапыб көтирин.

— Тапарыг, огул. — дејө Көриме чаваб верди.

Ушаг төсөлли тапмыш кими көрүнөрөк көзлөрини јумду.

Мөтбөхө снөндө Асијөнин чөрөк биширдијини көрдү.

— Бу гөдөр адама чөрөк биширмөк нө агыр иш имиш. — деди.

— Ёсч биримиз анам кими олмадыг. Анамын күчү-гүввөти биздө олмады.

Көриме ун кисөлөрини көздөн кечирди, деди:

— Бу гөдөр унла даһа нечө күн доланмаг олар?

— Бес чөбһөлөрдөкилөр нө јејиб-ичирлөр? Јејөчөјимиз гуртара-ндан сонра гуру тикан, агач габыгы јејөрик. Нө едек, бачычыгазым?

Көриме деди:

— Ёамы Сөланикө кедир. Дејирлөр бир бөјүк шөһөрдир. Орадан адам дөнизө чыха билөр.

Асијөнин үзүнө санки бир көдөр көлкөси енди.

— Пис-пис јухулар көрүрөм. Бибим, Пөмбө бачым јадыма дүшүр. Билмөдик нечө олдулар.

Белө дејиб көксүнү өтүрдү.

— Сөһөрө сүд вермөјин вахтыны өтүрмө. Чөрөклөрө мөн бахарам — дејө Көриме диллөнди. — Ёәм де јухарыда бир хөстө ушаг вар. Нө гөдөр олса, Новбаһар анадан бө'зи шејлөри өјрөнмисән. Әкөр кечичи хөстөлији варса, бир төдбир чөрөк.

Асијө елө бил ону ешитмирди. Гулагы һөјөчанлы данышыглар-дајды. Деди:

— Елө бил бүтүн ев ајага галхыб.

Чох кечмөди Зејнөб келди:

— Тө'чили мөсчидө кетмөлијик. Атамла Әли бөј Күлсүм анамызын јанында галачаглар. Болгарлар келир.

Асијө мөтбөхдө һөјөчанла вурнухараг:

— Чөрөклөр, — деди. — Чөрөклөр јаддан чыхмасын. Атама дејөк.

Көриме јухары чыхыб ојандыгдан сонра һөлө де горху һисси кечирөн ушаглара деди:

— Галын палтар кејинин. Мөсчидө кедирик, горхмајын.

Сонра Сөһөри мөһкөм бүрүјүб гучагына алды.

Асијө деди:

— Анамызы бурадамы, гојачагыг?

Күлсүм ананын сөси ешидилди:

— Бир хөстө гадылла кимин нө иши олачагдыр? Сиз кедин, нараһат олмајын. Мөн бу еви бурахыб кетмөрөм... Гапылары мөһкөм өртүн.

Асијө сөсин келдији отага кирди. Анасыны дөшөкдөн галдырмага чалышды:

— Дамарын тутмасын, ана. Галх бизимлө кедек. Ковур хөстөнин көз јашына бахмаз. — Билсөм ки, өлөчөјөм, јөнө кетмөрөм, — дејө гадын гөти шөкилдө билдирди. — Сөбөб вар. Әлими-ајагымы тутан бир сөбөб. Сиз кедин.

Сонра Рза хоча келди. Сојугдан көзлөри јашармышды. Әллөрини овушдурурдү.

— Әли бөјим, бу күнлөрин көлөчөјини билирдикми? Бу сојуга-ајаза нечө дөзүрүк, билмирөм. Инсан мұһарибө ичиндө нө күнө галармыш. Күчү-гүввөси түкөнир. Көч башланды. Болгарын ајагы һардаса көлиб бу гапыја дөјөчөк.

— Ушагларын, гызларын горхусу кечдими?

— Мөсчидө кирөн кими бир аз раһат нефес алдылар. Инди бир-биринин гучагына кириб көзлөјирлөр.

Әли бөј деди:

— Ёөлө бу очагын јахынлыгына отур. Гызын.

Күлсүм ана ичөриден сөслөнди:
— Чөрөклөри бир чувала гојдунму, Әли бөј? Уну, чөрөји жағшы сахла. Ушаглары дүшүнмөлијик.

— Дүшүнүрөм, ханым, — дејө Әли бөј чаваб верди.
Чох агыр бир интизарды. Икисинин де чијинлөри чөкмүшдү.
Күлөјин угултусу чохалды, агачлара жаган бөјүк гар парчалары соврулуб јерө төкүлдү. Михаил јанындакы өскөрлөрө деди:

— Евин өтрафыны мөһкөм көзлөјин.
Сонра атындан снди. Ири аддымларла јериди. Үстү четирли бөјүк гапынын габагында дурду. Нөфөс агзындан думан кими чыхырды. «Гапыны дејөн дејилик» дејө дүшүндү. «Көлдјимиз бөлли олмалыдыр. Түфөнкиндөн хаваја атөш ачды.

Әли бөј јериндөн сычрады.

— Көлдилөр. — деди.
Рза хоча ондан өввөл ирөлилөмөји гөрара алды. Бирдөн-бирө вүчуду дикөлдү. Сүр'өтлө кетдији үчүн чүббөсинин өтөклөри јөллөнирди. Пиллөкөни сакитчө снди. Гапынын дөмир лајыны ачды. Гөјөти, багчаны кечди. Чөл гапыны ачды, Михаилин нөфөси үзүнө вурду.

— Нө истөјирсөн?
Михаил јанындакы өскөрө болгарча «Буна нө истөдјимизи баша сал» — деди. Өскөр јахынлашды.

— Еви бошалдын. Ичөридекилөр тез чөлө чыхсын. Бурада јерлөшөчөјик.

— Бу сојугда бизи чөлө нечө төкөчөксиниз?
Буну дејөндөн сонра көзлөрини Михаилө төрөф чевирди. Гара сагалы илө даирөлөнмиш үзүндө бир јумшаглыг көрмөди. Көзлөринин мависи даһа да көскинлөшди.

Күлсүм ана пөнчөрөдө иди. Кен вө узун кејиминдө даһа да бөјүк көрүнөн Михаилдө иди көзлөри.

— Ковур гапымыза догру јөнөлдү. Гара кетмөли? Өлмөдим, чан вермөдим. Бу күнлөри көрөчөјөммиш.

Әли бөј деди:
— Сөс салма. Бир јана чыхма. Инди чө гајыдырам.
Ашагы снчөк Рза хочаја деди:

— Бунлар нө истөјирлөр?
— Еви истөјирлөр. Көндлөрин јандыгыны, дагылдыгыны, ордумузун гирылыб төкүлдүјүнү, Сөланикө кедөчөклөрини дејирлөр.

Күлсүм ана Әли бөјин далынча чыхмышды.

— Башларына бөла јағсын, — деди. — Кимин малыны кимдөн алырсыныз? Гапымызын ушаглары.

Михаил дөзмөди. Түркчө деди:
— Гапыда дуран бу гадын сөв кирмөјимизө мане олачагмы?
— О бу свин ханымыдыр — деди Әли бөј. — Болгара, сербө вө рума чох хаггы кечмишди, буну билин.

Михаил деди:
— Сизлөри јахшы таныјырам. Малынызы, мүлкүнүзү, һөр шејинизи билирөм. Кимин нөји вар, нөји јох, ону да билирөм. Биз гөлөбөни бслө газанмышыг. Инди мөнө дејин көрүм, Рыфат нарададыр?

— Өкөр оглум сагса, тез көлөр; Лүлөбургазда сизи хаглајар, өзишдирер.

Михаил күлдү. Сонра тез өзүнү өлө алыб деди:
— Чөкилин. Өскөрлөр сојугда дајаныб көзлөјирлөр.

Өскөр:
— Онлары чагырыммы? — деди.
— Чагыр. Гызынсынлар, гарынларыны дојдурсунлар. Ондан сонра сөв ахтарылсын.

Аз сонра бир јыгын өскөр ајагтабылары илө инчө нахышлы халылар, килимлөр үзөриндө көзиширди. Сахланан чөрөк орталыга чөкилдикдө Күлсүм ана чыгырды:

— О чөрөјин хамыры бисмиллаһла јоғрулмушдур, кокура нарамдыр.

Өскөрин бири деди:
— Бундан сонра сиз чөрөји биздөн алачагсыныз. Көпөклөр кими бир-биринизи дидөрөк алачагсыныз.

— Белө олачагса, өлөрөм — деди гадын.
Өскөр очагын башында өллөрини гыздыран Михаилин јанына кетди:

— Бунлар өл-ајага долашырлар, өфөндим. Бајыра атагмы?
Михаил фикриндөн ајрылды. Ајага дурду. Рза хоча, Әли бөј вө Күлсүм ана отагын бир күнчүндө идилөр. Рза хоча деди:
— Гөр һалда бурада бир кечө галыб кедөрсиниз.

Михаил деди:
— Дејөсөн сөзлөрими баша дүшмөдиниз. Сизинлө јумшаг давранмышам. Устурумча төслим олду. Намы јоллара дүшдү. Бу сизө ајдын дејил?
Әли бөј учадан чыгырды:

— Бу торпагы бурахыб неч јана кетмөрик. Төслим оланын бојну ғырылсын. Мөмлөкөтимизи өлдөн вермөрик. Өлмөјө разыјыг, амма догулуб бөјүдүјүмүз бу торпагдан чыхыб кетмөрик.

— Ордумуз Текирдага кирмишдир, Өли бөј. Чарграда кирмөјимизө аз галыб, баша дүшүрсүнүзмү?

Өли бөј титрөјөрөк Рза хочаја бахды. Сонра Михаилө төрөф дөндү. Көзлөри онун белиндеки фишөнклөрө, тапанчаја, өлиндөки түфөнкө дикилди. Күлсүм ана дизлөри үстө јерө енди:

— Аһ өвладларым, аһ балаларым... бунлар көз ачмага гојмазлар...

Рза хоча ону јердөн галдырмага чалышды. Михаил һирсли-һирсли деди.

— Бу арвадын дили дајанмајачаг. Башымыза бөла олду.

Түфөнки галдырыб бармагыны төтијө гојанда Өли бөј ирөли атылды. Өлиндөн јапышды:

— Бурах, — деди. — О касыблар анасы Күлсүм ханымдыр. О, Рыфатымын анасыдыр. О, Румелинин анасыдыр. Бурах.

Сонра сөси ғырылды. Өжилиб гарныны тутду. Рза хочанын көзлөри бөјүдү. Михаилин ајаглары алтына дүшөн Өли бөјин ганы дөшөмөнин тахталары үзөрине јајылды.

* * *

— Аглајын, ғызларым, нөвөлөрим, аглајын. Гуш кими тез верди чаныны. Инана билмөдим. Елө тез олду ки... өзүмү итирмишдим. Нијө өлмөдим, һө, ғызларым? Бу гөдөр көрдүклөрим бөс дејилми? Демөли төк-төк һөр дашын јыхылдыгыны көрүб сонра өлөчөјөм? Гачаркөн өтөклөринизө тикдијиниз ғызыллары вө бөзөклөри... Нејө көрөкдир, мөним ғызларым? Өли бөјимиз кетди. Үстүндө бир дашы да јохдур. Јол ғырагында басдырылды. Устурумчаны дири тутан Өли бөјин үстүндө бир даш јохдур. Аһ белө демөдөн кетди. Гуш кими учду. Евлөр... Чохлу ишлөр көрдүјүмүз, илаһилөр сөјлөдөјимиз, гонаглар гаршыладыгымыз, күлүб ојнадыгымыз евлөр... Өли бөјин ганынын ахдыгы евлөр... Сөнинлө јашајырдыг, өфөндим, сөн вар икөн диријдик.

Асијө деди:

— Атамы көрө билмөдим. Башымы синөсине гојмадым. Бу даглары учулсун, виран олсун.

Зејнөб дө бир сөз демөк истөди, дејө билмөди. Богазы тутулду.

Рза хоча јанларына келди:

— Сөбр един, — деди. — Бу гөдөр аглајыб ушагларын үстүнө горху салмајын. Мүрвөт «Бабам, бабам» дејө багырырды. Белө етмөјин.

Зејнөб сорушду:

— Не заманачан бурада галачагыг, ата?

Көримө өз сөссизлијиндөн ајылды.

— Бурада хөстө бир ушаг вар. Бизим бојнумуздадыр. Бир дө гундагдакы көрпөмиз. Јола нечө чыхарыг? Бу сојугда онлары нечө горујарыг?

Зејнөб деди:

— Дүшмөнлөримиз бура көлмөзми? Ешидирик ки, мөсчидлөри јандырырлар. Өзүмүзү нечө горујачагыг?

Көримө чаваб вермөди. Чарөсиз бир көрүнүшлө бүкүлдү.

Ушаглар бө'зөн мөсчидин пөнчөрөлөри өнүндө отурур, бө'зөн чөлдөки дүшмөни унудуб, һөјөтө чыхараг бир-бирлөрини говурдулар. Бө'зөн дө ојунчаг тапанча чыхарыб атырдылар.

Һүндүр јерлөрин гары көтүрүлмөмишди. Ара-сыра бир нечө болгар өскөринин мөсчидин өтрафында долашдыгы пөнчөрөлөрдөн көрүнүрдү. Рза хоча «Михаил кимилөри олмаса, һаралардаса бу өскөрлөрө дө рөһмим көлөр. Ач тојуг кими көзиниб, вурнухурлар» дејирди. Бирдөн Нејзөн дөдө келди.

Рза хоча онун өллөриндөн тутду:

— Јола дүшдүн, демишдилөр, ај баба. Булудданмы ендин? Шашыртдын бизи.

Нејзөн көһнө һөсирин үстүндө отурду, күрөјиндөки торбаны ачыб јерө гојду:

— Неч сорушмајын, — деди. — Бу ајаглар санки мөним дејил. Бир ара елө билдим ки, донуб. Һарадаса бир даш, бир гаја парчасы олачаг идим. Бу торбада бир аз ун, бишмиш дүјү вө гуру чөрөк вар. Алын, бөлүшүн. Гајытдым, Рза хоча. Бир сөс мөнө «Гајыт» деди. Бурахма о јерлөри... Көһнө бир агач көтүјү кими јумаланмышдым јоллара. — Атлылар мөни көрмөдөн кечиб кедирдилөр.

Көримө јүјүрүб келди:

— Бир ишыг кими көлдин, баба. Бурада бир хөстө ушаг вар. Сөн көлөн кими көзүнү ачды.

Нејзөн деди:

— Көрамөт мөним көлишимдө дејилдир.

Рза хоча торбалары көстөрди:

— Гызым, бу дүжүнү бөлүшдүрүн, ушаглар бајрам етсин. Бир дөнөсү жерө дүшмөсин. Дигтөт един.

Ушаглар келиб Нејзөнин башына топлашдылар.

Мүрвөт дејирди:

— Бабамын торбасында не вар? Шабалыд вардырмы? Бизе јемииш кетирдинми, баба?

— Бир аз шөкөрли чөрөк вар, гызым, — дејө Нејзөн чаваб верди.

— Шөкөрли чөрөк... Бабам бизе шөкөрли чөрөк кетириб.

Рза хоча деди:

— Сорүшмага дилим келмир, јоллар нечөдир, Нејзөн дөдө?

Нејзөнин бахышлары ирөлиде бир негтөјө зиллөнди:

— Јоллар...

Көзлөри долду.

— Сөз данышмагы да унутмуш кимијөм. Бир нејим варды, о да сусду.

О күн «Кочо» ады диллөрдө көзди. «Кочо» дејилөн бириси келди, Күлсүм ананы ахтарыр дејирдилөр. Сөз Күлсүм ананын да гулагына јетишди. Күлсүм ана «Бу олса-олса бизим Кочодур. Сөфөрбөрлик заманы аралыгдан гејб олан Кочодур. Мөни не дејиб көрмөк истөмишдир? Ыансы чүр'өтлө? Күлсүм анаја бахачаг үзү галмышдырмы? — дејирди. Ахшама јакын Рза хоча онун јанына келиб деди:

— Бу сизин јаныңызда ишлөјөн Кочодур. Сөни көрмөк истөјир. Ыөјөтдө көзлөјир.

Күлсүм ана јериндөн галхды:

— Ичөријө кирмөсин, — деди. — Дурум кедим о кафирин гара үзүнү көрүм. Ырөним көрүм дөрдү, сөзү нөдир?

Кетди. Кочо чинарын дибиндөјди. Елө бил чөкинирди. Кечмиш адөти үзрө Күлсүм ананын өлини өпмөк истөди, амма гадынын өли галхмады.

— Ыө, не истөјирсөн?

— Дедим келмишкөн, сизлөри бир көрүм.

— Мөкөр дүшмөнимиз чох аз иди.

Көзлөрини чылпаг даглара төрөф галдырды.

Кочо деди:

— Мөн бураја елчи олараг келмишөм. Мөчбуријөт гаршысында-јам, ана. Бу мүһарибөдир.

— Болгарла, серблө бир олуб, османлыны јыхдыныз. Инди үрөјиниз фөрөһлидирми? Чанлар кетди, Әли бөј кетди, севин, Кочо,

бајрам ет. Онча ил чөрөјини једијин Әли бөј кетди. Демөли елчи олмусан. Кедиб евимизи көрдүнмү? Кедиб дөшөмөдөки ганы көрдүнмү? Үрөјин раһат олсун.

Кочо башыны өјди.

— Тезликлө бу болгарла, серблө богаз-богаза көлөсиниз, дидишөсиниз. Бизлөри ахтарасыныз. Пешман оласыныз. Де көрүм, Селаникө кирилмишдирми? Бизим ордуларымыз не везијөтдөдир, сөјлө.

— Болгарын вө сербин көзү Селаникдөдир. Лакин Селаник јуанлынындыр. Јоллар ачылыр. Мүгавимөт гырылды. Көнч јуан ордусу хөјли өзилди, амма шөһөрин төслими јакындыр. Сиз бурадамы, галачагыныз?

— Билмөк олмаз...

Кочо деди:

— Евинизө кетдим. Көзү гызымыш бир јыгын өскөр... Јола дүшсөниз јакшы олар. Мөн сизө араба тапарам. Сизи бу хаин болгарын өлиндөн гуртарарам. Лакин пул лазымдыр. Бир аз гызыл верин. Сизи бу донузларын өлиндөн гуртарым.

— Мөндө гызыл не көзир, Кочо?

— Сөндө олмайб кимдө вар, Күлсүм ана?

— Инкар етмирөм. Әввөллөр вар иди. Сајмагла гуртармаз күмүш гызыл... Сөфөрбөрликдө чох вердик. Сонра да биз гадыныг, пул һесабыны бөјимиз билирди. О да инди јол гырагында гара агадын бидиндө јатмагдадыр.

— Каса-каса гызыл пајлајан Күлсүм ананын гуршагында пул олмасын... Сизө чаш-баш галмышам. Мөн сизө јардым етмөк үчүн келдим. Болгар еви талан етмишдир. Әли бөјин бүтүн вар-јохуну өлө кечирмишлөр. Бу бир чүт узунбогаз ајагтабыны онлардан кизли ајагыма кечиртдим. Чөкмөлөрим тамам дешик-дешик иди.

Әли бөјин ајагтабылары. Бир атлы келиб көзүнүн өнүндө дурур... өлиндө гамчысы... Чох јакшы чапыр... Инди Әли бөјин ајагтабылары Кочонун ајагында...

«Бурада не вахта гөдөр галачагыг? Јолумуз Селаникдөн дө о јана олачаг. Галан гызыллары бу Кочоја вермөрөм, өлсөм дө вермөрөм. Јолумуз узундур. Јолумузу көсөнлөр олачаг. Чанымы гуртармаг үчүн онларын габагына атарам. Көпөк кими өјитлиб көтүрөрлөр. Белөчө совушдуарам онлары, белөчө гызлары, ушаглары горумуш оларам». Дүшүндүјү бу иди.

— Демөк пулун јохдур, дејирсөн; бу сон сөзүндүрмү? Бу мөсчиддө оланларын зинөт шөјлөри јохдурму? Гулагда сыргалар,

бојунда бојунбагылар жохдурму? Мүһарибени уddуг. Нәје ар-
хајынсан, нәје күвөнирсән?

— Аллаһа күвөнирәм.

Кочо күлдү:

— Аллаһ бизимләдир. Бизимләдир.

Күлсүм ана дикәлди. Сәси та мәсчидә гәдәр узанды.

— Аллаһ дәрәд көрән, зүлмә уграмыш гулундан узагдырмы? Кә
чаһил, чәкил кәт. Сөзү узадыб һаралара чыхартдын. Мөним б:
гәдәр торпагым, малым, мүлкүм нечә олачаг? Нечә гојуб кедирәм
Һәкүмәтләр буну дүшүнмөјөчөкмә? Ковур мөним торпагыма зүлмә
кирди. Елә исә һәр биримиз маузер силаһы көтүрүб гапыларың
агзында дајанарың...

— Бу дөјүшдүр. Мөкәр сизин әскериниз бизи тырыб төкмөјө
чалышмазмы?

— Биз өз торпагымызы мүдафиә сдирик. Ора-бура кирмирик.
Зүлм кәлиб чатыб, болгар, серб, јунан бир олуб. Бизи малымыздан,
торпагымыздан еләјиб. Мүһарибә дсјирсән. Бунун ады зүлмдүр,
чапгынчылыгдыр. Чых кәт өз ишинә. Дәрдим-гөмим бир аз да
артды.

О кечә көзүнә јуху кәлмәди. Галын шала бүрүнүб отурду.
«Демәли ахырда јоллара дүшөсә олачагың. Елә көрүнүр. Биз
инанмаг истәмирик. Кочоја мөһтачың. Буну анламалыјың. Инди
өсәбилөшмөк хәјир всрмөз. Аглајыб-сызламаг да мөнә јарашмаз.
Нә етмөлијәм? Әлим-голум багланмышдыр. Голум-ганадым
гырылыб... Ја рәбби...»

Көримә ојанды. Дикәлиб анасына бахды.

— Өз-өзүнә нә данышырсан, ана?

— Сәсимиз, һарајымыз һәч јана чата билмөз. Әлбәтгә,
өзүм-өзүмлә данышачагам.

— Јатасан, ана... Кәчәнин јарысыдыр.

— Сиз јухулајын... Чавансыңыз. Бир гәрара кәлмөдөн јухуја
кәдә билмөрәм. Гәрара кәлим, ондан сонра.

— Нә гәрара? Мөнә дә сөјлө, ана.

Галхыб јанына кәлди. Күлсүм ана дсди:

— Үшүјөрсән. Ај мөним дәрдли гызым, үшүјөрсән. Шалы чијнинә
сал.

— Сәни гара дүшүнчөләрә салан Кочомудур? Сөјлө, ана.

— Һә, одур. Дсди ки, Сәланики алмагымыза аз галыб. Дајаначаг
гүввөмиз жохдур. Биз дә јола дүшмөлијик, гызым. Ат лазымдыр
араба лазымдыр. Бу Кочо гызыл истәјир. Рза хоча да «Дана

бураларда галмаг олмаз» деди. Мөн бир јумруг вурулса, чаным
чыхачаг һалдајам. Сизи дүшүнүрәм. О азгын кафир Михаили сән
көрмөдин. Билмөзсән. Бу Кочо демәк истәјир ки, пул верин
чаныңызы гуртарым. Инди буну демәк истәјир. Билирсән ки, башга
чарәмиз дә жохдур. Күн чыхсын, Кочону чагыртдырым. Кәтирсин
һејванлары... Өз һејванларымыз үчүн пул верим, көрөк нә олур.

— Гәрарын будурму?

— Еләдир, гызым.

— Бөлкә јатасан, ана.

Гадын е'тираз етмәди, узанды. Көримә үстүнү өртдү. Сонра
пөңчәрә өнүндә отуруб күнүн чыхмасын көзләди.

* * *

Кочо әлләрини овушдурдурду.

Күлсүм ана деди:

— Бизә ики араба кәтирөрсән. Јорганымызы, јүкүмүзү гојарың.
Хәстәмизи дашыјарың. Будур, анчаг бу гәдәр пул топлаја
билмишиң.

Кочо пуллары сәјды. Күлсүм ана титрәјөрөк көзләјирди. Кочо
агыр-агыр башыны галдырды.

— Бизим сәләрәдә бәј кими јашадын, Кочо. Даһа нә истәјирсән?
Сәланики 'дә веририк. Ач дүшөчөјик јоллара. Гаршымыза нә
бәлалар чахачаг, билмирик. Өлмөјө кедирик, Кочо. Бу өкүзләри
бизә чох көрмө.

— Елә олсун, — дәјә Кочо мызылданды.

— Ишимиз чох сүрмөз, оглум. Јолун бир гәдерини бизимлә
кәдөрсән. Михаил гочанын. ушагын көз јашына бахмаз.

Кочо деди:

— Јахшы.

Дөнүб кетди. Гадын да јун шалы илә үзүнү өртдү. Көз
јашларыны кизләди.

Мәсчидә кирән кими көзләјөн гызларына деди:

— Тез һазырлашын. Әлинизә бир дөјөнөк алын, гызларым.
Үзүнүзү өртүн, сачыңызы уна булајын, күрәјинизә јастыг баглајын.
Рза хоча, Нәјзән дөдә вә о бири гочалар да галын кәјинсинләр.
Аман гызым, гијмәтли шејләри јахшы сахлајын, Намаз гылыңыб,
дуалар едилсин. Ајагларыңыза чувал парчасы сарыјын. Узаг јол
кәдөчөјик.

— Рза хоча дәјирди:

Бир-биримизә дајаг олаг. Бир-биримиздән гопмајаг. Һәјөчана,
горхуја гапылмадан јола дүшөк.

Арабалар жүкөнөндө сөрт бир күлөк өсирди. Һәр жерден сулар ахыб жоллара төкүлүрдү. Кочо ат үстүндө, көзлөрүни дөңөнөклөрө сөжкөнөб дуран гадынлара зиллөди. Сорушду:

— Бунлар һамысы гоча гадынлардырмы, хоча?

Хоча азачыг белини дикөлтди:

— Гызларымызы лап өввөл жола салдыг. Болгар көлмөмишден габаг...

— Бөс бу ушаглары није көндөрмөдинииз?

— Сөзү узатма, Кочо. Пулуну алдын. Базарлыгымызы елөдин. Ајры сөз сорушма.

Өли бөјин гөбринин јанына чатанда Күлсүм ана јерө өјилди. Өлини гапгара јаш торпага сүртдү. Көзүндөн јаш көлмөсө дө, чөнөси титрөјиб дурурдү.

— Сөнө түрбө јарашарды, Өли бөј. Кечмиш заманлар дејил ки, сөнө бир түрбө тикдим. Дашларына бөјтлөр јаздырардым. Инди сөни бурада гојуб кедирик. Бөјлөрин бөји, јыхылыб галдын. Бизи башсыз бурахдын. Бөлкө бир күн кери дөнөрик. Мөн көрмөсөм дө...

Нөвөлөрин көрөрлөр. Бурада бир түрбө тикөрлөр. Лалө, сүнбүл, гејри-күллөри өкөрлөр. Инди исө кедирик, өфөндим.

Дикөлдү.

Јениден жола дикөлөндө бирден Көримө Нејзөн дөдөнүн аралар-ында олмадыгыны көрдү, һөјөчанла сорушду:

— Хочам, Нејзөн һарададыр? Ону көрмүрөм.

Рза хоча о төрөф бу төрөфө бахыб деди:

— Елө билирдим ки, бизден габагда кедир.

Көримө:

— Хочам, ону ахтарасан. Нејзөн дөдө бизим ишыгымыздыр. Билирәм ки, о һеч бир шејден горхмаз. Дүшмөн бурадан кетмөјиб. Мөним дөдөм дүшмөнүн ичиндө галды. Төкбашына галды... Кери дөнөк, ону көтүрөк.

— Дөнмөјөк, гызым.

— Ону бу јерлөрдө гојмајар...

— Евлөрин габагына чатмышыг. Болгар өскөринин габагындан кечирик. Бунлар кими даһа нечөси јолларымызын үстүндөдир бурадек.

Көримө дурду. Чохлары көлиб јанындан өтүб кечдилөр. Көзлөри ирөлидеки мөсчидө саташды. «Нечө иллөр көздим-көздим, јенө ејни нөгтөјө көлдим. Мөн бир јабаны ағач олдуғуму анладым. Гаршыма чыхан һансы кечидлөр галды ки, кечмөмиш олум, даһа ашмадыгым

һансы даглар галды... Заман да өз-өзүнү көмирир... Заман да ашыныр. Тахтаны дүшүн, бир гарышганы, бир көјү, бир су дамласыны... Заман вө мөкан дөјишсө дө, бир гарышга, бир көј һөмишө вардыр... »

Мөсчид, евлөр, чылпаг ағачлар санки бир-биринө гарышды. Рза хоча онун чијинлөриндөн тутду:

— Дөли олма. Јери, гызым. Ананы дүшүн, бизлөри дүшүн.

— Хејал-кими көрүндү. Хејал кими гејб олду.

— Көрдүјүнлө барыш, Көримө.

Јагышын сөллөнөн сулары дүзөнликлөрө јайылмышды. Долан чухурлар ушаглары сөвиндирди. Фөрөһлөри битиб-түкөнмөк билмирди. Суларын үстүндөн атланмаг, сулара кирмөк хошларына көлирди. Һөрдөн дајаначагларда палчыга кирир, евлөр-галалар дүзөлдирдилөр. Һөрдөнбир Рза хоча очаг галамага чалышырды. Исланмыш тахталардан гаты түстү галхыр, тутушмурду. «Гуру чөрөклө доланачагыг. Диши олмајанлар суја батырыб јесин» дејирди. Сонра гөфил бир јагыш... Дашлары чырпыб сычрајан сујун сөссизликдөки һөнири... Јашлылардан бириси «Көндлөрө чатмагымыза аз галыб» деди. Рза хоча чаваб верди:

— Дајанаг, Асим өфөнди. Јолларда дуруб үзүлмөкдөнсө, кедиб бир дам алтына кирөк.

Ахшама аз галырды. Һөлө түстүлөнмөкдө олан бир көндө кирдилөр. Асим өфөнди деди:

— Вај, бу көнди тамам јандырыблар.

Јеридилөр. Јанмамыш бир дам алты ахтардылар. Гадынларын үрөјини дүшмөнүн нөфөсини дүјмуш кими бир горху алды. Сонра бир дөјирман көрдүлөр.

Рза хоча габагча кирди. Чох кечмөдөн бајыра чыхды:

— Бурада дајанмаг олмаз. Чөсөдлөри үст-үстө јыгыблар. Үрөк таб көтирмөз. Һамысы сүнкүдөн кечирилмишдир.

Ушаглар титрөшиб аглајырды.

— Өтрафы доланыб далдалана билөчөјимиз дөрд дивар ахтараг. Кечө јол кетмөк олмаз.

Асије бир дашын үстүндө отуруб аглајырды.

«Јаман күнлөрө галдыг. Дејөсөн аглым чашыр. Бу гөдөр дөрдө даш да дөзмөз. Бу гара күнлөрдөн гуртармагымыз чөтин ишдир»

Көзүнүн өнүнө Сөланик көлди. Иттиһад мөдрөсөси, Бөјаз гүллө. Ахшамлар пөнчөрөдөн сүзүлөн ишыгларын суја дүшмөси, сујун титрөјиб нөфөс алыб вермөјө охшајан сөси... Јахынларда лөпө вуруб, сонра узаглашмасы...

Төрк едилмиш, дагыдылмыш көндлөрүн сөссизлији ичиндөн көлиб кечдилер. Сонра гапы лахталанмыш чөсөдлөр санчылды көзлөрүнө. Өллөри тиканлары гамарлајыб сыхмыш бир өскөр; дөрөнин дибиндө бир гадын; агач дибиндө бөјрү үстө бир-биринө гысылыб өлмүш ики өскөр; узагдан дүрмөлөнмиш бир аг без парчасы кими көрүнөн агзындан ган ахмыш бир көрпө; даһа ирөлидө, архасы үстө узанмыш, өллөријлө үзүнү өртмүш чансыз бир гадын... Сонра ат лешлөри, јол узуну дөзүлмөз бир горхунун һисс едилмөси, сонра јағмур...

Күлсүм ана деди:

— Күнлөрүн һесабыны чашдырмышам. Мөнө елө көлир ки, јүз илдир бу јоллардајыг. Бу јол унутулмаз, бу көрдүклөримиз унутулмаз, гызларым. Һәр аддымда үрөјимиз јени ачыларла-дөрдлөрлө долду. Даш олду, гаја олду, гызларым. Сират көрпүсүндөн кечер кимијик. Јүз дөфө јыхылыр, өлүр, дирилирик.

Асијө деди:

— Дуа оху, ана... Дуа оху, бизө гүввөт олсун.

Күлсүм ана дајанды. Дөјөнөјинө сөјкөнди. Титрөк, чылыз бир сөс о дөрдли синөдөн гопуб јаваш-јаваш чөкөн гаранлыгын көтирдији горхуну дагытды. Сонра бир һөјөчан, бир гачышма, арабалар дурду. Күлсүм ананын сөси богулуп батды.

— Румун ичине дүшдүк. — дејө багырды Асијө.

Сонра сөслөр чоһалды, бирдөн көсилди. Сөссизлик чөкдү. Аловлу мөш'өллөр јакынларына көлди.

Рза хоча габага чыхды:

— Јеримизи, јурдумузу төрк етдик. Сөланикө кедирик, — деди.

Ирөлидекилер нефөслөрини гысыб өскөрлөрүн јанындан кечирдилер. Күлсүм ана деди:

— Нө истөјирсиниз? Гојун јолумузу кедөк.

Өскөрин бири јакынлашды. Күлсүм ананын белинө өл атды. Чөлд торбаны чыхардыб јолдашына туллады. О бириси торбаны асанлыгла тутду. Сонра бириси Асијөнин башындакы өртүјү чөкди. Алмаз сырғалар парылдајыб көз гамашдырды. Мөш'өл көзүнө дөјөчөк гөдөр јакынлашды. Үзүнү керіјө чөкди. Өл узанды. Сырганы гопардыб көтүрдү. Сонра о бирисини... Асијө јыхылды. Мүрвөтлө Әһмөд чыгырыб аналарынын үстүнө дөшөндилер. Өскөр мөш'өли Әһмедин будларына тохунурду. Ушаг чан верирмиш кими багырды, гачмага башлады. О гачдыгча өскөр күлө-күлө ону говурду, ушаг јаныгларын агрысы илө чыгыра-чыгыра галды.

Рза хоча деди:

— Тохунмајын, онлара саташмајын. Мөни өлдүрүн, амма ушаглара дөјмөјин.

Бирдөн Зејнөбин чыгыртысыны ешидиб сарсылды. Мөш'өллөр сагындан-солундан сүр'өтлө о јан — бу јана кечирди. Рза хочанын санки үстүнө даг учду. Бир ан Зејнөбин сүрүклөндијини баша дүшдү, сонра көлкөлөр гызы кизлөтди. Өскөрлөрүн арасында вурнухур, гызыны тапмага чалышырды. О күчсүз өллөријлө. Түфөнклөрүн гундагы үзүнө дөјир... агрысыны һисс етмир, ган бојнуна төрөф ахыр. Сонра Күлсүм ананын һајгыртысы...

— Көлиними апардылар. Узун сачлы, инчө беллими, вај...

Көримө гаранлыгда көрүнөн вө кетдикчө узаглашан ишыгларын далынча гачыр. «Санки өрө кедөси олан мөн дејилөм» дејир Зејнөб. Вардар саһилинде сары чичөклөр... Бу бизим һөјатымыздыр. О јох олмасын дејө чырпынырыг...» Рыфатын өллөри гаранлыгы кечиб јакынлашыр. «Зејнөби сизө өманөт верирөм». Вардар чајындакы сары чичөклөр. Нејзөн дөдөнин ајдын үзү... «Сөн һөлө дөрд көрмөмисөн. Сөн дөрд-өзијјөт чөкмөмисөн».

Ишыглар көздөн итир. Буз кими суларын ичине кириб-чыхан ајаглары сојуғу һисс етмир. Бирдөн бајылыр. Үзүнүн дашлара тохунмасы. Бир уғулту...

181

— Кар олмадын ки? Нечө эшитмөсөн?

Күлсүм ана белә дежиб Рза хочанын биләјиндөн тутду. Көзләрини зилләди:

— Бу дамар атмыр. Рза хоча артыг чан вермишдир.

Рза хочанын бир көзү ачыг галмышды. Үзүнүн чизкиләри дејишмөмишди.

Асијә чыгырды:

— Көримө, бура көл. Галдыг арвад үмидинө. Көл бачычыгазым, бизе үмид верән бир сөз де. Анам нө билир нөбз динләмөји. Мөним исе әлим-ајагым кејимишдир.

Көримө галхыб кәлди. Бир заман горху илә кишинин үзүнө бахды. Сонра биләјиндөн тутду. Бир анасына, бир дө Асијә бахды:

— Мөним үмид верөчөк сөзүм јохдур, — деди.

Күлсүм ана деди:

— Јүкүмүзү бураја гөдөр дашыдын, хоча. Билирәм ки, сөн бу јаралардан өлмөдин. Арзу едирәм ки, сөнин ганадыны гыранлар пара-пара олсун. Үзләри неч күлмөсин. Көлиним Зејнеби апаранлар лә'нөтлө, гара лөкө илә јад едилсинләр. Башлары ашагы олсун.

Көримө деди:

— Ушаглар ојанмамыш назырлашыб јола чыхаг, ана. О көрпөлөр бу гөдөр дөрдө дөзө билмөзләр. Рза хочанын өлмөјини билмөсинләр. Көдөк, ана.

Асијә астадан деди:

— Ону бурадачамы гојуб көдөк?

— Башга нө едө биләрик?

Јола дүшөндө Күлсүм ана аглајыб архаја бахды.

— Нөлөр галды архамызда, нечө унудулмаз һаллар галды архамызда.

Өһмөд ојаныб галхды. Арабанын габагындакы ачыг јердөн башыны чыхардыб анасыны ахтарды.

— Ана, бөдөним јаныр, — деди.

— Кечөр, огул, кечөр, — дејә Асијә ону сакитләшдирди.

Көримөнин гулагларында минләрлө инсанын аглајышы... Арасыра өтрафа бахыныб сөсләрин кәлдији сөмти ахтарыр. Гулагларыны тыхаса да, о чыгыртылары ешидир. Бүтүн бу сөсләрин ичиндөн ајырдыгы ачы бир аглајыш вар ки, Зејнеби хатырладыр. Заман өтдүкчө башына долмуш сөс-күј сакитләшир. О сызлајыр, инилдөјир, аглајыр.

Сәланик... Бирдөн издиһамын ичиндө агрылары илә, јаралары илә, чылпаг ајаглары илә јабанчылашырлар. Пөнчөрөлөрдө јуан

бајраглары, чичөкләр, дефнө өклилләри, шөргиләр, гөһгөһөләр... Бунлар минләрлө чичөјин ичиндө чан верән гырыг ганадлы гушлар кими... бир мүддөт о бөјүк биналарын, о севинчин арасында чашбаш олуб дурурлар.

Күлсүм ана дејир:

— Көрдүкләримиз бир јуху идими? Архамызда өлүләр гојуб кәлдик. Дөрдләрө-гөмләрө јүклөниб кәлдик. Бу севиненләрө бахын. Еј көзөл Аллаһым, бири аглар, бири күләр.

Мүрвөт дејир:

— Мөн шөкөр истөјирәм, ана. Дадлы шеј истөјирәм. Пахлава, шөкөрбура истөјирәм, Шөһөрө кәлмишик, бајрамлыр. Мөн бајрамлыг палтар истөјирәм.

Асијә һирслөниб ушагын үстүнө чыгырар:

— Бу бизим бајрамымыз дејил. Артыг шөһөр бизим дејил.

— Устурумчадан ајрыландан бөри билмирәм бу гыза нө олуб? Сөз баша салмаг мүмкүн дејил.

— Көдөк гызларым. Һашым дајынызы, Нимөт халанызы тапаг. Гапы-гапы дүшүб узун-узады аглајаг.

* * *

Һашым дајынын Туна чајы кими чырпынан көзләри ајдынлашды. Бир заман бир-бирине бахдылар. Сөссизчө дурдулар. Сонра Һашым дајы јүјүрүб диз үстө дүшмөк истөјөн Күлсүм ананын чијинләриндөн тутуб галдырды. Күлсүм ана деди:

— Көзләрин кимләри ахтарыр? Әли бөјими? Зејнебими? Рза бөјими? Јаралы кәлдик, гардашым. Агрылы-ачылы кәлдик. Өлмөк истөдик, өлмөдик. Әксик кәлдик. Әли бөј дүнјадан көчүб кетди. Зејнебин башына кәлөни сөјлөмөјө дилим кәлмир. Радовичеде нөлөр олду, билмирик. Пөмбө гызымыз нечө олду, билмирик.

Һашым бөј астадан деди:

— Бачы, бизим дө бир ачы хөбәримиз вар.

Онда Күлсүм ханым јанына топлашанларә нөзәр салды:

— Бачым һаралардадыр?

— Бачымыз өмрүнү сизләрө... Дөзмөди. Бу гөдөр өзаб-өзијјөтө күчү чатмады.

Күлсүм ханым јайлыгынын учуну көзләринө басды. Агры-ачылары унутдум. гардашым. Ајры сөзләр битди. Инләр вө ағларыг. Күлүшү гулагымдадыр, о көдөрсиз һаллары көзүмүн өнүндөдир. Һансы дөрдө дөзүм...

Ушаглар Новбаһар ханымын өтөкләринө јапышмышдылар. Асијә Сөһөри јашлы бир гадынын гучагына верди.

Бир бөјүк чини собанын жандыгы отага кечдилөр. Өввөллөр сојугун үздүү вүчудлары исинди. Исти бир шорба... Бајырда јунанлыларын «Зито, Зито» деје багырмалары... Ичлал ханымын гучагында бир ушаг... Бу да бизим оглумуз... Өнвөр — дејир. Севинмирлөр, күлмүрлөр. Јалныз о ачылы күнлөр јада салыныр.

Күлсүм ана дејир:

— Бундан сонрасы нече олачаг? Јолумуз бурада битмөз. Һөр шеј түкөндими? Бир үмид јохдурму?

— Белли дејил, өфөндим. — дејир Фаиг бөј.

Көримөје бахыр. О өввөлки шухлугу јохдур. Көзлөри көдөрлө бахыр.

Һашым бөј дејир:

— Өмүр боју дөрд чөкөси дејилик. Инди десем ки... Рыфатын саг олдугуну сөйлөсөм, дәрдин бир аз јүнкүллөшмөзми?

Күлсүм ана отурдугу бөзөкли, ојмалы креслодан дик атылды:

— Сагдырмы? Рыфатым сагдырмы? Бу сөзлөрин бизи овуңдурмаг үчүндүрсө, чанын јансын.

— Јаланын јохдур. Саг олдугуну ешитдим. Истанбулдадыр.

Асије сорушду:

— Дајычан, бөс Өдһөм? Бөс о һаралардадыр?

Өдһөмин Арнавуудда олдугуну төхмин едирөм. О төрөфлөрө доғру чөкилдиклөрини билирик.

Һашым бөј јенидөн үзүнү Күлсүм анаја төрөф чевирди:

— Сөбрили ол, бачы, — деди. — Даһа аглама.

Гадын чијинлөрини чөкди:

— Мөним анамын да белә аглаја-аглаја көзлөринин ишыгы сөнмүшдү. Мөн дә һеч дајанмадан аглајаырам.

Ичлал ханым өлини Күлсүм ханымын чијиннө гојду:

— Сизи отагыма апарырам, — деди. — Бир аз динчөлсөниз, олмазмы?

Гадын с'тираз етмөди. Јавашча јериди.

Бу јумшаг јатаглары јадырғамыш кими идилөр. Көримө ајнаја баханда һөјрөтлөнмишди:

— Асије, — деди усуллуча.

Асије јатаг һазырлајырды. Ишини бурахыб көлди. Көримөнин јанында дурду. Ајнаја бахды. Көримө деди:

— Јашланмышыг.

Көзлөри горхудан бөјүмүшдү.

— Бирдөн ајнада атамы көрүр кими олдум. Мөним үзүмдөн атамын үзү көлиб кечди, Асијөм.

— Үзүмүз дашын, торпагын рөнкини алыб. Дондуручу күлөклөр алымыза чизкилөр чөкиб.

— Көзүмүзүн алтына көлкөлөр чөкүб. Көзлөримизин ишыгы сөнүб. Үстөлик мөңдөки бу јага...

Үзүнө үркөк-үркөк бахды. Јенө о аглашма сөси. Дөринлөрдө... Боғуг...

— Үрөјимдө бириси аглајыр. Инди чө аглајачаг...

Зејнеб... Ағачларын алтындан өјилиб кечир. Күлүр. Бир күл топарыр, јахуд пөңчөрө ғырагында отурур. Инчө бир сөјүд ағачы кими Зејнеб. Бирдөн үстүнө көлкөлөр дүшүр.

Суларда сабаһын ишыглары чимирди. Саһилдө көзлөјөнлөр... Орталыда бир шам ағачы гоҳусу, хош гоҳу. Јајлаг чичөклөринин гоҳусу... Арабаларын төкөрлөри дибиндө јатанлар... Бир-биринө ғысылмыш солгун ушаглар... Орталыда шам ағачы гоҳусу. Ушагларын билөклөриндө мави мунчуғлар, ајағлары палчығлы... Нөһајет, көј улдузларыны чөкиб алды. Сулар гуруду, јашыллығлар саралды. Мөрмөр ғырылды...

Султан Һөмидин тикдирдији биналарын габагында дуруб аглајыр. Башында фөслө ујушмајан бир өртүк. Пөңчөрөлөрө, бөјүк гапылара бахыр. Азачыг ирөлидө исө шапкалы, гара сағталлы бир адам. Саһилин шөклини чөкир. О издиһамын...

Ичлал ханым «Көдөк» демишди. «Бурада бизи саг бурахмазлар. Онлар көлиб гапымызда дурмамыш, биз көдөк».

Көзлөри фотографа саташды. Киши шапкасыны чыхарыб ону саламладыгдан сонра «Мерси» деди. Белөликлө, өз шөклинин чөкилдијини баша дүшдү. «Шөһөрдө Селаникин төслиминдөн сонра түрк». «Саһилдө көми көзлөјөн мұһачирлөр». «Бөјаз гүллө». «Шөкилдөки бу адам мөғлуб олмагын дәрдини чөкир...» «Селаник шөһөринин јунанлылара төслиминдөн сонра аглајан бир түрк». «Фотограф Селаник саһилиндө көзлөјөн мұһачирлөри көстөрир». Ким билир нөлөр јазачағлар... Үзүнү өјиб орадан һирслө узаглашды. Ичлал «Көдөк» демишди.

Дүканларын чоҳу бағлыдыр. Тез-тез силаһ сөслөри ешидилир. О рөсмө узун-узады бахачағлар. Бүтүн бир түрклүјү о рөсмдө көрмөје чалышачағлар.

Архасында ајаг сөслөри. Аддымларыны јејинлөшдирди. Үрөјиндөки сыхынты кет-кедө чоҳалды. Ајаг сөслөри јахынлашды. Дөнүб бахды. Ики киши иди. Биринин көзлүјүнүн шүшөлөри парылдады. Сонра Һашым бөј бир тапанчанын она доғру јөнөлдү.

јини хөрдү. Дүшүнмөжө, јолу, гачылачаг јери һесабламаға вахт галмадығыны баша дүшдү. О киши төтији чөкди. Елө бил вурулан о дејилди... Бошлугун ичинде доланан хөфиф бир булуд кими... Овучларыны јерө гојуб дикөлмөк истөјир. Икинчи бир күллө илө күчү түкөнир. Үзү бөркдөн јерө чырпылыр. Артыг јанындан көлиб кечөн ајаг сөслөрини ешитмөјир.

Фаиг бөј торбалары, сөбөтлөри арашдырыб јемөјө бир шеј ахтарырды. Данышмырды. Сон күнлөрдө лап көздөн дүшмүшдү. Новбаһар ана бу мөғлубијјетин ачығыны ондан чыхырды слө бил. Фаиг бөј дөзүрдү, өзүндөн чыхмырды. Нөвөлөрини севиндирө билмөк. Бүтүн арузу бујду. Тез-тез о бүрүшүк јайлыгы илө ушагларын бурунларыны, ағызларыны силиб дурур. Көми ушаглары тутдугу үчүн гусурлар. Гусмағы төмизлөјөн дө о... Бүтүн бу ишлөри өз истөји илө едир. Көримөнин нөфөслөрин бир-биринө гарышдыгы, сөһбөтин кесилмөдији јердө күрөјини јүклөрө сөјкөјиб сигар чөкөн Фаиг бөјө јазыгы көлир, она бахырды. Киши бө'зөн мүркүлөјир. Бирдөн сөксөниб дајаныр. Бахышлары ушаглара доғру јөнөлир. Сонра ушаг ағламалары, сонра бир чөрөјин бөлүшдүрүлмөси, дибдө намаз гылан бир адам... Көзлөри Өнвөрө саташыр. Јухуда үзү мүлајимлөшиб. Узаныб төрли сачыны тумарлајыр. Һөсрөти Балканлара доғру узадан бир түркү... Данышыглар кесилди. Маһны охујан јашлы бир киши иди. Бармагларынын арасында бир көһраба төсбөһ варды. Сөси, көдөри керидө бурахмышды. Тарласында, өкинлөрин арасындакы кими. Көј булудсуз... Јахасы ачыг. Гөлөбө күнлөриндөки икидлик дүјгуларыны бу күнө көтиримиш. О сөбирли көрүнүшү илө... Көримө о сөсө мөфтун олур. О сөслө јухуја кедир.

Сонра јенидөн ушаг сөслөри, савашмаг һөддинө чатан сөһбөтлөр, сызылтылара көзлөрини ачды. Бириси «Гөл'еји-Султанијјө көрүндү» дејө багырды.

Көјөртөјө чыханда сабаһын сөринлији үзлөринө вурду. Асијө илө бир-бирилөринө гысылдылар. Дөниз сакит иди. Чанаггала боғазынын ики төрөфиндөки төпөлөр, үстүндөки јашыллыгларла сулара төрөф снирди.

Асијө деди:

— Танымадыгмыз бир шөһөрө кедирик.

Көримө сөссизчө дајанмышды. О, агламаг сөсиндөн ајрыла билмирди:

— Гөлбимдө бириси аглајыр, бачы. — деди.

Асијө ону ешитмирмиш кими деди:

— Бураларда гөриблији дүјарыг. Румели унудулмаз.

Көриме деди:

— Гериб олмарыг. Биз дә бир гапы тапарыг. Бир дивар диби тапарыг. Ветөндө олачагыг. Үрөжимиз раһат олар.

Асије деди:

— Начи бөјкилә кедөрик. Новбахар анам белә гөрара келиб. Измире кетмөк истөјир. Измирин бағлы-бағатлы јерлөр олдуғуну ешитмишик. Селаник кими дөниз көнарында бир јердир.

— Начи бөј һансы биримизә бахсын?

— Гөким дејилми? Нијә бахмасын. Газанчы јахшы олмалыдыр.

— Мөн өзүмү сыхынтылы һесаб едирәм.

— Бачы, Начинин истөсөјдин, үрөжимиз даһа раһат оларды, истөмөдин.

Көриме деди:

— Мөн Истанбулда галырам. О шөһөр Селаникә бөһзөр, Үскүпә бөһзөр. Мөсчидлөри вар. Бағы-бағчасы вар. Көшкү, сарајы вар.

Шөһөрә чатмаг истөји чохалдыгча вахт агыр-агыр кечирди. Фаиг бөј:

— Ај Мүрвөт, гызым, Истанбулда нанә шөһөри олмурму? Истанбул дедијимиз бир бөјүк шөһөрдир ки, Селаникдөн фөргә јох. Әһмөдин дә әлиндөн тутуб кедөрик һалвачыларә. Дүканларә, базарларә кедөрик. — дејирди.

— Бабам да көлөчөкми? Әли бабам. Ону нијә торғага басдырдыңыз, баба? Ону нијә Устурумчада гојдунуз галды? Мөн Әли бабамы да истөјирәм.

Фаиг бөј чарәсизликлә Новбахар ханыма бахды. Новбахар ханым Ичлалла сөһбөтө киришмишиди, дејирди:

— Мөним бу Асије көлиним јолларда јара сарымышды. Ағлыны итирәнлөри овундурумуш. Гулагындан сыргаларыны чөкиб апарыблар. Әһмөдимин јаныгларына мөлһөм сүртдүм. Әл бөјдә ушагларә нечә зүлм едилдијиндөн данышсаг, Авропа гулагыны тутар. Јер үзүндө Түрк истөнилмөз олду. Аллаһын учалыгына бах ки, инди јунан, болгар вә серб бир-бирини дидмөјә башлајыб. Ахтарачаглар бизи. Чох ахтарачаглар, өфөндим. Кедөрик Измире. Бачым орададыр. Начи оғлум да... Јүк олмарыг, нијә олуруг? Шүбһөсиз һөрөмиз бир иш көрөчөјик.

Ичлал ханым деди:

— Балкә бир күн о јерлөрә гајытдыг. Билмөк олмаз.

Күлсүм ана деди:

— Селаникә дөнмөкдөн ваз кечдим. Истанбул өлдөн кетмөсия, гызым. Анадолу кетмөсин.

Ичлал ханым үзүнү гучагындакы ушагын үстүнә өјди. Аглајырды.

— Аглама, көлин, — деди, Көриме — Румелије дөнмөсөк дә, дүнөнки вә букүнкү һөјатымыз јох олмајачаг.

Кичик Әһвөрин үзүндө төбөссүм варды. Әлини узадыб Көримөнин алындакы теллөри чөкди. Ичлал ханым Көримөнин сачыны огланын әлиндөн гуртарды. Көриме деди:

— Бах, һөјатымыз бунда давам едөчөк...

— Евдөн ајрылмамышдан өввөл һашымын шөкиллөрини, шө'рлөрини, гөлөмлөрини, чиб саатыны бир боғчаја јағдым. Атасы јадына дүшөндө шөклини көстөрөрөм, «атан будур» дејөрөм.

Лимана јахынлашанда көјөртөјә чыхдылар. Илыг, чичөк өтирли бир күлөк үзлөринә вурду. Истанбул... Фөргинә вармадан Асије илө Көримөнин әллөри бирләшди. Бахышлары көјә учалан миһарәлөрә, гоча шөһөрин сых ағачларла өртүлү төпөлөринә доғру јөнөлдди. Сонра издиһам далгаланды, әллөри бир-бириндөн гопду. Күлсүм ананын сөси ешидилди:

— Бу јөһудинин, ермөнинин курултусу нөдир? Гијамөт гопарырлар. Бизи ителөјиб чыхарырлар. Елө бил Истанбулу онларә вердилөр. Белә чөкилин, јол ачын. Бу Истанбулчугу мөн дә көрүм...

Истанбул... Сых вә һүндүр ағачлар, күнөшли мејданлар, көјөрчинлөр, трамвајлар, көрпү, һава газы лампалары, Арнавуд галдырмалары...

Фаиг бөј бир араба тапды. Арабачы јүклөрин дашынмасына көмөк етди. Сонра Фаиг бөјә деди:

— Гара кедөчөксиниз? Истанбулда дејирлөр бош ев јохдур. Меһманханалар да долудур. Мөн чох мүһачир дашымышам.

Фаиг бөј деди:

— Ачы күнлөрин ичиндөн көлдик. Инди бир балача отаг тапмајачагыгмы?

— Әдирнөгапыда кол диблөриндө мүһачирлөр көрмүшөм. Чохлары күчөлөрдө, орда-бурда кечөлөјирлөр. Аллаһын рөһми көлсин. Ешидирәм ки, инди пөрдө јумаг да горхулудур. Чүнки пөһчөрөни бош көрөн гапыја јүјүрүр, јалвар-јахар едирмиш.

— Мөним Измирдө оғлум, балдызым вар. Бир мүддөт бурада галыб, сонра Измире кетмөји дүшүнүрүк. — Фаиг бөј деди: — Һөләлик башымызы бир дам алтына сохаг. Бу мөмлөкөти бир таныјаг.

Көриме:

— Бу мөмлөкөт бизимдир. Бир өтрафа бахын. Јад јерә охшајырмы? Бура вөтөндир. — деди.

Киши јайлыгыла алныны, үзүнү гурулады. Көзлөрүни күн ишыгындан гачырырды.

Көрүмө арабаја жүкөнөн вө үстү өртүлөн өшјаларын јанында дуруб гојуб көлдији шөһөрлөри дүшүнүрдү. Мөглүбијет вө ахырда галан бир-ики јорган, габ-гачаг, мангал... Бөдөнлөрүндөки агры-ачыја гаршы бу хырым-хырда, гырыг-төкүк өшјалар, күлүнч, завалла шејлөр...

— Ордумуз Әдирнө төрөфө јола чыхды, — деје арабачы сөзө башлады. Бураларда гышын ослан чагы иди. Бабијөли бастыны олду. Әдирнө үчүн... Бу адамлар башларыны гурбан вермөје һазыр идилөр. Әдирнөни болгара вермөк олардымы? Назим пашаны Јагуб Чөмил дејилөн бир забит вурду. О гоча Камил пашаны сөдәрөтдөн көтүрдүлөр. Лакин јеринө көтирилөн Маһмуд Шөвкөт бөј суи-гөсдө гурбан кетди. Сакит бир лиман шөһөрине көлдијинизи дүшүнмөјин.

Күлсүм ана:

— Билирик, огул, — деди. — Бура сакит бир лиман шөһөри ола билмөз. Чүнки ковурун көзү слө бурдадыр. Демөк Әдирнөје кедилди? Дејирсөн орадан өскөрлөрүмиз бизим сллөрө де кедөрми?

— Биз арабачыјыг. Дөрүнини билмөрик, лакин Әнвөр бөјин мүһачирлөри јенидөн Румелије јерлөшдирөчөјини сөјлөјирлөр. Болгарын, јунанын башы гарышсын, бу бизө бөсдир.

Јүклөмө иши битөндөн сонра ирөлидөки арабалара вө издиһама гарышдылар.

* * *

Газанчы Мустафа бөјин евинин өтрафындакы ушаглар өввөл хөстөлөнди. Ушаглар сагалыб кедөндө үрөјиндө бир агры дујду. Бөллијди ки, бунлар Румелидөн көлмишдилөр. Әллөрүни суја һөсрөтлө узадырдылар, күлүшмөлөри де бир башга әлөмди. Кениш дүзөнлөрүн јашыллыгларындан, чичөјиндөн гопуб көлмишдилөр. Ораларда олдугу кими атлы арабаларла бир башдан о бири баша көзинтинин, су гырагларына, мешөлөрө кетмөјин дадыны чождан унутмушдулар. Һөр јатышда, һөр ојанышда гөриблији дујурдулар. Чөкөн гаранлыгы бир үркү илө гаршылајырдылар. Көзлөри Әһмөдө саташды. Јеријөркөн инчинир кими иди. Әјинө солгун рөнкли бир палтар кејдирмишдилөр. Белиндө бир гуршаг варды. Әһмөд чичинлөрүндөн тутду:

— Де көрүм, сөн һаралысан, адын нөдир?

Әһмөдин үзүндөн бир горху көлиб кечди. Ири, гөһвөји көзлөрүн ичиндөки сызыја бир севки өлөнди.

Күлсүм ана дејөнөјинө сөјкөнөрөк јахын көлди

Киши јенидөн сорушду:

— Адыны мөнө демөјөчөксөнми?

Күлсүм ана деди:

— Ады Әһмөддир. Мөним нөвөмдир.

Газанчы меһрибан бир көрүнүшлө сорушду:

— Румелидөнми көлмишсиниз?

Јашлы гадын бахышларыны һөјөтин күнөшли кушөлөрүндө көздирди. Ачыја алышмыш, дөрдлөри гөбул етмиш бир һалы вар иди. Күнөш, Истанбул, архасында Балканлар...

— Әлимизи-голумузу саллајыб көлмөдик ки. Бизи торпагымыздан гопартдылар.

Газанчы Мустафанын үзүнө көлкө дүшдү. Ичини чөкди:

— Биз де дохсан үчдө көчөнлөрдөник. Биз јола чыханда мөн чох кичик олмушам.

— Сөн һаралысан?

— Русчуглујуг, ана.

О давада мөн атамы итиришөм. Сонра Әли бөј дејилөн бир бөје өрө кетдим. Он сөккиз јашым вар идими? Бслө дејөнөклө көзөјимө бахма. Јашым һөлө алтмыша чатмајыб. Лакин дизлөрүмде тагөт галмајыб. Әли бөји, гардашымы, даһа бир чох јахын адамымы бу Балкан мүһарибөсиндө итиришөм. Инди јараларымы дешмө. Бир көлиним вар иди. Кирпијинин көлкөси јанагларына узанырды. Чөкиб алдылар өлимиздөн. Орада евлөр, һамамлар, вар-дөвлөт гојуб көлдик... Бөј ханымыјдым. Инди бурачыгаза сыгынмышыг. Десөм, инанмазлар. Һөм де күчөлөрдө ушагларыма «гарачылар» деје багырмышлар. Бу багыранлара чаваб гајтаран һалымыз жохдур. Евлөрүмиз сарај кими иди. Чөллөрө дүшмүшүк. Инди мөн сөнө нөслимиздөки һансы пашаларын адыны садалајым? Мөним гардашчыгазым Һашым танынмыш бир шөхс иди. Һөм мөөллим иди, һөм де иттиһадчыларын башынын тачы. Елө олмасайды, ону Сөланик күчөлөрүндө вурардылармы?

— Нечө нөфөрсиниз, ана?

Күлсүм ханым дајаныб дүшүндү. Бармагларыны сайды.

— Он нөфөрик. Дөрд ушаг вар. Није сорушдун, огул?

— Ики-үч нөфөр олсайдыныз, сизи өз евиме апарардым. Амма чохсунуз.

— Кираје илө ев ахтарырыг, тапа билмирик. Мөктөблөр, меһманханалар агзыначан долуб. Бизимкилөр Измирө кетмөји фикирлөширлөр. Измир бизим јерлөрө охшајырмы? Көчөн күнлөр... Евимиздөн гонаг өскик олмазды. Румелиде мөним кими сүфрө ачан

јох иди. Бир св тапсаг, јене сүфрелер ачаагаам. Кечен күнлөр кери гајдачаг.

— Јадымда олсун, бир ахтарым. Дост-таныша сораг едим. Сизе бир свчик тапым.

— Јадыңыздан чыхмаз, елөми? Бурада сөнин көлмөјини көзлөјөчөјөм. Јахшы хөбөрлөрлө көлмөјини.

— Сөн нараһат олма, ана. Јадымдан чыхмаз.

Ајрыланда «Аллаһ гулларыны үмидсиз гојмур» деје дүшүнүрдү.

Бир нече күндөн сонра Газанчы Мустафа бөј јанында бөстөбөјлү гарајаныз бир кишијлө Күлсүм ананы ахтарды. Ушаглар гачыб хөбөр вердилөр. Күлсүм ханымын үрөјиндө бир севинч ишарды. Јанында көлөнин ады Садыг бөј иди.

Мустафа бөј деди:

— Садыг хоча сизи төккөје апарачаг, ана.

— Бу төккө нарададыр, огул?

— Бешикдашда.

— Аллаһ сизден разы олсун. Мүрвөт, тез кедиб Асије гызыма, Көримөје хөбөр един. Бешикдаша кедирик. Јүклөр топлансын, ај гызым. Тез ол. Сөзүмү баша дүшдүнүмү? Јола дүшөндөн бөри бу гызымыза сөз кеч чатыр. Баша дүшдүнүмү, гызым? Јүклөр јыгылсын. Фаиг бөј харалардадыр? Јөгин ки, шөһөри көзмөје чыхыб. Инди вахтыдырмы?

Садыг хоча деди:

— Ханым ана, сиз јыгышыб назырлашын. Мөн сабаһ көлиб сизи апарарам.

Күлсүм ханымын үзүндөки севинч сөнөн кими олду.

— Әфөнди оглум, үрөјимизе бир үмид всрдин. Амандыр, сөзүнү кери көтүрмөјөсөн.

Бу е'тимадсызлыга көрө Садыг бөј гашларыны чатды:

— Верилмиш сөздөн дөнөн дејилик. Сөбр един. — деди.

— Доғру сөзө нө дејим, оглум? Биз чох сөбр көстөрмишик. Көзлөмөје билөрикми? Шүбһөсиз, көзлөјөрик. Јеринизе саламат кедин. Сабаһ назыр олачагыг. Јолунузу көзлөјөчөјөк.

Көримө анасынын јанына көлди.

— Мөни чагырмысан, ана, — деди.

— Чагырдым, ај гызым... Дејөчөкдим јүкү, габ-гачагы јыгышдырын. Сөзүн керисини сонра баша саларам. Бөјлөри лөнкитмөјөк. Вахтларыны алмајаг.

Онлар кедөндөн сонра сорушду:

— Билмирсөн, Бешикдаш нарадыр? Сөн адыны ешитмисөнми, гызым?

— Ешитмишөм, ана. Фаиг өмим баша салыб. Сарајларын олдуғу јердир.

Фаиг бөј гајыданда дејирди:

— Бу бөјүк шөһөрдө инсан итир. Бачы, аралыгда галмышыг. Измиримизе кедөк.

— О киши бу күн көлмишди, бизе төккөдө јер тапыб. Истөсөн, лап св кими јерлөр. Фаиг бөј, сөфалөтин ичиндөн көлмишик... Бир св тутаг, дејирсөн. Пулмуз чатачагмы? Нө вахта гөдөр?

Фаиг бөј деди:

— Бир иш тапарам. Дил билирөм. Биртөһөр кечинөрик.

— Ахы сөн гочасан...

Бу сөзү ешидөндө Фаиг бөјин чијинлөри чөкдү. Нөзөрлөри дивар дибиндөки кечөлөр үстүндө отурмуш, сөссиз гымылданмаларыјла јашадыгларыны бөлли едөн гочалара дүшдү.

— Бир көнара чөкилиб өлүмү көзлөјөкми, Күлсүм ханым?

— Мөн елө демөдим. Сөн чаван дејилсөн. Күчүн чатмаз. Кедиб-көлмөклөрө дөзө билмөзсөн. Гөм дө демөк истөдим ки, бу гөдөр адамын јүкүнү чијиндө нече дашыјаагсан?

— Төккөје нө заман кедилөчөкдир?

— О киши сабаһа назыр олмагымызы тапшырды.

— Нө едөчөјими билмирөм. Бир гоча кишије мөһтач олмусуз. Ону да сулар көтириб бу саһилө чырпымышдыр. Нө едөчөјини билмир. Әдһөм оглумуз јанымызда олсајды, белө мөјданларда, ортада галмаздыг.

Ертөси күн Садыг бөј көлөндө ики араба тутулду. Күлсүм ана дејирди: «Дүшүб јоллара бахаг». Палтарын алтында зөиф вүчуду дујулмаз кимијди. Бу јүк арабасынын јсрини бир анлыга Устурумчадакы бөзөкли фајтонлар алды. Үрөјини Мисрө кедөн вахтлардакы севинч вө чошгунлуг һисси бүрүдү. Синилөрө, бағламалара јыгылмыш јемөк шөјлөри фајтона јүклөнөркөн кечи-рдији һөјөчан... Дөрдсиз-гөмсиз күнлөр...

Јол көнарында тајларын үстүндө отурмуш, јабанчылыгларыны итирмөмиш бу инсанлары сејр едөнлөр... Үзлөриндө бир мөрһөмөт, бир мөһөббөт, бир мараг... Көримө өзүнү бир кичик гарышгаја бөнзөтди. Бөјүк бир издиһам ичиндө горхујла кедөн бир гарышгаја.

Новбаһар ханым дејирди:

— Мөн Измирө кедирөм, огулчугазымын јанына кетмөк истөјирөм.

Фаиг бөй эле бил бу сөзлөри ешитмирди. Көримө «Истанбулун сон баһары бир башгаймыш» деје дүшүнүрдү.

Онлар бөјүк багчаја киренде гырмызы, сары, жашыл рөңклөрин алову бир-бирине гарышмышды, бир жанда сармашыгларла өртүлмүш күнөшли дивар... Сонра сөрин бир дашлыг, көлкөли дөһлизлөр, жад үзлөр, дөңизө, сых агачлара бахан пөңчөрөлөр... Чансыз диварлара, чансыз гапылара илк дөфө иди ки, белө жакынлыг дујурду. Садыг бөј бу дујгулары нисс етди. Бир ан она бахыб деди:

— Бурада инсанлар сөссиз-сөмирсиз доланырлар.

Сонра көзлөрини кизлөјөрөк өлаве етди:

— Ушаглар курулту салмасынлар.

Сонра санки чох өшјалары вармыш кими, онларын бир јерө топланмасы үчүн нараһат олмушдулар. Көримө богчаларын ичинден бир чүт сөдөфли ев ајаттабысы чыхартмышды. Габагына гојуб һејран-һејран сејр едирди. Бу јохсуллуғун ичинде сөдөф ишлөмөли ајаттабылар... Күлдү. Мүһарибө башланандан бөри бу онун илк күлүшү иди. Аз сонра ајаттабыларын јанына зөриф ишлөмөли ики өртүк дө гојулду. Фикри чөһиз һазырланан күнлөрө гајытды. Јерө сөрилимиш көһнө һесирин үстүнө чөкдү. Әллөрини үзүнө гојуб арабир күлөрөк өртүклөрө вө ајаттабылара тамаша етди.

Фаиг бөј деди:

— Нөлөр дүшүнүрсөн, Көримө гызым?

Бирдөн о дујгулардан ајрылыб «Һүрријети» деди. Үзүнө бир кедөр чөкдү.

— Көврөлмиш бир истөк заман-заман баш галдырыр, Фаиг өфөнди. Мөн бу арзуну мөһв етмөк истөмирөм.

— Һансы истөк, Һансы арзудур о?

— Охумаг... Өјрөнмөк...

— Сөнө китаб аларам... Охујарсан. Төки дәрдин бу олсун.

— Сөјјаһларын јазмыш олдуғу китаблара мараг көстөрирөм. Амма билирөм ки, анчаг нефөс алмага һаггымыз вар.

— Китабы гојуб көлдик. Гөзет тапсаг, шүкр сдөк, гызым.

— Бу Көримө гызым нө дејир? — деје Новбаһар ханым марагланды. — Истөдији нөдир?

Фаиг өфөнди сөсини учалтды:

— Истөјир ки, охумаг үчүн китаблары олсун.

Новбаһар ханым гашларынны чатды:

— Дәрсеадетде чанымызы дөрд алыб. Чөрөк дәрдинө дүшмүшүк, инди китаблары дүшүнмөјин вахтыдырмы? Баша дүшмөлисөн, гызым.

— Јахшы баша дүшүрөм, ана, башга өлимдөн нө көлир?

Асијө деди:

— Садыг хочадан гөзет истөјөрик. Бөлкө охумагымыз үчүн бизө китаб верөн дө олду. Сөн өзүнү үзмө, бачычыгазым.

Күлсүм ана деди:

— Мөн бу гызын дәрдини билирөм. Бир заман гөзөллөр јазарды. Аралыга бир шеј чыхартмаг истөјир. Рыфата чөкиб. Мөсөлөн, мөним гызым мүеллим олмалыды. Истөјир ки, о десин, башгалары динлөсин. Гурумага бурахылмыш бир көлдүр о. Бу сөбөбдөн јаралыдыр. Хасијјетини, фикрини билирөм, ај мөним дөрдли, инчө гызым.

Көримө галкыб пөңчөрө габагына кечди. Сөланикдөн ајрыландакы горхуну јенидөн нисс етди. О сызлајан сөс јенө гулагларында иди... Јолдан бир автомашын кечди.

Јатдыгы јөрдөн улдузлары көрө билирди. Кечө гушларынын нөгмөлөри багчадан ораја гөдөр јүксөлирди. «Еј август бөчөји, бизимлө охујарсан. Ахшама гөдөр бизимлө бирликдө оларсан». Бу ше'рми иди? Һарада охудугуну хатырламырды. Чүнки улдузлар варды, чүнки бөчөклөр охујурду. Кечөлөри түркүлөр... Кечөлөри Румели... Учуг-јыхыг көндлөри төзөдөн, төзөдөн гурурлар... Гочаларын данышыгы јухулар арасындан ешидилир. О данышыглар Румелијө баглыдыр. Өтрафлар багча-баглара бүрүнүр вө бир су сөси инчө-инчө ахыб жакынлардан кечир. Вардар саһиллөриндө сары чичөклөр... Бөли, бура Истанбулдур. Румели бир јухудур. Сонра бир агламаг сөси... Новбаһар ана аглајыр. «Пулумуз гуртармамыш Измирө кетмөлијик. Нө гөдөр ки сагам, огулчыгазымы көрүм».

Сөһөр ушагларын сөсијө ојанмаг... О јашамаг севинчи...

Пөңчөрөдөн ичөрије сүзүлөн күн ишыгында бир чөрөјин бөлүшдүрүлүб јејилмөси... Сонра Әдирнө... Үзлөриндөки о ачылы чизкилөр чохдан силинмишди. Әдирнөнин хилас едилмөси илө бир даһа руһландылар. Бир-биријө данышыгларында бу фөрөһ ашкар дујулурду.

Новбаһар ханым деди:

— Фаиг, о узун јолу төсөвүр едө билирсөнми? Биз һаралардан гопуб көлмишик, Күлсүм ханым? Огулчыгазымы көрмөсөм, өлүб кедөрөм деје үрөјими јемөкдөјөм.

Новбахар ханым бу һөсрәтини һәр күн бөјән едирди. Күлсүм ханым үрөјиндө дүшүнүрдү: «Анадыр. Асан дејил. Јола дүшсүнлөр. Мөнө бөнд олмасынлар. Бурачыгазда раһат олмушам». Бир сөһөр Фаиг бөј өзилөрөк, сыхыла-сыхыла Измирдөн сөз ачанда деди:

— Кедин, өфөндим. Шүбһөсиз ки, јемөјө бир парча чөрөк тапачагыг. Ач галмарыг. Гызларым вө нөвөлөримлө мөн бурачыгда галырам. Бизө мөктүб јазарсыңыз, еләми? Тезликлө гыш дүшөчөк. Мөнө үз вурмајын, өфөндим.

Фаиг бөј гөфил јухудан ајылмыш кими иди, чанланмышды:

— Бахарсан, Начи оглум «Онлар да кәлсинләр» дејөчөк. Бир мөктүб јазарыг. Көлөрсиниз, Күлсүм ханым. Фикримиз һөмишө сизин јаныңызда олачаг.

— Ичлал көлин дө сизинлө кедөчөкми?

— Кетмөк истөјир.

— Бу Измир чох узагдадырмы, Фаиг бөј?

— Гуш дејилик ки, тез чата билөк.

Күлсүм ана деди:

— Доғрудур. Дејирләр оралар исти олур. Бир күн көрөрсиниз ки, көлмишик. Ушаглар өмилөрени көрмөк истөјирләр.

Сонра бир күнчө чөкилиб күскүн һалда отурду. «Төкчө гадын вө ушагларла галдым» дејө дүшүнүрдү. «Амма нө Фаиг бөјө, нө дө Начи бөјө јук олмамалыг. Јук олмага, кимөсө сыгынмага алышмамышыг. Кимсөдөн чөрөк көзләмөјө алышмамышыг».

Дөниз гөрибө бир рөнкө бојанмышды. Отага күскүн бир сөссизлик чөкмүшдү. Онлар дидеркин олдугдан сонра гөриблик, јалгызлыг, күләјин угултусуну елә бил бир аз да чохалтмышды. Садыг хоча гапыны дөјүб:

— Күлсүм ана, — деди — сизө мангал көтирдим, гызынын.

Бу сөси ешидинчө санки һамысы чана көлди. Киши чөкинөрөк ичөријө бир нөзәр салды.

Күлсүм ана деди:

— Өзүмүзү тамамилө јалгыз галмыш һесаб едирдим. Ушагларын үшдүјүнү аглымыза белө көтирмирик.

Гадын мангалы пөнчөрөјө јахын бир јерө гојду. Садыг бөј сорушду:

— Аллаһ сизи өзүнүзкүлөрө говушдурсун. Башга бир истөјиниз вармы, Күлсүм ана?

— Нө истөјим, огул. Анчаг истөрдим ки, сөнө бир јахшылыгым дөјсин. Хидмөт едим, бир иш көрүм... Ораларда алышмышдыг.

Фөгир-фүгөраны дојуздурдуг. Үрөјим чанланырды. Әлимиз-голумуз бағланды. Јахшылыг едиб, севинмөкдөн узаг дүшдүк, огул.

— Сөн ишми истөјирсөн, ана?

— Һөм мөн, һөм дө гызларым...

— Касыблар үчүн хөрөк биширөрсөнми? Үст-баш көтирсөм, онлары тикиб чолма-чочугу севиндирөрсөнми?

— Јамаг јамамаг, сөкүк тикмөк ишдирми? Биз ајры иш дө көрөрик, огул. Төки сөн сөјлө. Учундан тутарыг. Јохса бојнуmuz бүкүк олар.

Садыг хоча күлүмсөди. Көримө онун күлүмсөмөјини һөч көрмөмишди. Гашлары чатылы дурурду һөмишө. Киши сөссизчө чөкилиб кедөндө Күлсүм ханым деди:

— Үзү мөнө јад көрүнмүр. Санки узун иллөрдир ону таныјрам. Һајды, гызларым, балаларым. Бу мангала сыгыныб гызынын. Шүкр един.

Баһарда лејлөкләр, салхымлар бағчаны тутду. О гоча палыд ағачынын бир төрефиндө јөллөнчөк гурулду. Ушагларын сөс-күјү бүтүн күнү бағчадан өскилмөз олду.

Күлсүм ана дејирди:

— Артыг гыш кечмишдир. Измирдөн ики мөктүб алмышыг. Биринчиси, Начи бөјин тојундан бөһс едир. Икинчиси Ичлал гызымыздандыр.

«Јахшы дејилөм, Күлсүм ана. Начи бөј дејир ки, сојугламысан. Ушагы мөндөн узаглашдырдылар. Ајага галхым, чана көлим дејө күл өтирли бал көтирирләр. Әввөлләр чөкдијимизин ачысы инди чыхыр, өфөндим. Јаныңызга гајытмага күчүм јохдур».

— Көримө, кедөнлөримиз көлмөз олду. Бизим чөкдијимизи кимләр чөкиб ки? Бу евләр, бу көшкләр бизим дөрдимизи баша дүшмөз. Бизим Румели шөһөрлөриндө олдугу кими, бунларын бағчаларында да бүлбүллөр өтүр... Күлләр адам боју галхыб. Һөч нө мөним руһуму охшамыр. Елә билирдим муһарибөни орада гојуб көлмишик. Дүнја гајнамагда имиш. Һараја кетсөк үзүнтү биздөн өл чөкмөз. Одун-сујун ичиндөн төзөчө чыхыб көлмишик. О од буралары да јандырса, нө едөрик, һаралара кедөрик?

Көримө өсөбиликлө багырды:

— Индидөн чан дөрдинө дүшүмсөн, ана. Бу сызылдамаглар сөнө јарашмаз. Бир чан үчүн бу гөдөр талаш нөјө көрөкдир? Билирсөнми, ана, биз өл чөксөк дө көзләр бу мөмлөкөтин үстүндөн чөкилмөз. Бура бир көрпүдүр. Кедиш-көлиш јолудур. Мүтлөг бураја көлмөк

истејөчөклөр. Баш тутмаса, бизи бир-биримизлө вурушдуруб ырачаглар.

— Сус, Көримө, сус. Еј дөли рузикар, сус.

— Сусмарам, ана. Гој данышым. Элимден анчаг бу көлир.

Гапынын дејүлмөси сөһбөти кесди. Көримө кедиб гапыны аралады. Садыг бөји көрүнчө кери чөкилди. Чөкилиб бир ырагда дурду.

— Күлсүм ана, багчаја нө үчүн чыхмырсан? Гөнчөлөр ачылды, гара дүшүнчөлөри бурах, күнөшө чых.

— Дизлөрим титрөјир, чансызам, огул. Бундан сонра мөн күллөри нејлөјирөм? Анчаг күнчлөрдө отуруб кечөн күнлөри дүшүнүрөм.

— Олмаз, ана. Көл бу ушагларын севинчини көр. Багчада рөнк-рөнк чичөклөр ачмышдыр.

Күлсүм ана с'тираз етмөди:

— Дедијин олсун. Багчалары көрөк, бахаг.

Багчаја чыхан кими киши деди:

— Һөлө бир аз көзөк. Ајагларына чан көлсин.

— Бура чөннөтдир, огул, — дејө гадын астадан диллөнди. — Гөлбимиздөки сызылтылара бахмајараг күллөр ачылыбмыш. Эли бөјсиз бу күллөрө нечө бахарам? Бу агача, бу отлара, нө севинирөм, нө күлө билирөм.

Сусду. Садыг бөјин нө дүшүндүјүнү үзүндөн анламага чалышды:

— Нө сөјлөмөк истөјирсөн, Садыг бөј, оглум. Мөни доланбач јолларда долашдырма, сөзүнү тез сөјлө.

Садыг бөј ызарыб башыны өјди.

— Чөсарөтим чатмыр.

— Күлсүм ана чох дөрд динлөмишдир, чөкинмө.

— Киши башыны галдырды:

— Көримөни истөјөчөк олсам... Верөрдinizми?

Күлсүм ана ачы-ачы күлдү. Башыны дөндөрдү:

— Көримөјө сөз демөк мүмкүндүрүмү? — деди. — Истөјөнлөрин сајыны унутмушам. Бу дикбаш ыыз неч көси бөјөнмөди. О сөбөбдөн де баш-көз етмөдик.

— Атасынын да сөзү кечмөмишдир?

— Эли бөј ыызларыны зорла өрө верөн адамлардан дејилди. Бөс сөн нијө бу вахтачан субај галмысан?

— Чөрөк дөрдинө дүшмүшөм. Мөн Шамда догулмушам. Атам өлөндөн сонра бачы-гардашларымы мөн сахламалы олдум. Чох сыхынты чөкдик, ана. Данышмагы узун чөкөр.

— Бизе дө һагтын кечиб, оглум. Истөрдим ки, күрөкөним оласан. Лакин билмирөм ызыма тө'сир сдө билерөмми? Бир сорушум, фикрини өјрөним. Сөн дарыхма.

Кечө Көримөнин ојаг олдугуну һисс едиб, јанына кетди. Үсуллуча сачларыны тумарлады.

— Ғызым, јатдынмы? Галх, сөнө бир-ики сөз дејөчөјөм. Мөним јухум көлмир.

Көримө деди:

— Ана, дөрд көтирөчөк сөзлөр демө.

— Дөмөрөм, ызым.

Сонра дикөлди:

— Бу Садыг бөји дүшүнүб дурмушам. Дар заманда бизе өл узатды. Чөрөјини једик, бизе сыгыначаг верди, бизи һимајө етди. Ғызым, өкөр Садыг сөнинлө свлөнмөк истөсө, она нө дејердин?

Көримө:

— Нөчө? — деди. — Дөмөли мөнө көз дикмишдир?

— Бу нө сөздүр? Көнүл вермөк башга, көз дикмөк башга... Садыг бөји бөјөнмирсөнми? Нө негсаны вар?...

— Ач галмага разыјам, ана, анчаг она кетмөрөм. Ону бөјүк гардашым јеринө гојмушам. Нөчө өрө кедөрөм?

— Дүшүн һа, ызым, вахт верим дүшүн.

— Бош-бошуна неч кимө үмид вермөјөк. Индидөн сөзүмү дөдим, ана.

— Инди о чаваб көзлөјир, нө дејим? Ај хејирсиз ыыз?...

— Билмирөм разы олмадыгтымы сөјлөмөкдөн нијө чөкинирсөн?...

— Бураларда күнүмүз нечө кечөчөк, билмирөм.

О күнлөрдө Күлсүм ана Садыг хочаја көрүнмөмөјө чалышырды. Бир сөһөр дөһлиздө гаршылашдылар. Садыг бөј деди:

— Ана, неч көрүнмүрсөн?

— Нөчө көрүнүм, огул? Истөрдим севинөм, олмады. Сөнө верилеси шад бир хөбөрим олмајандан сонра јанына нечө көлим?

Садыг бөј үзүлмүш һалда она бахды:

— Гисмөт, Күлсүм ана, гисмөт... Инсаннын һәр арзусу јеринө јетирми ки...

Оун сөз демөсинө имкан вермөдөн багчаја чыхды. Асијө Әһмөдин јеллөнчөјини гурурду. Көримө јанындајды. Әллөрини белинө гојуб учадан күлүрдү. Күллөр, агачлар, һөјат онун күлүшүндө топланмыш кими иди. Дивар дибинде ики гоча киши өзлөрини күнө верөрөк сөссизчө отурмушдулар. Садыг бөј Көримөјө

догру јериди. Галбинде ону сонрадан пешман едөчөк бир бирс дујду. Керименин белө учадан күлмесине себөб нө иди? Бу гөдөр көзөллијин онун үзөринде топланмасынын себөби нө иди?

Кериме дурухду. Күлүшү сөндү.

— Белө күлмөји Рум гызларынданмы өјрөндиниз? — деди. — Бу дивар дибиндеки бабалардан сыхылмырсынызмы, Кериме ханым? Әллөри белө гојуб уча сөслө күлмөк бир ханыма јарашмаз.

Бир төрөфдөн о јаз рөнклөринин Керименин үзүндө кет-кедө солдугуну көрүрдү.

Кетди. Кериме чашгынылыг ичинде Асијөје бахды. Сонра гачараг Садыг бөјин јанына келди:

— Гиддетинизө себөб јалныз күлмөјимдирми, өфөндим?

— Әлбөттө.

— Чохму көрүрсүнүз, өфөндим. Күлмөјими чохму көрүрсүнүз?

Садыг бөјин алнында гырышлар көрүндү. Кериме деди:

— Елө исө кери гајыдарыг, өзкө һөјөтлөринө, кол диблөринө, чадырлара гајыдарыг...

Садыг бөјин көзлөринде төлашлы бир бахыш...

— Белө демөдим... Нијө кери дөнөсиниз? Анчаг өзүнүзү бир аз агыр апарын, буну истөдим сиздөн.

Керименин көзлөри долду. Садыг бөј үзүнү чөвириб узаглашды.

* * *

Бизим јерлөрдө јаз күнлөри гуртармаг үзрөдир. Бурада исө һөлө күллөр ачмагдадыр. Ики алман көмөсидөн сөһбөт ачылыр. Дејирлөр дејүшө кирөчөклөрмиш. Оглум, һаралардасан? Бир кечө јухуда аз галды үрөјим партлаја. Санки бир јахын адамым чан верирмиш кими агзымда ачы бир дад дујдум. Биз орада икөн болгар келди, огул. Атаны шөһид етдилөр. Јухуларымдан да гачыб кетмишсиниз. Рза хоча јол үстүндө өлдү. Зејнөби чөкиб өлимиздөн алдылар. Билмирик ки, бибин, бачын сагдылармы? Ај огул, гыш кечди, агачлар дирилмөди, билирсөнми? Бизим о јерлөрө баһар көлмөди... Румелије думан, атөш вө бөла јагды. Огул, от битөрми торпагда? Тохумлар јох олду. Күлөк көтүрүб чох узаглара совурду. Орада јашадыгымыз һөјат сөндү... Јунанын, болгарын бир-биријө вурушдугуну ешитдик. Әдирнө хилас олду, үрөјимизө бир сөвинч келди. Изаһ едө билмирөм. Әјили башымызы дик галдырдыг».

Асијө деди:

— Ана, киминлө данышырсан? Нијө јатмырсан, ана?

— Јухулар сизин олсун, мөн даһа гочајам. Огулчуғуму бурачыгдө төсөввүр едир, онунла данышырам, гызым. Мөнө мане олма.

Күлсүм ана шалыны чијинлөринө бүрүдү. Пөнчөрөдөн көнарда күчлө көрүлөчөк бир ишыг нөзөринө келди. Астадан бир түркү мызылдамага башлады.

«Јүксөк-јүксөк төпөлөрө ев гурмасынлар».

«Аначыгым, даг, дөрө, чөл ажырды бизи. Балканлара чатмадым, нече олдуруз, билмедим. Язын ахырында Әдирнеҗе кирдик. Әдирне хараба галыб. Әдирне чан чекиширди. Хилас стдик. Билмирем сагмысан? Инди гаршымда кемилерди... Һәр ојананда мави дөниз вә кемилери көрүрөм... Бура Чанатгаладыр, ана. Јенидөн дигрилмишик. Кечелер бир мүлазим илаһилер охујур, сөн јадыма дүшүрсөн. Һарадан башлајым, нөдөн дејим? Траблисде ајагымдан бир јара алдым. Заман-заман сызлајыр. Амма Балкан јарасы даһа дөриндир, ана. Бир-биримиздөн ајрылдыгымыздан чох иллөр кечди. Румели бир јуху кимидир. О багчалар, о баглар бир јухудур. Амма Михаил бир керчөкдир. Бу гулдуру сөн танымасан. Һансы бирини дејим? Кечө фишөнклер гаранлығы јалајыб кечир. Партлајышлар, аловлар, ачылан јаралар, сөссизчө өлөн өскөрлөр, инлөјөн јаралылар... Бу бир имтаһандыр, ана. Бурада өзүмүзү өјрөнирик. Јашамага һаггымыз олдуғуну, дүшмөнимизи өјрөнирик. Телсфонлар... Төјјарелерин көлиб-кечмөси. Күнүн суда парылдамагына, кечелер улдузлара бахмага вахт јохдур. Отлар нәмли олур, бөчөклөр, гушлар охујур. Сиперлөр, тиканлы мөфтиллер... Әскөрлөрдөн бири өнчир топлајыб көтирмишиди. Кечелери түркү охујурлар. Узун иллөр белө бирлик олмасы үчүн чалышырдыг. Јенидөн бирлөшдик, јенидөн догулдуғ.

Кечө олду, ана. Сөссизлији дүјурсанмы? Бу сөссизлијин өнөклери үркүтдүјүнү билирөм. Аз сонра ејни сөссизлик ичинде сүнкүлөр гаранлығы јарыб кечөчөк. Аз сонра дүшмөнин үстүнө кедөчөјик, ана».

Бу мејданда өлмөли... Сиперлери долашыркөн бир јаралыны голларынын арасында овундуруркөн дүшүндүјү бу иди.

Дөфтерин бош бир сөһифөсине бир лалө шөкли чөкди. «Зсјнеб... Далымча бахырдын. Елө бил үшүјүрдүн. О күн јагыш жагырды. Көзлериң һелө јашлы олмалыдыр. Һарада олдуғуну бир билејдим. Демишдин ки, мөним улдузум алчагдадыр. Улдузлара баха билмирем».

Дөфтери өртдү. Сигары бармагларыны јандыырды. Бөчөклөр сусмушду. Рүтүбөтли бир рузикар... Истөһкамлардан атөшө

башлананда үрејини долдуран бир һөјөчан... Бу гошун, бу сөслөр, чохалмыш дөрдлөрин дашмасыны хатырладырды.

Күн чыханда нәмли отлар арасында төзөчө ачылмыш лалөлөр көрүндү. Гаты бир думан сиперлери башдан-баша бүрүмүшдү. Ирелиде јаралылары јыган шөфгөт ишчилери... Силаһларын төлөсик чадырлара јыгылмасы... Комаланмыш лалөлөрин јанында һөрөкөтсиз бир өскөр. Ганы һелө ахыб төкүлмөкдө...

Башыны көјө галдырды. Булудлар... Јагыш јүклү... Бөдөнинө бир агры чөкдү. Овучлары төрлөди. Бармагларыны бурнундан чөнөсине доғру гөфлөтөн сүзүлөн гана вурду. Гулагларында бир угулту, бејни јаралыларын инитилери илө долду. Отлар титрөди, дөниз вә гајалар узаглашды. Дизлери титрөди. Сонра кимсө «Кажмакам бөј» дејө багырды...

Төлашлы данышыглар... Јахынлыгда бир партлајыш, торпагын һаваја соврулмасы.

Чадырын ачыг јериндөн дөнизин кичик бир һиссөси көрүнүб јох олду. Сонра чох узагларда бир сөс ешидилди. Галын вә боғуг... «Демишдик ки, өскөрлөр арасында кечичи хөстөлик вар». Үст-башыны сојан өллөр. Гарнына бахырлар. «Сөнчө јаталагдырмы?» Минбашы Мүмтазын сөсине охшајыр.

Көзлөрини ачды. О дөнизин кичик бир парчасы. Дикөлмөјө чалышды. Кимсө чијинлөриндөн тутду.

— Бурахын.

— Олмаз, командан, хөстөсиниз.

Гулагларында минлөрлө чыгырты. Күчү түкөнди. Үстүнө бир шал өртүлдү.

— Гыздырмасы галхыр.

Гыздырмасы галхыр... Бир јанар даг өтөјиндөди. Гара гарга сүрүлери долашыр һавада. Дөнизө доғру гачмаг истөјир. Ајаглары бағлы кими гымылданмајыр...

«Көшфијат үчүн дөрд адам көндөрилмишиди. Гајытдылармы? Мөни де јараладылар. Атам јаралады. Көримө, бөјүјөндө сөн де ата минөчөксөн. Није белө аглајырсан, бачым? Истанбулдасан, һисс едирөм... Истанбул мави... Үшүјүрөм».

Дөрин, исти бир бошлугун ичиндөн сычрајыб көзлөрини ачды. Ешитдији топ сөслөриди. Машыңлардан атылан түфөнклөрин сөслөри... Күнүн нө вахтыјды? Дүшүндү, тапа билмөди. Дикөди. Һәрби кәјими бир күнчө дурурду. «Демөли пис хөстөлије дүшмүшөм. Јаныма көлмөјө горхачаглар... Белө өлмөмөлијим».

Даглар, дашгын сулар, Михаиллин түнд мави көзлери... Күчлө ксјиниб чадырдан чыхды. Торпаг ве барыт гохусу... Јагыш нарын-нарын јагыр...

Сөндөлөјөрөк јериди... Ирөлидеки чадырларын јанындан, инитилерин јанындан кечди. Бирден чадырларын биринден доктор Ниад бөј чыхды. Төөччүблө дајанды. Гашлары чатылды. Јүјүрдү.

— Кајмакам бөј, не едирсөн?

Голундан тутан өлдөн гуртармага чалышды:

— Бу чадырда пис бир хөстөликден өлмөје разы дејилөм. Бурах голуму. Бир илдир о күллөни көзлөјирөм. Һарада ве не заман олачаг, деје дүшүнүрөм. Шөһид олмаг истөјирөм, јолума өнкөл олма.

— Команданым, бу хөстөликден хилас олачагсыныз. Сагалмагыныз үчүн өлимизден көлөни едөчөјик. Әскөрлөрин сизө еһтијачы вар. Чадыра гајыдын. Әл-голумузу багламајын.

Рыфат дизлери үстө чөкдү.

— О гуршун... О гуршуну көзлөјирдим.

Көј гаралды.

* * *

«Һөјдөрпашаја көндөрилөси өмр олунду. Орадакы хөстөлөрдөн ве јаралылардан ажы сахланылсын» .

Көзлөрини ачды. Көһнө бир мөсчид көрдү. Онун архасында өјилиб-бүкүлөн ағачлар, ислэг јарпаглар... Чиј көрпичден тикилмиш евлөр, лалөлөр...

Бир өл узаныб билөјини тутду. Инди үзкүндү, дирөнмөје күчү јох иди. Хөстөлије бојун өјмиш, солгун бир көрүнүшдөди. Гатар сүр'өтлө кедир... Гулагында инитилер... Нөбзини сажанын үзүнө чевирир көзлөрини. Санки бу үзү һардаса көрүб... Әввөллөрдө бирликдө ат чапдыглары Румели делиганлыларындан бири ола билөр.

— Кимсөн?

— Шөфгөт чавушу Һөсөнөм, өфөндим. Мөн сизи Һөјдөрпашаја апармалыјам. Белө һесаб едирлөр ки, орада сизө даһа јакшы бахылачаг. Сөјјар хөстөханаларымыз јаралыларла долудур, өфөндим.

— Һарадајыг, чавуш?

— Чаталчаны кечдик, өфөндим.

— Бир өскөр астадан «илаһи» охујурду. О кимдир, чавуш?

— Нө вахт, өфөндим?

— Азачыг өввөл.

Әскәр динмөди.

— Күрөјим, синөм агрыјыр. Јаталаг белөми олур?

— Билмөк олмур, командан бөј.

Күлүмсөди.

— Сигарын вардырмы?

— Вар, өфөндим.

— Сөфил кими өлүрөм. Мөнө бир сигар јандырасан.

Чавуш сигары јандырыб веринчөје гөдөр көзлөрини пөңчөрөдөн ажырмады. Јагыш дајанмышды. Сонра титрөјөн бармаглары додагла-рына гојулан сигара төрөф узанды.

— Бу мүһарибөһини өввөли вардыр, чавуш. Билирсөнми? Даһа өввөл Ревалда гөрар вердилөр. Биз бу даваја өз истөјимизлө кирмөмишик. Де көрүм, дүшмөнө галиб көлөчөјикми?

— Елө көрүнүр, өфөндим. Буналар кедөчөк. Јакшыча гирылдылар, диз үстө чөкдүлөр. Кедөчөклөр.

— Јенө көлөрлөр, чавуш. Јенө көлөрлөр. Сабаһ, о бири күн.

Сигары узатды:

— Сөндүр, чавуш.

Көзлөрини јумду.

«Аглама, Көримө. Устурумчаја гајыдачајам. Атларымызы учу-бучагы олмајан бир чөмөнлије сүрөчөјик. Учубучагы олмајан. Күлмөлисөн. Үзүн күлмөлидир. Агры-ачыларыны уд. Күл. Оралара баһар көлмишдирми? Зејнөби сизө өманөт вермишөм. Мөһи көзлөсин».

* * *

— Һарадајыг?

— Аз галмышыг, командан. Пароходла көлдик. Билмөдинизми?

Инди бир ат арабасындадыр... Гаранлыгда донуг ишыглар көрүнүр...

— Үшүјүрөм.

О јүксөк гүллөли бинаја аз галыб. Дөзүн, өфөндим.

Араба дајанды. Сөһбөтлөр, ағачларын хышылтысы... Јад адамлар... Көзлөри чавушу ахтарыб тапды.

— Бизим дијар... Әлдөн кетдими?

Көје бахды. Бир улдузун сүр'өтлө ахдыгыны көрдү.

«Әкөп мәним оғлум сағ исө, Сина сөһрасына кетмишдир. Сөһраның истисиндө жашамағ четиндир. Бөлкө Әдһөм дә оралардадыр. Һәр јер гајнајыр, мәним гызым. Ағлама. Индидөн бу ушағлары јетим һесап еләмө. Билирсөнми, сөһрада хурма ағачлары олур. Садығ бөј данышырды. Кечеләр көј улдузларла долурмуш. Хурма ағачларының будағлары јелпинч кими салланырмыш. Бизим Садығ бөјимиз Гүдсү, Мөккөни таныјыр. Гөзза дөниз көнарында имиш. Һисс едирөм ки, бизим Әдһөмлө Рыфат да орададырлар».

— Ана, билирсөнми нечө јердө дөјүшүлүр. Нијө сөһралары дүшүнүрсөн? Гарлы дағлар да вар, ана. Мүһарибө дөрд бир јанда кедир. Сонра о Аламан пашалар... Онлар ағ дөјөндө, бизимкилөр гара дејирмишлөр. Төккөдөки баба белө дејирди. Чанаггалада онча шөһид вермишик, ораларда санки дағлар јыхылмышдыр, гиямөт гопмушдур...

Көзләри Сөһрө саташды. Күлсүм ана она чит көлинчик вермишди, онун голларыны чөкишдирди. Сонра Әһмөд һөјөчанла ичөријө кирди:

— Ана, — деди. — Бир бөј көлмишдир, сизи сорушур.

Күлсүм ана үзүнү о көлкөли күнчдөн чевирди:

— Кимдир, оғул?

— Мөним өмимди. Белө деди.

Күлсүм ана ајаға галхды:

— Еј көзөл Аллаһым. Көрдүнмү, гызым? Үмид түкөнмөздир. Торпагдан фышгыран бир булагдыр. Бу көлөн Начи бөјдир. Галх, гаршылајар.

Асијөниң үрөји чырпынды. Пиллөкөниң башында дурду. Киши бу јохсул көрүнүшлөр арасында гара жакети, милөмил шалвары ағ өллөри вө парылтылы сачлары илө јабанчы тө'сир багышлајырды. Үзү пиллөкөниң көлкөлөриндөн ајдынлыға чыхды. Фаиг бөјө охшајырды.

— Күлсүм ханым ахтарырам...

Күлсүм ана севинчөк деди:

— Мөнөм, Сиз Начи бөј дејилсинизми? Еләми, оғлум.

— Бөли, өфөндим.

— Хош көлдин, оғул. Бу агрылы-ачылы инсанчығлар ичине хош көлдин, севинч көтирдин.

Күлсүм ананың агаппаг агармыш үзү Асијө төрөф чеврилди:

— Гызым, Мүрвөти чагырсана. Әмиси көлмишдир. Бу гызымыз нара кетди. Отағымыз сөлигөсиздир. Садығ бөј нарададыр? Начи бөј оғлум демөли лап Измирдөн дуруб көлиб? Амандыр, бизө гара көбөр сөјләмө. Билмирик Әдһөм нарададыр. Узун заман өзүмүзө төскинлик верөрдик. Дејирдик сағдыр. Еледир, ја јох, оғул?

Асијө һөјөчанланды:

— Һөлө гонағымыз бир динчини алсын, ана — деди.

Отаға кирөндө Асијө чарпајының өртүјүнү дүзөлтди.

— Бујурун, — деди.

Киши учда өјлөшди.

— Әввөлдөн билсөјдик... Јахшы сүфрө ачардым. Һөрчөнд кечмиш күнлөрдөки кими дејилик. Лакин гонаг үчүн унумуз, јағымыз олур. Кечмиш күнлөри бурада јада саласы дејилөм. Онлар јуху олду, өфөндим. Јенө дә шүкр едирик. Асијө, гызым, нар сују вар, шүшөлөрдө шөрбөт вар. Көтирсөн. Начи бөј узун јолдан көлиб.

— Зөһмөт чөкмөјин, — дејө Начи бөј гутусундан бир сигар көтүрүб јандырды.

«Һансы шөрбөтлөр...: Ушағларын агзындан галыбмы? Аһ ана, нијө мәни хөчил едирсөн... » Асијө белө фикирлөшиб гапыдан чыхды.

Начи бөјин нөзөрләри Сөһрө саташды:

Күлсүм ханым деди:

— Сөһөри унутдуг. Бу мәним кичик нөвөмдир. Ај гызым, көлинчији нијө парчаладын? Әминин јанына көл көрүм. Әмин Измирдөн бизи көрмөјө көлиб.

Сөһөр чијинләрини атды. Үзүнү јана чевирди. Гаш алтындан чөпөки бахды.

Сонра Әһмөдлө Мүрвөт ичөри кирдилөр.

Күлсүм ана деди:

— Әминизин өлини өпүн.

Әһмөд габагча јериди. Кишинин о аг өлиндөн өпөндөн сонра дизләринө гысылды. Дејөсөн Начи бөј нараһат олмушду. Ушаг гучаға алынмасыны көзлөјирди.

— Оғул, өмини нараһат етмө. Кеч бир күнчдө отур.

Мүрвөт истөмөдөн көлиб өлини өлдү. Начи бөјин көзләри гызын чылпаг ајағына саташды. Көһнө палтарында лап чансыз көрүнүрдү.

— Узун заман сиздөн мөктүб алмамышыг. Нараһат олдуғ, оғул. Евләнемсиниз. Сонра Ичлал ханым мөктүб јазды. Хөстөлијиндөн сөз ачырды.

— Ичлал ханымы бир хөстөханаја гојдуг, өфөндим. Чијерләриндөн раһатсыздыр.

— О зөриф гызымыз о гөдөр өзијјетө дөзө билердими? Гардашымын өлүмү она ачыг-ашкар јара вурду. Бөс Өнвөрө ким бахыр?

— Анам, ону өз нөвөсиндөн ајырмыр.

— Сөн һөкимсөн, оғлум. Ичлалымыз сагалармы? Сагалармы дејирсөн?

— Үмидсиз олмаг лазым дејил, өфөндим.

Күлсүм ана өллөрини јана ачды.

— Бөс Өдһөм? Ондан бир хөбөриниз вармы?

— Агабөјимлө Балкан һөрбиндөн өввөл мөктублашырдыг. Сонра хөбөр көсилди.

— Ајрылыга дөзөрик. Төки саг олдуғуну билөк.

Асијө утанчаг бир көрүнүшлө ичөријө кирди:

— Шөрбөтлөр гуртарыб. Ашагыда чај дөмлөнир. Бир аз көзлөмөлијик.

Белө дејөндөн сонра Сөһөри гучағына алды. «Көримө о заманлар буна өрө кетсөјди, чох шејлөр дејишилөрдү...» дејө дүшүнүрдү. Инди Көримө јакынлыгыдакы бир сөв палтар јумага кедирди. «Кимсөјө борчлу олмамалыјам, — демишди. — Өзүмө бир иш тапдым. Садыг бөјин јакшылыгы алтында өзилирдик...» Инчө өллөри јаман кобудлашмышды. Евин ханымы демишди: «Гызым, дава замансыздыр, бизим кечмиш дөбдөбөли күнлөримиз дө архада галды. Галын аилөјик. Бачына да бир иш вермөк истөрдим. Лакин күчүмүз чатмаз». Өнчир ағачлары илө көлкөлөнөн бир багча... Тахталары гаралмыш көһнө бир сөв... Јүксөк төһсил көрөн огуллар, халалар, бир лөлө, мөүллим мөктөбиндө охујан бир гыз...

— Бир гызымыз вар, — дејө Начи бөј билдирди.

— Бөхти көзөл олсун. — дејө Күлсүм ана чаваб верди.

Мүрвөтин хыналы бармаглары агзында иди. Асијө гызын јанагларында сүн'и халлар көрдү. Өзүнү сахлаја билмөди:

— Үзүнө бу халлары ким вурду?

— Начијө халанын багчасында ојнајырдыг. Хала гашына весмө сүртүрдү. Мөним дө јанагыма халлар гојду.

Асијө ачыглы сөслө деди:

— Тез кедиб үзүнү төртөмиз ју.

Күлсүм ханымын јумшаг сөси араја кирди:

— Кечмиш заманлар олсајды, сизи чох көзөл гаршылардыг, огул. Евлөримиздөн, вар-дөвлөтимиздөн ајрылыб көлдик.

Асијө Сөһөри јерө гојуб Мүрвөтин далынча кетди. «Мөним бачым бучыгаза кетмөмөкдө јакшы елөјиб. Ушаглара бир хош сөз дө демөди. Өзүндөн разы адамдыр» — дејө дүшүнүрдү.

— Фикирлөшдим ки, ушаглары базара апарым. Лакин сиз бу ишлөри даһа јакшы билирсиниз, өфөндим.

Начи бөј белө дејиб пул кисөсини чыхартды. Күлсүм ана гызарды.

— Нијө зөһмөт чөкирсөн, огул...

Асијө бир тахта синијө гојдугу чај финчаны илө ичөријө кирди.

Күлсүм ана аглајырды.

— Нијө аглајырсыныз? Өмилөри дејилөмми? Јардым етмөк борчумузду.

— Бизө бир мөктуб јазылса кифајөтдир, огул. Бах, Асијө, көрүрсөнми... Начи бөј ушаглара...

— Јох, бу сөз лазым дејил — дејө киши мызылданды.

Чајы төлөсө-төлөсө ичирди. Бош финчаны ајаг үстө көзлөјөн Асијөјө узадыб деди:

— Башга кедөчөјим јерлөр вар. Ичазөнизлө кедим, өфөндим. Лакин ағлыма көлмишкөн демөлијөм. Ушаглары ушаг сөвино гојсаныз олмазмы?

Күлсүм ана чашгынылыгга Асијөјө бахды. Онун да ики гашы арасына бир гырыш дүшмүшдү. Асијө деди:

— Биз ушагларымызга јетим көзү илө бахмырыг. Нөм дө бура ушагларымыз үчүн раһатдыр. Елмдөн дө узаг дүшмөјиблөр. Садыг хочадан охујуб јазмаг өјрөнирлөр. Анам онлара Мөһөммөдијөдөн, Јунусдан охујур...

— Өзүнүз билөрсиниз, — дејө Начи бөј чыхды.

Асијөнин үрөји гырылды... Ушагларын «Өмимиз кедир» дејө јүјүрмөлөри... Мөһөллөдөки ушаглара «О бөј бизим өмимиздир» демөлөри...

Күлсүм ана аглајырды. Пөнчөрөнин габагындајды:

— Ај гызым, јол үстүндөкилөрө гызыллары нечө сөпөрдик... Инди о күнлөр јадыма дүшдү...

— Ана, бу пулла ушаглара анчаг бир басма¹, гуру үзүм ала билөрик. Мүрвөтин дө ајагына бир сөндөл аларыг.

¹ — чит парча

— Ушаг еви сөзү үрөймө бир сызылты салды, гызым. Көрөсөн о није беле деди? Сөндөл дө алмаг олар, демөли... Ушаглар «Әмимиз келди» дежиб бајрам едөрлөр.

Мүрвөт о севинчи ешидиб ичөри кирди. Үзүнүн солгунлугу јериндө инди өтөри, алдагычы бир гызарты варды.

— Мөне не алачагысыз? О пуллара не алачагысыз?

— Басма ве сөндөл, гызым.

Гызын көзлөри парылдады:

— Сөндөлми? Кедиб мөһөллөнин ушагларына дејим.

— Гызым, сөндөли бир шејми һесаб едирсөн?

Асије деди:

— Ана, гызын севинчини сөндүрмө...

Ахшамүстү Көримө келди. Күлсүм ана олуб кечөнлөри она данышанда өсөбилөшди.

— Не дејим... Чох пул версөјди, демөли ондан јахшысы олмазды. Билмирсөнми ки, о нече адама бахыр, һимаје едир? О гөдөр јолдан көлиб бир һалымызы сорушмасы кифајет дејилми? Неч көлмөсөјди не олачагды?

Сөндөллөр алынанда, онун тагтылтылары дөшөмөдө дујуланда јенө дө Күлсүм ананын үрөји сыхылырды. «Сефалөтин ичине дүшдүлөр. Бизим сырма гызыл ишлөмөли палтарларымыздан, ишлөмөли чарыгларымыздан, ишлөмөли тикмөлөримиздөн хөбөрлөри јохдур...»

Төккөдө сөс-күј гопаран сөндөл сөслөрини ешидөн Садыг хоча ичөри кирди. «Беле бир јердө сөссизлик олмалыдыр, Мүрвөт гызым, — деди. — Ону бајырда кејөрсөн. Нөнөн сөнө јундан бир чораб тохусун. Бураларда ајагына онлары кејөрсөн».

Күлсүм ана дејирди:

— Әлбөттө, бу беле кетмөз, өн ноһајет атаныз көлөчөкдир. Оглум да көлөчөкдир. Дајы-дајы дежиб габагында доланагасынз.

Узагларда олан атасындан сөз дүшөн кими Әһмөдин көзлөри дејиширди. О үркөк бахышлар гејб олурду. Пөнчөрө габагына көлирди. Ајагларынын учуна галхыб, бојуну узадараг ирөлије — узаглара, дөнизе, јолдан көлиб кечөн арабалара ве трамвајлара бахырды...

Јуналарын Измири ишгал етдији күнлөрдө о үмид дө сөндү. Көзлөринин габагына Ичлал, Өнвөр көлирди... Күлсүм ана ушаглары овундурачаг бир сөз тапа билмирди. «Садыг хоча, вөтөнин өлдөн кетмөси асан шејдирми? Бу гөдөр мүддет дава едилди, Чанагталадан дүшмөни говдуг. Инди багланан мүгавилөјлө

вөтөни парчалајачаглармы? Бура һарадыр, көлиб-кедөн дө бөлли дејил. Бизим Әли бөјимиз саг олсајды, Султанымыз дежиб ағларды. Чох сеvirди Әбдүлһөмиди. Биз оралардајкөн Султан Рөшадын көлдијини ешитдик. Косоваја кедирдилөр. Дејирсөн, өлөнлөр хилас олурму? Султан Ваһидөддин ве һөкумет бу гөдөр јүкүн алтыннан галха билөчөкми? Бу көмилөр не вахт бизим дөнизлөримиздөн чөкилиб кедөчөк?

Садыг хоча дејирди:

— Үмидлөримизи Мустафа Камал бөје багламышыг, ана.

* * *

Сөһөри күн дөнизе бир сис чөкмүшдү. Сис дагылыб кедөндө рөнксиз Истанбул көз өнүнө чыхырды. О күнлөрдө Истанбулдакы румлары саран бир севинч арасында бирдөн јадашырларды. Күлсүм ана һөгигөтин бир сызылты кими үрөјинө кечдијини дујурду. О күн Әһмөд рөнки-руфу солмуш һалда јанына көлмишди:

— Нөнө, ковуру Истанбулу ишгал етди, — демишди. — евлөрө бајраглар асылды. Гараколу алмышлар, нөнө.

Чох кечмөдөн Көримө дө көлмишди. Үзү солгунду. Гөјөчанлы көрүнмөмөк үчүн чох чалышырды. Күлсүм ана көксүнү өтүрдү. Дикөлди:

— Бу күнлөр үчүнмү јаһадыг. Бунун үчүнмү сөбр етдик. Бунун үчүнмү Әли бөјин, гардашымын ве о бирилөринин дөрдлөрини унутмага чалышдыг?

Сөси боғулду, гырылды.

Көримө деди:

— Ана, чыгырма.

— Мөним оглум, бу гөдөр һәсрәти не үчүн чөкдим? Бу гөдөр үмиди није гебул етдим, һаралардасан? Даглара кетдијин күн габагында дик дурурдуг. Москванын нече ојунлар ојнадыгындан хөбөрсиздик. «Раһатлыгымыздан олмајаг» деје дүшүнүрдүк. Азадлыг е'лан едилөндө дө о болгара, о рума хош көлмөдиниз. Сөн демө, һөлө о күнлөрдө вөтөнин талеји һөлл олунурмуш. Мүһарибөни удуздугса, бу бизим күнаһымыз дејил. Чүрүк тахтајла ев тикмөје башладыныз. Учуг көрпүлөрдөн кечмөје, кечилмөз кечидлөрө дырмашмага, гурумуш торпага чан вермөје галхдыныз. Сизе верилөн бунлар иди, огул.

Сарсылды. Әлини алнына гојду. Сөјкөнөчөк јер ахтарды. Асије чыгырыб јанына гачды. Күлсүм ана өскүрмөје башлады. Атзындан орадакылары чашдыран бир ган ахмага башлады.

— Көримө, гач Садыг бөји чагыр. Бир һөким тапсын.

— Кетмө, Көримө, сәни бир даһа көрмөрөм, — дејө Күлсүм ана инилдеди. — Башымын үстүндө дур һа, ғызым. Охујун, охујун, ғызым.

Көримө деди:

— Бир јара варды бөсбөлли.

Та Балканлардан бери.

Бу ғаны нечө сахлајар? Бурах, гој кедим Садыг бөји чағырым. Асијенин көзлөри Әһмеди ахтарды. Горхудан бир күнчө ғысылмышды.

— Огул, кет Садыг хочаны чағыр. Тез ол.

«Јара сарымысанмы, ғызым. Ған көрмөјө дөзө билөрсөнми?» — демишди Новбаһар ана.

— Ана, башыны бу јастыға сөјкө, һеч төрпөнмөдөн јат.

Садыг хоча ичөријө кирөн кими дурухду:

— Бир һөким тапмалыјыг.

Күлсүм ана титрөјирди:

— Билирөм, мөним оглум өлмүшдүр. Кечөлөр јухума кирирди. Үзү ајдын, үзү көзөл, гара көзлөријө икид кими бахарды оглум... Ағламајын, ғызларым... Мөн бир јыхылмаз даг идим, инди өријиб гуртардым.

Дикөлиб ғалхмаға чалышды. Јенидөн гусмаға башлады. Сонра бирдөн дүшдү, палазын үстүнө јыхылды.

— Ишлөдијим сөө кедим, ханымын тибб мөктөбиндө охујан бир оғлу вар. Һеч олмаса, ону чағырым.

Көримө гачараг бағчаны кечди. Күчөлөрдө адам јох иди. Сулар буланыг, бағчалар солгун, јаш... Ики јаны пиллөкөнли ағыр гапынын чакхачыны вурду. Титрөјирди.

* * *

Бир вахт Әһмөд «Һајды, рөсми кечид вар, кедөк» дејөрди... Төһһа, кимсөсиз күчө араларындан, бахымсыз ғалмыш бағчаларын габағындан гачараг кечөр, мејдана чыханда бир гапы дибиндө бүзүлүб, о сөссизликдө үрөклөрини өзөн сөрт вө мөғрур рөсми кечиди сејр едөрдилөр. Бө'зи рум евлөринин пөнчөрөлөриндөн бу јүрүшү алғышлајан өллөр. Јол сакитлөшөндө, ахырынчы өскөр бир јуху кими гејб оlanda, өл-өлө тутушуб бир гуртулуш севинчи илө өзлөрини алдадырдылар. Јенидөн јанғын јерлөринө, гушларын комаланыб бир новуз ғырағына гонуб ғалхмасына бахардылар.

Рамазан кечөлөриндө онлар да бир һөсирин учунда отурур, гөндиллөрин солгун ишыгы алтында ағлајан аналарынын јанында елөчө сөссизчө һүзлү дураддылар. Нөнөнин јохлугу бөлли олурду.

Әһмөдө елө көлирди ки, Күлсүм ананын өлмөси илө бу шөһөрин күнөши вө улдузлары сөнмүшдүр. Трамвајын кедишиндө белө јалнызлыгы билдирөн шејлөр варды. Јахуд бир атлы арабанын, бир гара көзлү ешшөјин... Килимләри, чичөклөри, шөргилөри солмуш бир шөһөр. Севинчлөри алыб апармыш... Дејөрдилөр ки, Перада вө башга јерлөрдө франсыз вө инкилис забитлөри ичөрлөр, өјлөнөрлөр, ханымлара дөстө-дөстө чичөклөр кедөр. Көшклөр, мејданлар ишыг ичиндөдир. Забитлөрин автомобиллөри һүндүр биналарын гапылары өнүндө дурур, гар дүшөр, үшүмөзлөр, бөјүк чини соба башында конјак ичөрлөр... Сонра јанғынлар, бағыртылар... Сабаһ үзү көјдө бир думан... Һәр күн шөһөрин бир јаны өријиб јох олурду.

Зија дөдө төккөһин бир отағында бир газ лампасы јандырыб дивара асанда Көримө ушағлары көтүрүб ораја сөнөрди. «Сөбр един... Анадолу өскөри бунларын өһдөсиндөн көлөр... Биз Шөргдө русла дејүшүрдүк. Шејх Шамил дејилөн бир икид вар иди. Аслана бөһзөјирди».

— Бах, рум дүканындан бир шеј алмајын һа. Мави, ағ бојалы дүканлара кетмөјин, һа.

Әһмөд бө'зөн саһилдө долашырды. Горхмадан. Дөһизө бахарды. Хырда лөпөли сулар... Сулар шөффаф, диблөриндө јашыл, мор јосунлар... Чөмбөлиб өллөрини чөнөсинө сөјкөјөр, бахарды. Га-јығлар, күрөклөр, сујун мұхтөлиф рөнклөри... Ирөлидө көмилөр...

Бир күн сөө үч гуту сигарла гајытды. Зија дөдөһин отағына кирди. Киши намаз ғылырды. Бир күнчө көзлөди. Намаз битинчө јанына кетди:

— Дөдө, сөнө сигар көтирдим.

Дөдөһин көзлөриндө бир һөјрөт...

— Саһилө кетмишдим, бир инкилис көмисиндөн төкүлдү бунлар. Сујун үзү бүтүн сигарла долмушду. Көрсөјдин... Бө'зи гајыгчылар јығдылар. Лакин чоху исланмышды — деди Әһмөд.

— Бу елөдијин јахшы ишдирми?

— Нијө, дөдө?

— Ковурун малы нө јејилир, нө дө ичилир. Көтүр бунлары чөлө ат. Тез ол, һөлө дајанмысан?

Әһмөд пиллөкөнлөрин ајағында ағлајырды.

«Өзбашына бөјүјүр. Евдө ки, ата олмады белө олачаг», дејө гоча өз-өзүнө данышырды.

Евин бир күнчүндө отуруб ағламағына давам едирди. Бирдөн Көримәһин башы үстө дајандығыны көрдү.

— Огул, није аглајирсан?

— Дедо мени данлады. Ковурун сигарлары үзүндөн. Дөнизе төкүлмүшдү. Көтүрдүм. Вердим, алмады, үстүмө чыгырды.

— Дедо неч сенин пислијини истөјөрми? Дүз дејиб.

Сонра ушагын бојунда јеријөн бир бит...

— Башыны белөчө дизиме сөјкө, битини төмизлөјим, огул.

Мөһрибанлыгла отурду. Көримө сачлары ајырды. Диблөри сиркө илө долуду. Деди:

— Сабаһ сөһөр газаны гајнадыб сизи јахшыча чимиздирерөм. Сых дишли дарагла дарајарам, амандыр Садыг бөј билмөсин. Белө битлөрлө кездиијини дујарса, бизи чох данлајар.

Сөһөри күн Дедо јухарја чыхды. Думанлы көзлөријлө Әһмөди ахтарды. Көримө сых дишли бир дарагла огланын сачыны дарајырды. Дизлөринин үстүндө бир аг түлбөнд вар иди.

— Үрөјим сыхылды, дедим бир јухары чыхым.

— Јахшы слөдин, дедө.

— Көримө гызым, башына газ јагы сүртөрдiniz.

— Сүртдүк, өфөндим.

Дөдөнин бир өли слөчө бошлугда галды. Чарөсиз, телашлы, титрөк:

«Нөдир бу башымыза көлөнлөр?» деди.

Көримө бирдөн Устурумчаны, о көзөл еви, Нејзөн дөдөни хатырлады. Зија дедө бө 'зи чөһөтлөри илө она охшаса да, дүнјаја мөһкөмчө бағлы истиганлы бир адам иди. Агламасы көзөл, күлмөси көзөл...

Мүрвөт, Мөддаһ дөдөмиз бу кечө бизе кимлөри төглид едөчөк, — дејө сорушурду.

— Көрөк дө... Сорушаг көрөк Әһмөд нө истөјир? Огул, истөјирмисөн, сөнө арнауд төглиди едим, истөјирмисөн?

Әһмөдин чијинлөри галхыб-енди.

— Истөмирми? Бу оглан мөнимлө није данышмыр?

— Хала дөдөјө сөјлө ки, арнаудун төглидини чыхармасын.

— Није, огул?

— Елөчө. Елөмөсин.

Зија дедө деди:

— Јахшы. Мөн инкилис забити оларам... Нечөди?

Әһмөд башыны галдырды. Күлүрдү.

— Инкилис ол, бир дө хоруз ол.

— Оларам, огул.

Әһмөд јенидөн јангын јерлөринө гачыб кедөндө Көримө деди:

— Ушаглар күлө билирлөр, дедө. Каш ушаг олајдыг. Амма үмидверичи хөбөрлөр дө үрөјимизе су сөпөр.

— Мөглүб олулармы, гызым? Бунлар кедөчөк. Дејирсөн о күнлөри көрөчөјөм?

— Аз галыб, дедө.

— Садыг хоча данышырды ки, Русијадан Истанбула бир жыгын инсан көлиб. Рөнкарөнк бир алај, гармагарышыгыг. Јахасы, богазы ачыг гадынлар орталыг јерлөрдө долашырлармыш. Инди сөн огланын битлөрини төмизлөјөркөн, бунлар фикримө көлди.

— Дедө, бунлар үрөјимиздө өријиб кедөчөк.

— Елөми дејирсөн, гызым? Дедијин кими олсун.

Дурду. Бир өлини галдырыб бошлугда тутду. Гөһвө рөнкли лөкөлөри олан бу өл бир сөн баһар јарпагы кими титрөјиб дурду.

— Бунлар... Бу инкилис, франсыз, јунан, даһа билмирөм нө... чөкилиб кетсөлөр, јахамызы гуртармыш олачагыгмы, гызым? Бунлар кедөчөклөр, амма излөри силинмөјөчөк. Елө бир төмөл атмалыјыг ки, үстүндө гурачагымыз бина бир даһа сарсылмасын. Бу битлөр... Бүтүн бунлары аглыма көтирди. Истанбула бир бах. Дөјүлмүш бир шөһөр... Сарсылмыш, гаранлыг... Мөним көзлөрим бөлкө дө она көрө думанлыдыр...

— Дедө, бош-бошунамы вурушулур? Бош-бошунамы өлүрлөр?

— Өзүмүзө саһиб чыхмасаг, елө бош-бошунадыр, гызым. Бир аздан сонра јенидөн јыхыларыг. Садыг бөј мөнө Түрк гызларынын өчнөби забитлөри илө көзиб долашдыгларыны сөјлөмишди. Дө-јиширик, гызым, габыгымыз назилди, биз дө, ичиндөки биз дө дөјишмөкдөјик.

* * *

Бир сөһөр Асијө ганыгара һалда ајагы јалын ичөријө кечди. Төккөнин габагына үч-дөрд гарачы көлиб, зурна вө деф чалырмышлар, Мүрвөт дө ојнајырмыш. Садыг хоча демишди: «Аман, белө шеј олармы неч, гарачыларын арасына кириб ојнајыр, гојмајын».

Асијөнин үзү агармыш, көзлөриндө гөзөб ишыглары парылдамышды. Топланан издиһамын арасына кирмишди. Гызын чијиндө чичөкли басма варды, башындакы јемөнинин өтөклөри фырланырды. О ојнајыр, ушаглар өл вурурдулар... Бирдөн Мүрвөтин үзүндө Әдһөмө охшарлыглар көрдү. О хөфифчө күлүмсөјөн агыз, инсанын көзлөринө дик бахмајан, јерө бахан көзлөр...

Јанына чатыб голундан чөкди. Гызын көзлөриндө бир горху...

Асијә ону вурмаг истәди. Әдһемин бахышлары... Вурмады, деди:
— Өләјдим. Мән сәнә саһиб чыха билмәдим. Өләјдим. Кадифәдән кәсәси имиш». Һә? «Отуруб гумар ојнармыш...»

Гызыны башдан-ајага сүздү. Гызын назик балдырларына бахды. Үрәји сызылдады. Јеменинин ачыгда бурахдыгы гулагларда сахта сырғалар... Үзүндә каллыгдан гуртулмага үз тутмуш алмаларын агыгы...

Бирдән Сәһәри јанларында көрдү. Гыз күлдүрдү.

— Мөним бачым, гарачымы олдун? — дејирди.

Асијә зурна чалан оглана төрөф дөндү:

— Сиз буну нијә ојнадырсыңыз?

— Биз она зор етмөмишик. Өзү истәди — дејә чалгычы чаваб верди.

— О, бәј нөвәсидир. Јохсул кејиминә бахыб диләнчи билмисиниз.

— Биз билмирик, — дејә зурначы чаваб верди. — Һардан биләк ким олдугуну?

Асијәнин гәлбинә бир сәссизлик чөкдү. Төккөјә доғру јөнәдиклә Мүрвәт кунәһкар вә өзкин бир адам көркөми илә кедирди. Сәһәр анасынн өлиндән мөһкөмчә тутмушду. Мүрвәтин көзләри төккөнин бағчасында ағача бағланмыш гојуна саташды. Ағламага башлады. Асијә деди:

— Ушаг дејилсән. Буну билмәлисән.

Сәссизчә јухары чыхдылар. Асијә өлинә бир мангал машасы көтүрдү. Көримә јанына јүјүрүб ону тутду.

— Нә сләмәк истәјирсән?

— Мане олма. Јолуну азыр. Алчалтды мени, мане олма.

Көримә деди:

— Олмаз, сабаһ бајрамдыр, үстөлик дава заманыдыр. Гызын бојуну бүкүк сләмә.

Асијә ағламага башлады:

— Булар саһибсиз галды. Әлимдән нә кәлир?

Көримә пәнчәрәнин габагына кетди, әлләрини гојуна гојду. Сәһәр онун бәјрүнә кирди. Икисинин дә бахышлары гојунун үзәринә чсвилди. Сәһәр деди:

— Елә мөләјир. Садыг өми ону нә вахт кәсәчәк, хала?

— Бајрам сәһәри кәсәчәкләр.

— Кәсмәсәләр олмазмы?

— О гурбанлыгдыр, Сәһәр.

Кечәләр гојунун мөләртисини ешидирди Көримә. Сонра өввәлләрдән, лап Балканлардан кәлән бир ағламаг сәси... Сәһәри гојун ағачын көлкәсиндә ипин чатдыгы јерә гөдәр гачыр. Ип дартыланда чырпыныр...

Бајрам сәһәри Садыг бәј јанына бир адам салыб ағачын дибине кәлди. Чолма-чочуг ораја гачыб, гојуну дөврәјә алды.

Көримә пәнчәрәдејди. Јаз күнәши отларын рәнкини ачараг кениш јерләрә јайылырды. Гурбаннн көзүнә парча бағладылар. Бир чухур газылды. Һејван бәјрү үстә јатырылды, башыны бир дашын үстүнә гојдулар. Көримә ичәријә чөкилди. Арабир сәсләрини ешидирди.

Күлсүм ананын јохлугу бу бајрам күнүндә даһа чох һисс едилди. Онун кечәләр сәссиз јатышы, ағ өртүју, инчә бармағларына тахдыгы сахта дашлыг ири үзүкләр, онун гүввәт верән сәси, онун өјүдләри... Дөвләтин сүгутуну есл мө'нада инди, Күлсүм ананын јохлугула анлајырды.

Пәнчәрәдән ашагыја бахды. Торпагын үстүндә лахталанмыш ган...

* * *

Евин ханымы сорушду:

— Көримә, гызым, ораларда нә кими түркүләр сөјлөнирди?

Көримә күлүмсәди:

— Һәр чүрә түркүләр, өфәндим... О чүр бағ-бағча, сулар, бүлбүлләр адамы охутмазмы? Амма нөдәнсә көзәл сөзләрини унутдум. Бу мүсибәт бүтүн түркүләри һафизәдән силәр, өфәндим.

Палтарлары сәлигәјлә гатлајыб сијирмәләрә јерләшдирди.

— Анам чох билikli вә һүнәрлијди. Өрә кедән гызларын чәһизинә мутләг анамын әлләри дөјмәлијди. Дамад үчүн тикилән палтарлары белә она тикдирәрдиләр. Уғурлу һесаб олунурду. Өзү ше'рлә дө мөшгул олурду. Һашым дајым гөдәр олмаса да...

— Сән дә охумага, јазмага һөвәсли көрүнүрсән. Ишләрини битирәндән сонра ушағларын китабларыны охуја биләрсән. Чөки-нмә, гызым.

Көримәнин көзләри парылдады. Ханым деди:

— Мән гәзәтләри белә атмырам. Һәлә инди мұһарибә вахтыдыр. Һеч бир шеј атылмамадыр. Бә'зи мөгаләләри кәсиб сахлајырам. Билмирәм, кәбәриниз олдуму Әнвәр паша шөһид олуб. Өввәлчә һүрријәт гәһрәманы дејә ад чыхартмышды. Бу Әнвәр паша икид бир өскәр иди. Јухарыда, јохушу чыхдынмы, бир көшк вар. Бах,

о көшк дә Әнвәр бөјиндир. Неч габагындан кечмисәнми? Гызым, үзүн саралды. Сәне нә олду?

Гатлажыб үст-үстә жыгдыгы өртүләр өлиндән јерә төкүлдү. Диз үстә чөкдү.

— Инди жыгыб гатларам, өфөндим.

Шам ағачынын будагларына сыгырчыңлар гонуб галхыр. Көһнә, гоз ағачындан олан гурд јемиш өшјалар, чиркли, тикмели бир-йкә пәрде, түнд ренкли халыларын даһа да гаранлыглашдырдыгы бир отаг... Диварларда улдузлу чөрчивөләрә салынмыш танымадыгы үзләр... «Бизим һөјатымыз будур... Көрмөдән һисс едилмәз, Көримә ханым. Нүрријјет уғрунда өлсәм...»

Бөјүк бағчаларын, дивар дибләриндә ојнајан, һөлә бајрам күнләринин севинчини итирмөјөн ушагларын јанындан кечди. Өрпөјинин бир учујла үзүнү өртдү. Мүрвөтлө Әһмәдин чагырышларыны дујмады.

Ијулун өввөлләриндә бир кечә Асијә деди:

— Көримә, бу улдузлар бах. Көр нә гөдәрди... Елә бил һәр бири кизләндији јердән чыхыб. Гөлөбәни бајрам едирләр, слә дејилми, Көримә? Улдузлар бах. Көл, бачычығазым, гуртулуш күнләримиздир. Дүшмәни мөһв стдик, Көримә. Улдузлар она көрә бу чүр парлагдыр.

Көримә башыны галдырыб көјә бахды. Хөфиф бир күлөк сачларына тохунду.

— Көрәсән бу кечә Румели көјләриндә дә белә улдузлар чыхмышдырмы? Даһа башга јерләрдә дә...

Асијә деди:

— Ким билир? Бизим дијарларда мүтләг чыхмышдыр.

Сонракы ајларда јенидән Зија дөдөнин отагына жыгышырдылар. Муданја сүлһүндән, Лозаннадан сөһбөтләр олурду. Ушаглар Мөддаһ дөдөнин төглидләринин нөвбәсини сөбирсизликлә көзләјирдиләр. Бө'зән Садыг бөј дә онлара гошулурду. Бир сөһәр Садыг хочанын сөфәрә чыхачагы ешидилди. Әһмәд гачараг јанына кетди:

— Хочамыз, бизи гојуб кедирсинизми?

Садыг хоча деди:

— Дејирәм көһнә вөтөнә кедим. Гардашларым орададыр. Вөзијјәтләри нечедир, билмирәм. Кедим онлары көрүм.

— Шам узагдырмы, Садыг әми?

— Узагдыр, огул.

— Хочам, бир күн јенә гајыдыб көлөчөксинизми?

— Гајыдарам, огул.

— Биздән никаран галма. Дөдөјә дә јахшы бахачагам, неч нараһат олма. Бу күн гогал сатырам. Сабаһ да јахшы бир иш тапарам, Садыг әми.

Садыг хочанын көзү өнүндән гыш күлөкләринин өсдији мејданлар кечди. Көјөрчинләр... Хырда бир јагыш... Әһмәдин о мејданларда чагырмагы... Сонра үшүјөн өлләрини овушдурмагы...

— Огул, сән нечи олмаг истәрдин?

— Мәнми? Бу барәдә чох дүшүнмүшәм, амма көмичи олмаг истәрдим. Күнләрдә дөнизләрдә јол кетмөк...

Садыг хоча дујгуларыны кизләјә билмәди. Ушагы бөрк-бөрк гучаглады. Көримә дөһлизин о бири башындан бу гучаглашманы көрдү. О төрөфә көлирди. Јахынлашанда киши јашлы көзләрини она чевирди. Бүзүшдү.

Әһмәд деди:

— Хала, Садыг әми кедир. Лап Шама кедир.

Көримә көзләрини јерә зилләди:

— Кери гајыдачагысынызмы, өфөндим?

— Јолума бир өнкөл чыхмаса, гајыдарам, Көримә ханым.

— Јолунуза бахачагыг, өфөндим. Нөмишә јахшылыгларынызы јада салачагыг. Әлимиздән башга нә көлир.

Садыг хоча бөјүк бир ајрылыгын вә гајыдылмасы мүмкүн олмајан бир јолун башына чатмыш кими үмидсизликлә бахды. Сонра чөлд пилләкөлләри енди. Бајырда бир күлөк выјылдады. Көримөнин үрөјинә бир горху дүшдү.

* * *

Суларын нарын лөпөлөндијини ешидирди. Өскөрин јандырдыгы кибритә сигарыны чөкинөрөк узатды. Бир гуллаб вурандан сонра деди:

— О күн агламајан јох иди. Сөнинлө о гарышыглыгын ичиндә о јан-бу јана јыхылыр, дурурдуг. Сән анладырдын мөнә. Төкбирләр көтирилирди. Нал сөсләринин кст-кедә јүксәлиб габагымыздан кечдијини һисс едирдим. Сән «Рыфат паша көлир.» дејә багырдын. Намы багырды. Агладыг, слә дејилми? Гуртулуш севинчи... Мән анчаг сөсләри ешидирдим. Инди дә елә.

Дајанды. Күрөкләрин суја чырпынтысыны динләди. Јахынларда бир көми сөси...

— Үскүдар саһилләри, минарәләр... Елә бил көрүрәм... Гагајыларын алчагдан учушуну да...

Гајыгчы мөрһәмәтли бахышларыны ондан ајрмады. Көзләри

көрмөжөн бир адам... Жөнө дө үмидлө «Республика» дейир... «Мустафа Камал» дейир. Бунлары сөйлөркөн чан верен адам кими һөјөчанланьыр... Дөзмөјиб сорушду:

— Бөј, нарада жараландыңыз?

Үзүндөки төбөссүм силинмеди. Буну нече дөфө сорушмушдулар. Алышмышды.

— Гөзөдө, — деди. — Дөрдүнчү орду команданы Чамал паша мөни Истанбула көндөрдү. Көзлөрүмүн ачылачагына инанырдым. Илк заманлар... өскөрүлүжин нө демөк олдугуну жараланандан сонра баша дүшдүм.

— Командан, һеч көрмүрсөнми?

— Һеч. Көзлөрүмө бир гара пөрдө келиб. Мөним жаньма бу көрдүјүн өскөри вердилөр. Орта көјдө бир ев тутмушам. Орада олурам.

— Һаралысан, командан?

Үзүндөки төбөссүм сөндү. Сигарыны үсуллуча суја бурахды:

— Селаниклијөм. Оралары төрк етдик. Дагылдыг, чапгына дүшдүк. — Чолма-чочугум варды. Билмирөм нече олдулар... Ишимиз чох четиндир. Чох четин. Ораларда мөглүб олду, пөришан олду.

О күнлөри хатырлады. Вардар чајы гыш күнлөрүнүн боз-буланьг рөнкилө ахырды. Көрпүлөрдөн кечдилөр. Атлар жоргун... Асијөнин вө ушагларын сөслөри һөлө гулагындајды. Гөрбө доғру кедирдилөр. Бир үмид... Бу, јеримөк дејилди. Бир сүрүнмөкди... Ирөлидө дөниз вар. Адриатик дөнизинин киринтили-чыхынтылы саһиллөри... Ирөлидө мави дөниз. Јүксөк шам ағачлары... Евлөрин јаныб учулдуғуну көрмөјөјди. Гар јоллары кесирди. Азағлары алтындакы гары совуруб онлары ирөлијө гован күлөк. Палтолары гарла өртүлдү. Јүксөк јайлаларда сулар чанлы вө кур ахыр. Сых ағачлар... Дөнизө төрөф кетдикчө һава јумшалыр. Гонаг галдылары јерлөрдө јазыгы кәлөн, өсөбилөшөн үзлөр... Бу кери чөкилмөни даш, торпаг, һөр шеј санки сејр едир. Минбашы Осман бөј демишди: «Дүшмөнимизи танымадыг. Инди иш-ишдөн кечөндөн сонра о дөрди дујурут». О вахт бир кифли, ширили чөрөји ағызларында исладьб јумшалтмага чалышырдылар. Инди о ширили чөрөјин кифлөнмиш дадыны јениден агзында дујар кими олду...

Нече ајлардан сонра бир јыгын сөссиз, јоргун өскөр вө көндли о мөглүбијетин ачысыјла јүклөнөрөк көмијлө Истанбула доғру јола дүшмүшдү. Өлмөк истөјирди. Мөглүб олмуш бир мөмләкөт парчасыны дүшүндүкчө... Асијө вө ушаглар фикринө кәлдикчө.

Сонралар о учсуз-бучагсыз сөһраларын јандырычы истисиндөн дө чөкинмирди. Јаваш-јаваш о сөһраларда түкөнмөк... Истөдији бу иди. Дејишмишди. Бир шејин дөјөри о јох олмајынча анлашылмырды. Чөллөр... Шеријанын илыг сулары... Улдузлу кечөлөр... Кечөлөри бир һөсрөт... Хурма ағачлары, дөвөлөр...

— Командан, дөзмөји өјрөндик, вөтөнин гијмөтини билдик, елө дејилми?

— Көзөл дедин. Ө'ла дедин.

— Бундан сонра јолумуз дашлы, тиканлыдырмы?

— Бу вөзифөни өвладлар, нөвөлөр өз үзөрлөрүнө көтүрөчөклөр. Бизө дө кечмиш күнлөрдөн данышмаг дүшөр, өфөндим.

Саһилө јанашыларда өскөр өввөлчө снди. Киши онун өлиндөн мөһкөм тутуб еһтијатла аддымыны атды.

Мејданын ортасында ора-бура бахынньб деди:

— Гушларын ганад сөслөрүни ешидирөм.

Јеридилөр.

— Истанбула лап чох мүһачир кәлдијини билирөм. Көрөсөн бизимкилөр сағдырлармы? Сағдырларса, һаралардадырлар? Бө'зи-лөри Измирө вө дикөр шөһөрлөрө кетмишлөр. Үмидсиз јашамаг олмаз, елө дејилми? Үмид. Бәлкө онлары тапарам, Мөһмөд. Ким билир. Анамы, атамы... һөлө бу сигарымы јандыр. Онлары тапарам... Өкөр сағдырларса... Республика е'лан едилди дејө севинчлөри көјлөрө галхмышдыр. Бө'зөн ағзымда бир ачылыг һисс едирөм. Көрөсөн јолларда гырылыб төлөф олмајыблар ки...

Дајанды.

— Сөрв ағачларынын хышылтысыны ешидөн кимијөм. Кәлиб чатдыгмы, оғлум?

— Һөлө чатмамышыг, кәймакам бөј.

— Баша сал көрүм өтрафда нөлөр вар?

— Бир һүндүр свин габагындајыг, Өдһөм бөјим.

— Бағчасы да вармы?

— Бағчасыз ев олурму, бөјим? Һөм дө бир Трабзон хурмасы көрүрөм. Бүтүн јарпағлары төкүлүб, јалнынз мејвөлөри галыб.

— Нө рөнкдөдир?

— Сарыдыр, өфөндим. Турунчдан бир аз ачыг рөнкдө.

— Нө көзөлдир... севинөн бир ағач. Бундан сонра һөр ил бу бајрамы кечирөрөк. Зефөр тағлары гурулур. Мусиги чалыныр, рөсми кечид олур. Биз газилөр дө өндө кедирөк. Ондан сонра атөшфешанлыг башланьр, һаваја фишөнклөр атылыр. Гөһрөман пашалар милләтин арасына гарышыр, сөһбөт едирлөр...

Күлдү.

— Жаралананда бу күнлөри жашајачагым неч аглыма да келмирди. Ики дөвөнин арасына багланмыш бир хөрөкдө сөһра хөстөханасына келмишдим. Сөһранын истиси һөлө дө башымын ичиндөдир. Һөсрөт кими... Һарадан кечирик, Мөһмөд? Бир гапы чачхахы... Пөнчөрөлөр вө пөрдөлөр көзүмүн өнүнө келир... Белкө гардашым Начини, атамы вө анамы да тапа билдим... Чатдыгмы, Мөһмөд?

— Чатдыг, өфөндим. Учү-бучагы олмајан бир гөбиристандыр.

Јеридилөр. Бө'зөн өл агачы илө бир мөзар дашына јавашча тохунур: «Бураны оху көрүм» дејирди. Өскөр «Бу јазы силиниб» дејирди. Јахуд дашын үстүндөки јазыны зорла охујурду. Бир гөдөр көзөндөн сонра Мөһмөд деди:

— Бөј, бура бир шөһөр кимидир. Көзиб долашмагла гуртаран дејил. О забит бөјин дашыны ахтарыб тапмагымыз мүмкүн дејил. Биз фатиһемизи охујар; һарадаса охудугумуз она чатачаг.

Өдһөм бөј һирслөнди, өл агачыны јерө вурду:

— Үмид түкөнмөз. Мөнө Гарачаөһмөд гөбиристанында дефн олундугуну дејилбөр. Јерини билиб тапмамаг мәни үзөчөк. Шүбһөсиз ки, бураларда бир јердөдир.

— Асан дејил, өфөндим. Нечө илдир ки, мүһарибө ичиндөјик. Бу забит бөјин бу гөбиристанда јатдыгыны өјрөнмөк дө бөјүк ишдир.

Өдһөм бөј јерө отурду. Башыны өллөри арасына алыб деди:

— Мөктөбдө бөрабөр охумушдуг. Ики гардаш кими идик. Истанбулда ондан башга мөним кимим вар? О гөбри тапмалыјам.

— Рыфат бөји чохму сеvirдиниз, өфөндим?

Өдһөм бөј бармагларыны јанында отурдугу гөбрин отлары үзөриндө көздирди:

— Анасы она Балканларын көскин рузикары дејерди. Инди дајанды о рузикар. Башга јерлөрдө өсир, огул. Башга јерлөрдө. Онун ады диллөрдө сөјлөнилмөлидир. Унудулмамалыдыр. Адсыз бир гөбирдө итиб-батмамалыдыр.

Өли бошлугда Мөһмөдин голуну ахтарды. Кетдилөр...

Багчалары, өвлөри, көјүн рөнкини сорушмурду... Санки гөбиристанлыгдакы о бөјүк сөссизлији алыб өзү илө көтүрмүшдү. Дөнизи өтүб кечинчөјө гөдөр өлөчө көдөрли вө үзкүн көрүндү. Сонра бир трамвај келди. Миндилөр.

Күнүн илк трамвајы күчөлөрдөки сөссизлији позурду. Сонра сатычылар, чачхахлы гапыларын ачылыб өртүлмөси... Шөрбөтчилөрин финчанлары бир-биринө вурараг кетмөклөри... Лампалар чохдан сөнмүшдүр. Күн ишыгы јоллара төкүдөн инсанлары гаршылајыр.

Бахышлары дөнизе дикилди. Гајыглар агыр-агыр һөрөкөт едирди. Инди Селаникдө пөнчөрөлөри дөнизе ачылан бир евдөјди өлө бил... Базарлардан јөһудилөрин бир-биринө гарышан сөслөри... Сонра Устурумча... Күл багчаларындакы инчө гызлар...

Узагдан Көримө көрүндү. Өлиндө ики учуна тел кечирилмиш бир консерв габы, јахынлашды. Күлүмсүнүрдү, деди:

— Сөнө јемөк көтирдим. Нө дүшүнүрсөн өлө? Јенө нө фикрө кетмисөн?

Асије бир свин ашагы пиллөкөнлөриндө јоргун-јоргун отурду:

— Дүшүнүрөм, бачычыгазым. Селаник, Устурумча, Үскүп көлиб көзлөрим өнүндөн кечир. Сонра Мүрвөти дүшүнүрөм. Дејирөм бир гисмөти чыхыб өрө кедөјди. Румелидөн чыхандан бөри бу гыз чох гөрибө олуб. Ушаглыгындан өл чөкмир. Өлиндөн дө бир иш келмир. Анчаг Сөһөрө вө Өһмөдө күвөнирөм. Сөһөр Рыфат кими агыллыдыр. Сөһөрим охусун. Чөпчү олмагым, јол сүпүрмөјим онларын ач галмамалары үчүндүр. Көлөчөкдө бу Сөһөримин оглу олса, адыны «Рыфат» гојачагам. Нөвөлөримизө итирдиклөримизин адларыны вериб төскинлик тапарыг, өлө дејилми, бачым? Јоллары сүпүрөркөн фөрөһлөнирөм, агры-ачылары арадан галдыран кимијөм. Кери ө галан үрөк јандыран шејлөри... Мүһарибөлөрдөн мирас галан шејлөри, агры-ачылары, инилтиләри, кечмиш күнлөри сүпүрүрөм, Көримө.

Күчөлөр... Бө'зөн чискинли, бө'зөн јагмурлу, бө'зөн гуру... Бир сарајын галыглары, көлиб кечөн көмилөр, автомобиллөр...

— Даһа нө сөјлөмөли... Бө'зөн дејилөчөк сөз битир. Учү-бучагы олмаса да...

— Битдими, бачы?

— Битди.

Көримө гызармыш, үшүјөн өллөрини овушдурду. Дөнизе зәриф бир думан снмишди. Күлөк јердөки јарпаглары сүпүрүб апарды. Бир трамвај кечди.

СОН СӨЗ

Севинч Чокум... Чагдаш Түркиянин һәм тарихи, һәм дә мұсаир мөвзуларда жазан ән танынмыш әдибләриндән бириди. Севинч ханым дүнјаға Истанбулда көз ачмышдыр. Илк тәһсилни Бешикташ Ғыз Литсејиндә алмыш, сонра да Истанбул университетинин әдәбијат факултәси, Түрк дили вә әдәбијаты бөлүмүнү битирмишди. Үч ил әдәбијат мәәллими кими чалышмышдыр. Илк һекајәләри охучуларын диггәтини чәлб етмиш, романлары илә јанашы, радио тамашалары вә ссенариләр јазмышдыр. «Әјик ағачлар» [һекајәләр] китабындан сонра 1972-чи илдә «Бөлүшмәк» [һекајәләр], 1974-чү илдә «Макина» [һекајәләр], 1976-чы илдә «Зор» романыны чап етдирмишди. Роман Түркия Милли Күлтүр Вәғфинин хусуси мұкафатына лајиг көрүлмүшдүр. 1977-чи илдә гәләмә алдығы «Бизим дијар» романы Дүндар Таһер Роман мұкафаты биринчилијини алмышдыр. 1978-дә «Дәрин јара» [һекајәләр] 1984-чү илдә «Ғилал көрүнүчә» романы һәмин илдә илин романчысы мұкафатыны газанмышды. Јенә 1984-чү илдә «Онлардан галан» һекајәләр китабы чапдан чыхмышдыр. 1987-чи илдә «Август башағы» романыны вә «Јенидән доғулмағ» ссенарисини јазмыш Гәзетчиләр дәрнәјинин ссенари мұкафатыны алмышдыр. 1989-чу ил Севинч ханым үчүн хусусилә мәһсулдар олмушдүр. Һәмин илдә әдиб «Вәјаз», «Сәссиз занбағ» ссенарисини, «Күлүзлүм» вә «Чырпынтылар» романларыны јазмышдыр.

Охучулар тәғдим олуан «Бизим дијар» Севинч Чокумун тарихи мөвзуда јаздығы әсәрди. Бурада Румели түркләринин мәдәнијәти, мадди вә мә'нәви бүтүнлүјү гәләмә алыныр. Балкан мұһарибәләриндән сонра түркләрин башына кәлән бәлалар, гачгынлар, бир аиләнин парчаланмасы, керидә галан јүрд дәрди, әлдән чыхмагда олан доғма торпаглар, адәт вә ән'әнәләр Севинч Чокума јахын олан бир аиләнин фақиәли тәлеји фонунда, мәһарәтлә гәләмә алынмышдыр. Романдакы бир сыра һадисәләр бурада, Гафғазда, бизим күнләрдә баш верән һадисәләрә бәнзәјир. Санки Ермәнистандан, улу дәдә-баба торпагларындан дидәркин салынан азәри гачгынларынын һәјатыдыр бу сәһнәләр. Елә буна көрә дә охучуларымыза јахындыр вә чох шеј дејә биләр. Романда тәсвир олуан Рыфат бәј, Күлсүм ана, Пәмбә, һашым бәј, Кәримә вә башгалары санки бу күнкү Азәрбајҗанда јашајырлар. О доғма евиндән говулан, һәсрәт вә ишкәнчәләр чәкән, јағылардан минбир зүлм көрән гачгынлар инди Азәрбајҗандадыр. Образларын данышдығы дил чанлы-ганлы, әлван түрк дилиди. Сурәтләрин милли адәт вә ән'әнәләрә сәдағәти һәјат тәрзи, бир-биринә мұнасибәти доғмадыр, әзизди вә зәруриди бу күнүмүз үчүн.

Һөрмәтли охучулар, сиз јахынлығы көрәчәк, романын сәһифәләрини чевирдикчә өз дидәркинләримизин дәрдинә даһа дәриндән ашина олачагсыныз. Зәңнимчә Севинч Чокумун күчлү гәләминдән чыхан роман рәғбәтинизи газаначағ, достлуг вә гәрдашлығ мұнасибәтләримизи мәһкәмләндирән көрпүнүн дајагларындан биринә чеврилә биләчәк.

HH-204302

BİZİM DİYAR

Sevinç Çokum

60 рубл.